

Hagyomány Identitás Történelem

I. évfolyam 1. szám
2024. január–június

Számunk a 2023. október 25–26-án a Károli Gáspár
Református Egyetem Hittudományi Karának
Egyháztörténeti Kutatóintézete által Verbi Divini Ministri –
Isten igéjének szolgái (HIT2023) címmel megrendezésre
került tudományos konferencián elhangzott előadásainak
tanulmányá bővített változatát tartalmazza

Főszerkesztő
Földváryné dr. habil. Kiss Réka

Főszerkesztő-helyettes
Dr. habil. Lányi Gábor János

Szerkesztők

Prof. Dr. Jan Andrea Bernhard (Universität Zürich Theologisches Seminar Theologische und Religionswissenschaftliche Fakultät)
Dr. habil. Csorba Dávid (Sárospataki Református Teológiai Akadémia / Debreceni Református Kollégium Múzeuma)
Dr. Erdős Kristóf (Károli Gáspár Református Egyetem, Károli Interdiszciplináris Akadémia / Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Budapest)
Dr. Hegyi Ádám (Szegedi Tudományegyetem BTK Kulturális Örökség és Humán Információtudományi Tanszék)
Prof. Dr. Kolumbán Vilmos (Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár)
Dr. habil. Lukács Olga (Babes-Bolyai Tudományegyetem Református Tanárképző és Zeneművészeti Kar, Kolozsvár)
Dr. Ősz Sándor Előd (Protestáns Teológiai Intézet / Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára, Kolozsvár)
Dr. Püsök Sarolta (Babes–Bolyai Tudományegyetem Református Tanárképző és Zeneművészeti Kar, Kolozsvár)
Dr. Rigó Róbert (Károli Gáspár Református Egyetem BTK Történettudományi Intézet, Budapest/Kecskemét)
Prof. Dr. Somogyi Alfréd (Selye János Egyetem Református Teológiai Kar, Révkomárom)
Dr. Szász Lajos (Budapest)
Dr. Szatmári Judit (Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, Budapest)

Kiadó

Károli Gáspár Református Egyetem
Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet
A kiadó székhelye: 1092 Budapest, Ráday utca 28.

Felelős kiadó

Dr. habil. Literáty Zoltán, a KRE Hittudományi Kar dékánja

A folyóirat nyomtatott formában elérhető
Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar
(1092 Budapest, Ráday utca 28. C109)

Online elérhető

<https://htk.kre.hu/index.php/hit.html>

Elérhetőség

Dr. habil. Lányi Gábor János főszerkesztő-helyettes,
lanyi.gabor@kre.hu

ISSN 3004-2992 (Nyomtatott)
ISSN 3057-8744 (Online)

TARTALOM

16–18. század

- SZABÓ ANDRÁS
A lelkészi hivatás Miskolci Csulyak István (1575–1645)
zempléni esperes önéletrajzában 7
- SIPOS GÁBOR
Lelkipásztori vizsga a 17–18. századi erdélyi református zsinatokon 15
- SZABÓ ELŐD
Lelkészi élethelyzetek Komáromi Pál tatai esperes (1735–1749) vizitációs
jegyzőkönyve tükrében 23

19. század

- CZEGLÉDI SÁNDOR
Vita a lelkészek helyzetéről a reformkorban Fáy András
írásainak tükrében 35
- OLÁH RÓBERT
Értelmiségi életutak a Szatmári Református Egyházmegyében a 19. század
elején 45
- TONHAIZER TIBOR
A szabadegyházi eszmeiség megjelenése Szalay József református lelkipász-
tor gondolkodásában és szolgálatában 61

20. század

- BÁRÁNY ZOLTÁN
A belmisszió hatása a református teológiai képzésre Magyarországon .. 75
- PETHEŐ ÁTILA
Csekés Béla az egyházellenes kommunizmusról a Református
Világszemle hasábjain 85
- ERDŐS KRISTÓF
Szabó Imre budapesti esperes embermentő tevékenysége (1944) 95

SZAMBOROVSKYÉ NAGY IBOLYA

Idegen világban: Bary Gyula beregi esperes lelkészi tevékenysége
a szovjetesítés időszakában 115

BOKOR ANNA – RIGÓ RÓBERT

„Csendben éli életét” A lelkészi szolgálat lehetőségei az ötvenes években
Nagy Lajos szőnyi lekipásztor példája 137

SZABÓ BENCE – RIGÓ RÓBERT

A hitélet visszaszorításának egzisztenciális eszközei az 1950-es évek első
felében 151

CSŰRÖS ANDRÁS

„Légy erős és bátor...” Fekete Péter 1954-es kiállása és annak
következményei 163

BOZZAY RÉKA

Forró Imre kenderesi segédlelkész holland kapcsolatai 177

KECSKÉS D. GUSZTÁV

Kovács Bálint megemlékezése Csia Lajosról, halálának tizedik
évfordulóján (1972) (Forrásközlés) 193

PETRÓCZI ÉVA

A magyarvalkói templom és parókia kisvilága Jékely Zoltán
életművében 207

16–18. század

*Szabó András*¹

A LELKÉSZI HIVATÁS MISKOLCI CSULYAK ISTVÁN (1575–1645)
ZEMPLÉNI ESPERES ÖNÉLETRAJZÁBAN

ABSTRACT

The Pastoral Vocation in the Light of the Autobiography of István Miskolci Csulyak (1575–1645), Dean of Zemplén

István Miskolci Csulyak left behind several important and informative ego documents. The most important one is a long and very detailed autobiography in Latin. The text, which concentrates primarily on his family life – his six marriages and children – tells us also about how, after his studies abroad, primarily in Heidelberg, the young man who was first preparing to become a teacher, finally became a pastor, and what difficulties he had to face at his various places of service. From 1629 on, he became the dean of the Calvinist Church County (Diocese) of Zemplén, with full episcopal authority. He also left a considerable amount of official documentation for posterity, many of which were found to enhance the knowledge of church historians. This study also proposes to collect further pastoral and pedagogical ego-documents, written before 1800, in order to deepen our knowledge of our ecclesiastical past.

Keywords: István Miskolci Csulyak, Albert Szenci Molnár, János Kanizsai Pálfi, autobiography, diary, Hungarian Reformed pastors

A korai időkből nagyon kevés részletes magyar református lelkészi én-dokumentumot, naplót vagy önéletrajzot ismerünk. Az elsőik olyan Eber-kalendáriumok voltak, amelyek naplófeljegyzéseket tartalmaztak, ilyen volt Zalai Kápolnai András és Piskolti Fabricius Mátyás kötete.² A koraiak közé tartozna Szenci Molnár

- 1 *Szabó András* (Prof. Dr., DSc), a Károli Gáspár Református Egyetem BTK professzor emeritusa, a fő kutatási területe a magyar reformáció és késő humanizmus irodalma, Károlyi Gáspár és Szenci Molnár Albert munkássága, a németországi peregrináció a korszakban. szabo.andras@kre.hu
- 2 BARTS Gyula: *Zalai Kápolnai András és Piskolti Fabricius Mátyás élete és feljegyzései*, Sopron, 1929.

Albert latin és részben magyar nyelvű naplója 1596 és 1617 között,³ azonban ő csak rövid időkre vállalt lelkészi vagy tanári állást. 1613 nyarától egy fél esztendeig volt Városszalónak (Stadtschlaining) németül prédikáló papja, de keveset tartózkodott otthon, két és fél hónapig a Felföldön és Északkelet-Magyarországon járt, decemberben pedig átköltözött Rohoncra. Ott sem maradt sokáig, folyamatos utazások után 1614 júliusában Komáromban foglalt el prédikátori állást, itt két istentisztelet után megbetegedett, s ezt írta a Naplóba: „Hogy megerősítem egészségemet, elmentem Érsekújvárra.” Az utazás után már szó sincs betegségről, ez láthatóan inkább lelki eredetű lehetett. Október 7-én aztán végképp lemondott a komáromi állásáról. Még elment Erdélybe Bethlen Gáborhoz, aki hiába próbálta tartóztatni, itt sem vállalt semmilyen pozíciót, valószínűleg azért sem, mert a felesége félt a törököktől. Úgy tűnik, nem volt neki való a lelképásztori hivatás, németországi tanári állásokban egy kicsit tovább bírta, de végül hazai és kinti támogatói is elfogadták, hogy elegendő neki arra fizetést adni, hogy a könyveit írja.⁴

Hasonlóan korai Kanizsai Pálfi János, későbbi dunántúli püspök latin nyelvű önéletrajza, amely az 1600 és 1634 közötti esztendőket fogja át, ez azonban nagyon rövid, csak a tanulmányairól, életének fontosabb állomásairól és a családjáról szól, a szövegkiadásban alig több mint négyoldalmi terjedelemben.⁵

A legrészletesebb lelkészi én-dokumentum ebből a korszakból szintén latin nyelven íródott, szerzője Miskolci Csulyak István. Neki négy önéletrajzi írása van, köztük az egyik verses, de itt az 1639 első felében befejezett hosszú prózai írásról fogok beszélni, amelynek autográf kézírata az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött omniáriumban található.⁶ A művet régóta ismeri a szakirodalom, magyar fordítását Ritoókné Szalay Ágnes készítette el 1962-ben.⁷ Az utóbbi időben a családtörténetet kutató történészek is felfigyeltek rá, mert Miskolci Csulyak egészen részletesen beszámol hat házasságáról és gyerekeinek sorsáról.⁸ Én magam is írtam már róla,⁹ de most csak azokra a feljegyzésekre koncentrálok, amelyek a lelkészi pályáról szólnak. Ebben az esetben nem veszem azt sem figyelembe, hogy a zempléni esperes rendkívüli nagyságú kézíratos hagyatékában számos olyan forrás található,

3 SZENCI MOLNÁR Albert: *Naplója*, kiad. Szabó András, Budapest, Universitas, 2003.

4 Uo., 88–97, 165–178.

5 KISFALUDY Zsigmond: Kanizsai Pálfi (Paulides) János följegyzései 1600–1634, *(Magyar) Történelmi Tár* 4. s. 10(1909), 449–454.

6 Országos Széchényi Könyvtár kézírattára, Oct.Lat.656, ff. 296r–316r.

7 MISKOLCI CSULYAK István önéletrajza, ford. Ritoókné Szalay Ágnes, in: Jenei Ferenc – Klaniczay Tibor – Kovács József – Stoll Béla (kiad.): *Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Mátyás versei*, Budapest, Akadémiai, 1962 (RMKT XVII. sz./2), 283–300.

8 ERDÉLYI Gabriella: „Nem leszen mostoha anya...” – Érzelmi gyakorlatok egy 17. századi református lelkész mostohacsaládjában, *Történelmi Szemle* 60(2018/2), 347–364.

9 SZABÓ András: Egy grafomán kései humanista én-dokumentumai és önéletrajza, in: Mekis D. János – Z. Varga Zoltán (szerk.): *Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai*, Budapest, L'Harmattan, 2008, 189–196.

amely még kiegészítheti a képet, legfőképpen esperesi levelezése és egyházlátogatási jegyzőkönyvei.¹⁰

A család az első ároni famíliák közül való, a szerző édesapja, Miskolci Csulyak János Wittenbergben tanult református lelkész volt.¹¹ Róla írja az önéletrajz elején: „Három éves voltam [1578-ban], ... amikor apám megharagudva néhány hívének halátlansága miatt, akik molnárukat a papi malomból kiúzták, egy nyilvános prédikációban búcsút mondott a tolcsvaiaknak. A prédikáción épp akkor egy [olasz]liszkai is ott volt ... A liszkaiak azután tisztelettel meghívták őt a gyülekezet vezetésére, és ezért ... Liszkára költözött.”¹² Mint látni fogjuk, az ilyesfajta konfliktusokban része lesz a fiának is. A tehetséges lelkészgyerekek iskoláit Tokaj-Hegyalja iskoláiban és Debrecenben végezte. Fontosnak tartotta feljegyezni, hogy Sátoraljaújhelyen „nagyiszteletű Szepesi György első lelkész utasítására először éltem az úrvacsorával 1596. július 25-én”.¹³ Az úrvacsoravételek feljegyzése Szenci Molnár Albert naplójában is megjelenik.¹⁴

Külföldi (görlitzi gimnázium, heidelbergi egyetem) tanulását az tette lehetővé, hogy báró Thököly Miklós nevelője és kísérője lett. Jó kálvinista polgárként – noha nem szorult volna rá – még ilyen körülmények között is vigyázott a kiadásokra: „A takarékosagra is a legnagyobb gondot fordítottam, nehogy oktanul nagy összegeket tékozolva, később a legszükségesebbekben is megfogyatkozzunk.” Feltehetően naponta jegyezte a kiadásokat és a bevételeket (ez az irat sajnos nem maradt fenn), mert megnevezte a külföldi peregrináció kiadásainak végösszegét, amely 4850 forintot tett ki.¹⁵ Hazatérve 1607 májusában a késmárki várban kétszer prédikált, de júniusban is helyettesített két lelkészt az istentiszteleteken, az egyiket Kassán, a másodikat Abaújszántón. Azonban a lelkészi pálya felé való elindulás az apai példa ellenére sem volt egyszerű. Már diákkorában egyszer elhatározta, hogy jezsuita gimnáziumban fog továbbtanulni, csak nagybátyja akadályozta meg szándékát, akinél útközben megszállt. Peregrinációja után először a tarcali iskola rektori állását foglalta el, itt kapta 1608 decemberében azt a megbízást, hogy az elhunyt mádi lelkész helyett tartsa meg a karácsonyi istentiszteleteket. „Magyaráztam is a népnek oly nagy tetszésére – írta –, hogy Szent István napján felajánlották nekem a lelkipásztori tisztet. Ebbe azért nem mentem bele, mert

10 MISKOLCI CSULYAK István: *Diarium senioratus mei*, Tiszánineni Református Egyházkerület Levéltára, Sárospatak, Kgg. I. 1. – Az innen 1962-ig már kiadott források jegyzékét és könyvészeti adatait lásd: JENEI–KLANICZAY–KOVÁCS–STOLL (szerk.): *Pécseli Király Imre*, 313–315. – Azóta megjelent még: DIENES Dénes (szerk.): *Zempléni vizitációk 1629–1671. Miskolci Csulyak István zempléni esperes és bínatali utódainak feljegyzései*, Sárospatak, Tudományos Gyűjtemények, 2008.

11 SZABÓ András: *Coetus Ungaricus. A wittenbergi magyar diáktársaság 1555–1613*, Budapest, Balassi, 2017, 194.

12 MISKOLCI CSULYAK: önéletrajza, 284. – Itt is és a továbbiakban is Ritoókné Szalay Ágnes fordítását idézem, néhány helyen kiigazítva a több mint hatvanestendős szöveget.

13 Uo., 287.

14 SZENCI MOLNÁR: *Naplója*, 102–103, 187–188.

15 MISKOLCI CSULYAK: önéletrajza, 290.

nagyobb hajlandóságom volt az ifjúság nevelésére az iskolában, mint szószékről tanítani az idősebbeket.”¹⁶ Lehetett volna belőle elhivatott tanár, de a lelkészhiány miatt nagy nyomás nehezkedett rá.

1609-ben mégis elfogadta az agg lemondott erdélyi fejedelem, Rákóczi Zsigmond hívását, s a szerencsi gyülekezet lelkésze lett, február 18-án szentelték fel és iktatták be egy közös tisztánimeni zsinaton, miközben a betegségtől alig állt a lábán. Ebben az időszakban invitálták Tolcsvára és Tokajba is, de az első helyen megakadályozták a megválasztását, a másodikat pedig nem fogadta el. 1612 januárjában végül nagyapja városába, Miskolcra hívták meg, és erre igent is mondott, így összegezve az eseményeket: „... február 19-én a szerencsieknek nyilvánosan búcsút mondtam, miután lelképásztori tanulóveimből hármat az igazhitű és pápista hallgatók között eltöltöttem.”¹⁷ Rákóczi negyedik felesége, Telegdi Borbála katolikus volt, a szerencsi várban kápolnát is berendeztetett, ezzel magyarázható a „pápista” hívek jelenléte.¹⁸

Miskolcon jött az első komoly összeütközés: „Volt itt ugyanis egy segédlelkészem, Gönczi Péter, azelőtt borbély; minthogy botrányosan élt, nem tűrhettem a gyülekezetemben, a népet fellázította és egyeseket felfegyverzett ellenem. Voltak a mi rendünkből [azaz a lelkészek között] néhányan, akik irigyelték a helyzetemet, s ezek azt mondták Péternek, hogy joggal száll szembe velem.”¹⁹ Az ügyet a borsodi esperes az egyházmegye elé vitte (aminek Miskolci Csulyak nem örült), de Gönczi végül visszakozott, és kibékült a főnökével, s Miskolcot otthagyva a gesztelyi lelkészre távozott. A miskolci korszakot egy török betörés zárta: hősünk hiába kért segítséget a város polgáraitól a fosztogató és az életét fenyegető katonák ellen, ezért a távozás mellett döntött a hódoltság határán fekvő városból.

Rákóczi György Ónodra hívta, de erről ezt jegyezte fel: „Ezt a helyet a helység piszkossága miatt visszautasítottam, mert az egészségemre nagyon ártalmas lett volna.” Meghívták a szikszóiak is, itt más volt a probléma: „Ettől nem idegenkedtem volna, ha a parókia épületének kényelmetlensége nem jelentett volna akadályt” – írta.²⁰ Végül elfogadta az olaszliszkaiai ajánlatát, visszatért gyerekkora egyik fő színterére, s ott is maradt haláláig. Ha azt hinnénk, hogy itt vége van a megpróbáltatásoknak, akkor nagyon tévedünk. Olaszliszkán szinte azonnal újabb súlyos konfliktus alakult ki, amelyről ezt írta önéletrajzában: „[...] az újhegyi gyűlésben [1617. január 6-án] Liszkaai Imre, korábbi olaszliszkaai helyettesítő lelkész hamisan szidalmazott. Szemembe vágta, hogy jó lelkiismerettel tanúsítja: Tiszabecsi Tamásnak, a liszkaai iskola korábbi rektorának holmijait Baltazár Ist-

16 Uo. 291.

17 Uo.

18 MISKOLCI CSULYAK István levele Szenci Molnár Alberthez, Szerencs, 1610. május 27, in: JENEI-KLANICZAY-KOVÁCS-STOLL (szerk.): *Pécseli Király Imre*, 322. – „Tavaly az mi pápa leánya patrónánk az szerencsi várban egy kápolnát rakatott: ott két miséző bakot tart; kik ellen nem kicsiny hadakozásom nagyon és villongásom.”

19 MISKOLCI CSULYAK: önéletrajza, 292.

20 Uo.

ván hivatali alkalmazott az én akaratomból tartóztatta vissza.” Az egyházmegye véleménye megoszlott, az esperes, akinek Liszikai egy üveg bort is küldött, Miskolci Csulyak ellen volt, végül azonban a többség akaratából mégis elutasították a panaszt. Az ügy hátteréhez ezt jegyezte meg az önéletrajz: „Ebben az ügyben is ártatlan voltam, de a két asszony, az ő és az én feleségem összekapott a kecskegyapjún [azaz semmiségen, mert a kecskének nincs gyapja], s én lakoltam meg.”²¹ Jegyezzük meg, az említett házastárs, Juhos Anna a szerző második felesége volt, akit az önéletrajz egyébként Xanthippéhez, Szókratész hírhedten rossz természetű házastársához hasonlított, s aki férje gyerekeivel is igazi mostohaként bánt.

1620-ban Nagyváradra hívták lelkésznek, de ilyen fontos állásra nem tartotta magát alkalmasnak, s nem fogadta el a pozíciót. 1623-ban sógorát, Váci Gergelyt választották meg a zempléni önálló egyházmegye esperesének, s ő lett a traktus jegyzője, az esperes helyettese. Lassan átkerült a törekvő fiatal (s ezért gáncsolandó) kategóriából az egyházi vezetők közé, de még így is mindig támadták. Idáig – úgy tűnik – részben az is okozta a konfliktusokat, hogy külföldi egyetemen is járt, s azok próbálták kikezdeni, akik csak hazai iskolákat végeztek (az ún. domidoctusok). Úgy reagált ezekre az esetekre, hogy kisebbitette magát, s hajlandó volt megbocsátásra, békülésre. 1629 januárjában meghalt Váci Gergely, ezért Miskolci Csulyak május 2-ára, szerdára meghirdette az egyházmegye zsinatát Erdőbényére. Jegyzőként ő volt az esélyes jelölt, de a történeteket a szokásos, már-már zavaró szerénykedéssel jegyezte le: „Itt ugyanazon atyafiak szavazatával én, a legkisebb, az elhunyt esperes tisztébe emeltettem. Az esperesi tisztségbe tiszteletes Szepsi Mihály, az abauj-tornai egyházmegye esperese, tarcali lelkipásztor iktatott be.”²² Ez volt a szokás: a tiszáninenni önálló esperességek vezetőit a többiek (egy vagy több esperes) iktatták be.²³ Itt olvashatjuk az önéletrajzban az egyik utalást arra a nagy munkára, amelyet a tisztség jelentett: „Hogy aztán e tisztségemnek terhe a gondnak micsoda végérféhetetlen tömegét zúdította rám, azt egyedül csak én tudom.” Ennek a szolgálatnak írásos dokumentumait a sárospataki református levéltárban őrzik. Egy későbbi helyen (1635-ben) csak mellékesen jegyzi meg: „[...] mikor február hónapban a varannói járás vizsgálatával foglalatokodtam...” – azaz egyházlátogatást végzett.²⁴

Hosszú oldalakat szentel Miskolci Csulyak annak az eseménysornak, amikor 1631-ben Eszterházy Miklós megkísérelte megszerezni Erdélyt, s Nyugat-Magyarországon toborozott seregével ezen a vidéken táborozott. Lelkészként összeharátkozott két komáromi református katonával, akik aztán Eszterházy veresége után az erdélyiek fogságába estek a Tiszántúlon. Először csak pénzt és élelmet küldött nekik, de aztán lelkiismerete arra ösztökélte, hogy néhány társával együtt

21 Uo. 293.

22 Uo. 295.

23 DIENES Dénes: *A tiszáninenni református egyházkerület története. A kezdetektől a Türelmi Rendeletig*, Sárospatak, Hernád, 2017, 214.

24 MISKOLCI CSULYAK: önéletrajza, 298.

személyesen is felkeresse az erdélyiek táborát. Ez idáig rendben is lenne, ha az olaszliszkai jegyző fel nem jelentette volna Eszterháznak, hogy az ellenséggel barátkozik. Az evangélikusból katolikusnak áttért főnemes, a Magyar Királyság nádora, aki környezetével együtt amúgy is gyűlölte a református esperest, az életére tört, s menekülnie kellett. Hiába próbálta magát levélben kimenteni, a közvéleményt és részben az egyházat is ellene hangolták. „Gyűlöletessé lettem a legtöbbször előtt akkor, éspedig nemcsak az ellenségeim, hanem a velem egy rendbeli atyámfiak, sőt saját gyülekezetem előtt is” – írta. Végül Eszterházy hagyta az ügyet elválni, s eltávozott a birtokaira. Csulyak április 5-én Judica vasárnapjára (Judica me Deus – Ítéld meg engem Istenem – húsvét előtti második vasárnap) visszatért Olaszliszkára, s ahogyan megfogalmazta: „[...] másnap a vasárnapi textust – Ki vádol engem közületek bűnnel... [Jn 8,46] – úgy magyaráztam, hogy az ellenem eleve alkotott balítéletet, ha nem is szüntettem meg teljesen, mégis csökkentettem.”²⁵

1638-ban beiktatta az új borsod-gömöri és abaúji esperest, valamint részt vett egy debreceni, a tiszántúliakkal közös zsinaton. Nagyjából itt vége is van azoknak a szövegrészeknek, amelyeket az Miskolci Csulyak a lelkészi tevékenységéről megfogalmazott. Érdekes módon nem tartotta említésre méltónak az erőfeszítéseket, amelyekkel 1638-tól kezdve megpróbálta megakadályozni a puritánok vezetőjének, Tolnai Dali Jánosnak sárospataki rektori kinevezését.²⁶ Mivel két későbbi lapszéli megjegyzés kivételével a főszöveg 1639-ben lezárul, a puritánok elleni harc további eseményeiről sem értesülhetünk.

Befejezésül érdemes felidézni a házasságkötések körülményeit – ezt ugyan már többször megtettem, de jellemzőek lehetnek általában is a magyar református lelkészekre.²⁷ Szenci Molnár Albert esetében a sikeres leánykérés körüli naplófeljegyzésekből kiindulva nyugodtan beszélhetünk szerelmi házasságról, ugyanakkor Kanizsai Pálfi János és Miskolci Csulyak István önéletrajzában az érzelmenek és az érzelemnyilvánításnak kevés nyoma van. Kanizsai Pálfi száraz kijelentésekben számol be első eljegyzéséről és esküvőjéről, felesége haláláról, majd a második házasságról. Miskolci Csulyak már bonyolultabb eset: önéletrajzában ír mind a hat házasságkötéséről, református lelkészek között egyedülálló módon magyar nyelvű lakodalmi (szinte szerelmes) verseket is szerez, azonban az érzelmeknek ő sem szán túl sok szerepet. Jellemző rá, hogyan kommentálja első nőülésének előzményeit: „És, mivel házastárs nélkül élni Isten és ember ellen való vétkeknek

25 Uo. 297.

26 ZOVÁNYI Jenő: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*, Budapest, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1911, 37–51.

27 SZABÓ András: Szenci Molnár Albert leánykérései, in: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza (szerk.): *Amor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban, és a szerelem ezredéves bazai kultúrtörténete*, Budapest, Universitas, 2002, 83–92; SZABÓ András: Liebeslyrik und Ehegedichte ungarischer Dichter. Am Beispiel des István Miskolci Csulyak, in: JANKOVICS József – NÉMETH S. Katalin (hgg.), *Der Mythos von Amor und Psyche in der europäischen Renaissance*, Budapest, Balassi, 2002, 151–158.

tulajdonítottam, udvarolni kezdtem nagytiszteletű Szikszai György zombori lelkipásztor leányának, Juditnak.” A további alkalmakkor már udvarlás sem volt, hanem néhány hónapos özvegység után a gyakorlati szempontok játszották a főszerepet: „Végre mikor már egy ideig a gyászban törődtem, minthogy gyermekeim és a háztartás miatt tovább özvegységben maradni nem tudtam” vagy „Elunván a három hónapi és egyheti özvegységet...” vagy „minthogy akkor az özvegység házi gondjaival-bajaival torkig voltam, megint egy gondos feleség segítségéről kezdtem gondolkodni, hogy alkalmasabb legyek köz- és magánügyeim vezetésére.” Ugyanez a mentalitás fogalmazódik meg a maga és mások házasságaira szerzett verseiben is, legfrappánsabban az alábbi, Dédesi István esküvőjére írt tréfás időmértékes sorokban:

„Kassa koporsóban minap elrejtette Zsuzsannám,
Adjon azért mást Kassa, Katust, nyoszolyamba helyette.”

Miskolci Csulyak esetéből is látszik, hogy a korabeli magyar protestáns értelmiség sorai között a házasságkötésnek láthatóan jól bejáratott módszere alakult ki. A társadalmi kör, amelyből a feleségeket választották, meglehetősen szűk volt: lelkészek, polgárok, esetleg kismemesek leányai jöhettek szóba. A magas halandóság miatt ritka volt, hogy valaki egy házastárssal élte le az életét, a második és sokadik házasságokat többnyire közvetítők hozták össze özvegyemberek és özvegyasszonyok között. Sikertelen leánykérésről alig tudunk.

Az itt emlegetett három szerző, Szenci Molnár Albert, Kanizsai Pálfi János és Miskolci Csulyak István barátok voltak, ugyanahhoz a késő humanista műveltségű protestáns körhöz tartoztak, amelynek tagjai között teljesen természetes volt a naplók, önéletrajzok írása. Az egyéniséget háttérbe szorító puritanizmus térhódítása a következő nemzedékben mindezt nagyrészt eltörölte, később főként a humanista örökség őrzői, Pápai Páriz Ferenc nagyenyedi professzor és Bod Péter voltak azok, akik részletes én-dokumentumokat írtak.²⁸ Ideje volna felmérni ezt a területet is, összegyűjteni a régi, 1800 előtti lelkési és tanári naplókat és önéletrajzokat, hogy pontosabb képet kaphassunk az első két és fél évszázad egyházi életéről.

BIBLIOGRÁFIA

- BARTS Gyula: *Zalai Kápolnai András és Piskolti Fabricius Mátyás élete és feljegyzései*, Sopron, 1929.
- BOD Péter: *Önéletrása*, 3. kiad., bev. Egyed Emese, Marosvásárhely, Mentor, 2007.
- DIENES Dénes (szerk.): *Zempléni vizitációk 1629–1671. Miskolci Csulyak István zempléni esperes és hivatali utódainak feljegyzései*, Sárospatak, Tudományos Gyűjtemények, 2008.

28 PÁPAI PÁRIZ Ferenc: Életem folyása, in: PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Békességet magamnak, másoknak*, kiad. Nagy Géza, Bukarest, Kriterion, 1977, 135–176.; BOD Péter: *Önéletrása*, 3. kiad., bev. Egyed Emese, Marosvásárhely, Mentor, 2007.

- DIENES Dénes: *A tiszáninneni református egyházkerület története. A kezdetektől a Türelmi Rendeletig*, Sárospatak, Hernád, 2017.
- ERDÉLYI Gabriella: „Nem leszen mostoha anya...” – Érzelmi gyakorlatok egy 17. századi református lelkész mostohacsaládjában, *Történelmi Szemle* 60(2018/2), 347–364.
- KISFALUDY Zsigmond: Kanizsai Pálfi (Paulides) János följegyzései 1600–1634, *(Magyar) Történelmi Tár* 4. s. 10(1909), 449–454.
- MISKOLCI CSULYAK István önéletrajza, ford. Ritoókné Szalay Ágnes, in: Jenei Ferenc – Klaniczay Tibor – Kovács József – Stoll Béla (kiad.): *Pécseli Király Imre, Miskolczi Csulyak István és Nyéki Vörös Máttyás versei*, Budapest, Akadémiai, 1962, (RMKT XVII. sz./2), 283–300.
- MISKOLCI CSULYAK István levele Szenci Molnár Alberthez, Szerencs, 1610. május 27. in: JENEI–KLANICZAY–KOVÁCS–STOLL (szerk.): *Pécseli Király Imre*, 322.
- MISKOLCI CSULYAK István: Diarium senioratus mei, Tiszáninneni Református Egyházkerület Levéltára, Sárospatak, Kgg. I. 1.
- PÁPAI PÁRIZ Ferenc: Életem folyása, in: PÁPAI PÁRIZ Ferenc: *Békességet magamnak, másoknak*, kiad. Nagy Géza, Bukarest, Kriterion, 1977, 135–176.
- SZABÓ András: Szenci Molnár Albert leánykérései, in: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza (szerk.): *Ámor, álom és mámor. A szerelem a régi magyar irodalomban, és a szerelem ezredéves hazai kultúrtörténete*, Budapest, Universitas, 2002, 83–92.
- SZABÓ András: Liebeslyrik und Ehegedichte ungarischer Dichter. Am Beispiel des István Miskolci Csulyak, in: JANKOVICS József – NÉMETH S. Katalin (hgg.), *Der Mythos von Amor und Psyche in der europäischen Renaissance*, Budapest, Balassi, 2002, 151–158.
- SZABÓ András: Egy grafomán kései humanista én-dokumentumai és önéletrajza, in: MEKIS D. János – Z. VARGA Zoltán (szerk.): *Írott és olvasott identitás. Az önéletrajzi műfajok kontextusai*, Budapest, L’Harmattan, 2008, 189–196.
- SZENCI MOLNÁR Albert: *Naplója*, kiad. Szabó András, Budapest, Universitas, 2003.
- ZOVÁNYI Jenő: *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*, Budapest, Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, 1911.

*Sipos Gábor*¹

LELKIPÁSZTORI VIZSGA A 17–18. SZÁZADI
ERDÉLYI REFORMÁTUS ZSINATOKON²

ABSTRACT

Pastoral Examinations during the Reformed Synods of Transylvania in the 17th and 18th Century

From 1623 on, the Reformed Church in Transylvania held a synod once a year, when the examination of young ministerial candidates took place. The exam was based on the model of a faith dispute, i.e., the candidates argued with the opponents based on the chapters of the Second Helvetic Confession. A professor of theology of one of the Reformed colleges led the exam, which lasted three days. Those who passed the exam received their degrees and were ordained as ministers in a solemn ceremony.

Keywords: Second Helvetic Confession, Synod of the Reformed Church, dispute, ordination of ministers

A lelkipásztori pályára készülők iskolai tanulmányaik bevégeztével vagy külföldi egyetemjárásukról hazatérve lelkészi állást vállaltak valamelyik egyházközségben vagy a patrónus főúr udvarában az illetékes esperes jóváhagyásával. Ugyanakkor kötelezték magukat arra, hogy a legközelebbi országos zsinaton ordináltatják magukat.

- 1 *Sipos Gábor*, (PhD, habil.), történész, emeritus professor kolozsvári Babes-Bolyai Tudományegyetem Magyar Történelmi Intézet, nyug. főlevéltáros, Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár. gsipos13@gmail.com
- 2 A tanulmány az alábbi kiadvány adatainak felhasználásával készült: BUZOGÁNY Dezső – DÁNÉ Veronka – KOLUMBÁN Vilmos József – ÓSZ Sándor Előd – SIPOS Gábor (kiad.): *Erdélyi református zsinatok iratai*, I. 1591–1714; II. 1715–1770. Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2016. (Erdélyi Református Egyháztörténelmi Adatok I/1–2.) BUZOGÁNY Dezső – DÁNÉ Veronka – KOLUMBÁN Vilmos József – SIPOS Gábor (kiad.): *Erdélyi református zsinatok iratai*, III. 1771–1789; IV. 1790–1800. Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2001. (Erdélyi Református Egyháztörténelmi Adatok I/3–4.)

Az esperesek nyilvántartották az egyházmegyékben ideiglenes felhatalmazással szolgáló lelkészjelölteket, a zsinatot megelőzően számukra előzetes vizsgát tartottak a tavaszi parciálison, a nem eléggé felkészült jelölteket nem is bocsátották a közzsínat elé.

Erdélyben a 17. század legelején évente kétszer, télen és nyáron tartottak zsinódusi üléseket, 1623-tól csupán egyszer, mégpedig Szentháromság vasárnapja utáni második vasárnapval kezdődően.³ A gyűlés akár egy hétig is eltarthatott, de általában négy-öt nap alatt bevégezték a napirendet.

A résztvevők már szombaton megérkeztek a meghívóban kijelölt helyre, a délutáni istentisztelet után a főjegyző számba vette a procedensek, vagyis a lelkészjelöltek ajánlóleveleit, majd a püspök tudtával összeállította sorrendjüket. A névsor egyúttal rangsornak is számított, előbb szerepeltek az akadémiták, utánuk pedig az itthon tanultak. Mindkét csoportban valamilyen, ma már nem rekonstruálható szempont szerint alakították ki a sorrendet, ebből időnként vita származott.⁴ Vasárnap reggel a püspök vezetésével vonultak be az atyák a templomba, ahol előre kijelölt lelkipásztor hirdette az ígét. Ezután a püspök felolvasta a jelöltek névsorát és az ajánlóleveleket. Délután a zsinat ugyancsak istentisztelettel folytatódott.⁵

Hétfőn a reggeli áhítat után két részre oszlott a zsinat, a püspök a főjegyzővel, az esperesekkel és egyházmegyei főjegyzőkkel a parókiára vonult, ott tárgyalták meg a különféle egyházkormányzati ügyeket, határozattervezeteket, a fegyelmi ügyeket és a válópereket.

A másik rész a püspök által kinevezett vizsgálónök (általában kollégiumi professzor) vezetésével a templomban maradt, és kezdetét vette a több napig tartó nyilvános lelkészi vizsga. Ezen kötelezően megjelentek a jelöltek egyházközségének küldöttei vagy az udvari papot tartó mágnás családok tagjai – az 1619-ben hozott zsinati határozat leszögezte, hogy tanúságtétel végett szükséges a jelenlétük.⁶ 1653 novemberében a kolozsvári szász református gyülekezet másodlelkészenek, Jakob Merkeliusnak az ordinálására az egyházközség főgondnoka, Várad Miklós szekerezett „Enyedre a generalis papok gyűlésére nyolc personakkal együtt”.⁷ 1634-ben azt is szabályozta a synodus, hogy az esperesek minden reggel vegyék számba a traktusukból jelen lévő lelkipásztorokat, együtt menjenek a püspök szál-

3 Kónya Ferenc *Acta Synodi Generalis* c. másolatgyűjteménye (A Küküllői Református Egyházmegye levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban) p. 10.; BOD Péter: *Erdélyi református zsinatok végzése 1606–1762*. (kiad. Buzogány Dezső – Sipos Gábor) Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 1999. (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 3.) 39.

4 A procedensek sorrendjéről lásd: S. SÁRDI Margit (kiad.): *Hermányi Dienes József szépprózai munkái*. Budapest, Akadémiai, 1992. 252–254, 89–90.; A Wesselényi család zsidói levéltára a Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága kezelésében. 436. cs. f. 29–30. Az Erdélyi Református Főkonzisztórium levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban (a továbbiakban: FőkonzLvt) 79/1747.

5 FőkonzLvt 23/1760., FőkonzLvt 59/1767.

6 BOD: *Zsinatok*, 37; KÓNYA: *Acta*, p. 8.

7 HERPEI János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*. II. Budapest–Szeged, 1966, 284.

lására, onnan pedig ünnepélyes menetben a templomba. Délután ugyanezt az eljárást kellett követni.⁸ Egy évvel később a zsinat visszatért e tárgyra, előírva, hogy a vizsga idején senki se kószáljon a piacon, annál kevésbé dorbézoljon a csapszékeken, hanem legyen jelen a templomban. Indoklásul leszögezte, hogy az együtt-lét egyik fontos célja a hittételek dogmatikai megvitatására való felkészülés „az ellenfelek ellen” (contra adversarios), ezért szükséges a lelkészek és iskolamesterek teljes számú jelenléte. E meghagyás betartását meghatalmazott felügyelők (exploratores) ellenőrizték, vétség esetén pedig nem maradt el a szigorú dorgálás.⁹

1620-ban jegyezték fel, hogy a régi hagyomány szerint a háromszéki unitáriusok a református zsinatba jártak, és ott ordinálták őket.¹⁰ 1631-ben az unitárius lelkészjelöltek vizsgáztatását és felavatását a saját zsinatuk hatáskörébe utalták, az egyházkormányzati és fegyelmi kérdéseket viszont a háromszéki unitárius lelkipásztorok is a református zsinatokon tárgyalták.¹¹

Isaac Basire gyulafehérvári professzor 1656-ban javasolta a zsinatnak, hogy a vizsgán felváltva legyen jelen két esperes, hogy segítséget nyújtsanak az elnöknek és biztosítsák a jó rend fenntartását („a tisztességes disputa ne fajuljon rendetlen veszekedésre”).¹²

Mivel a lelkipásztori munkára való alkalmasságot – dogmatikai tételek feletti disputációkkal – elsősorban a hitvédelem szempontjából igyekeztek a vizsgán értékelni, a sikeres és hathatós érveléssel mérték fel a jelöltek teológiai képzettségét. A vita témáját két-három hónappal a zsinat kezdete előtt a püspök közölte az espereseknek címzett meghívóban, amelyet aztán meghatározott sorrendben köröztettek mindegyik egyházmegyében. 1641-ben Geleji Katona István a nevezetes kolozsvári zsinatra bocsátott ki „disputatoria való theseseket a Szentírásból az isteni állatnak egységéről és annak személyeinek háromságokról”.¹³ E gyűlésre még visszatérünk.

1656-ban Isaac Basire gyulafehérvári professzor állította össze a vitatételeket, a tíz tézis nyomtatásban is megjelent, címlapja szerint a vitatkozás három napig tartott.¹⁴ 1681-ben a Második Helvét Hitvallás 3. és 4. fejezete alapján zajlott

8 BOD: *Zsinatok*, 41–44; KÓNYA: *Acta* p. 11–15.

9 KÓNYA: *Acta*, p. 16–17; BOD: *Zsinatok*, 44–45.

10 KÓNYA: *Acta*, p. 9.

11 BENCZÉDI Gergely: Egyháztörténelmi adatok, *Keresztény Magvető* 19(1884/6), 352–353.

12 KROPF Lajos: Az erdélyi reformátusok 1656-iki marosvásárhelyi közzsínata történetéhez, *Erdélyi Múzeum* 27(1910/4), 210–213.

13 GELEJI KATONA István: *Titkok titka*. Gyulafehérvár, 1645 (RMNy 2103).

14 [FENSER, Johannes]: *Pro unitate verae ecclesiae ... decas thesium*. Albae Juliae, Martinus Major, 1656 (RMK II. 849), a címlapon kihagyva a zsinat helye, hónapja és napja a kézírásos pótlás végett. Címlapváltozata (Albae Juliae 1656, RMK II. 850) nyomtatásban közli a zsinat helyét és időpontját, jelezve, hogy a zsinat után a téziseket a gyulafehérvári Academicum Collegiumban is megvitatták. Utóbbit az esztergomi Simor Könyvtárban 2-38-1/7967/B, coll. 12 jelzet alatt őrzik, másolatát az OSZK Régi Nyomtatványok Tára munkatársai, elsősorban V. Ecsedy Judit, illetve Hegedűs András igazgató jóvoltából használtuk.

a disputa,¹⁵ a következő évtizedekből fönmaradt szórványos adatok arra utalnak, hogy a Hitvallás két-három fejezete került sorra a zsinatokon, nem feltétlenül sorrendben. Bod Péter Horti István püspök tevékenységét méltatva kiemelte az alapos vizsgáztatást: „Küküllőváron 1688-dik esztendőben Generalis Sinodust tartván, a papságra felszentelendőket megpróbáltatta s vizsgáltatta a Helvetika Konfessio és Palatina Kátékésisből szorgalmatosan, efelett a bibliai zsidó és görög nyelvekből, melly dologban a preses volt Dési Márton enyedi professor, a censeáló pediglen Szatmárnémeti Sámuel, a kolosvári professor. Sokan szép jeleket adták előmeneteleknek s tanúságuknak mind a nyelvekből s mint a szent írás szerint való tudományból, de ismét nyolcan találtattak, akik a papi hivatalra alkalmatosaknak nem ítéltvén megvettettek s fel nem szenteltek.”¹⁶

Horti püspök újítása annyiban időtállóan bizonyult, hogy a 18. század első felében a disputáció mellett a nyelvi felkészültségükről is számot adtak a jelöltek. 1718-ból van adatunk a vizsgaanyag bővülésére vonatkozóan: a Heidelbergi Kátét immár minden procedensnek kívülről tudnia kellett.¹⁷ A következő évben már a zsinati meghívóban is szerepelt az előírás, hogy „azok a jelöltek, akiknek kevesebb kegyelmi ajándék adatott, és a teológia tanulmányozásában nem sokat haladtak előre, tekintsék kötelességüknek megtanulni szóról szóra a Heidelbergi Kátét, s azt a hiányosságot, hogy nem voltak képesek disputálni, pótolják a káté kérdéseire adandó pontos válaszokkal.”¹⁸

1711-ben a Főkonzisztórium a vizsgáztatás szigorítását igényelte a Küküllővárott összegyűlt zsinati atyáktól, kérte, hogy szűrjék ki az alkalmatlan jelölteket, kiknek „sem tudományok, sem erkölcsök” nem méltó a szent hivatalhoz. Válaszában a szinódus a nemrég véget ért kuruc szabadságharc okozta nyomorúságokra hivatkozott: „Eleitől fogva a Szent Generalis praevio rigido examine (szigorú előzetes vizsga után) szokta az ecclesiakba exmittálni a praedikátorokat, most is azt cselekeszi, csakhogy az Istennek közönséges, keserves ítéletből sokan az ecclesiakból decedálván, kénentették a Szent Generalis csekély tudományú embereket felvenni, csak légyenek jó erkölcsűek s exemplaris emberek az ecclesiában.”¹⁹

Az opponensek személye sokat változott a tárgyalt két évszázad során. 1626 júniusában két gyulafehérvári iskolarektor, valamint a kolosvári, marosvásárhelyi és az enyedi iskola rektorai szerepeltek a vitapartnerek sorában, mellettük a dévai és a vajdahunyadi lelkipásztor vett részt a vitában Geleji Katona István

15 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára P 658, 8. cs. 2066. Kettőbehajtott félív első oldalán, a negyediken az enyedi esperesnek és lelkésztársainak szóló címzés. A 3–4. oldalon az enyedi esperes körlevele a zsinat előtt megtartandó parciálisról, mellette a cursus.

16 BOD Péter: *Smírnai szent Polikarpus, avagy ... erdélyi református püspököknek historiájok*, [Nagyenyed, 1766], 133–134.

17 KÓNYA: *Acta*, 54–56; Bod: *Zsinatok*, 66.

18 A Hunyad–Zarándi Református Egyházmegye levéltára az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban, protocollumok I/2. (a továbbiakban: HZEhmLvt prot. I/2.) p. 150–151.

19 FőkonzLvt 49/1711., 54/1711.

fejedelmi udvari pappal együtt.²⁰ Tofeus Mihály püspöki szolgálatának első zsinati meghívójában 1681-ben az előző évben ordinált fiatal lelkészeket nevezte ki opponenseknek, a frissen ordinált lelkipásztorok zsinati jelenléte kötelezővé vált.²¹ A 18. század elején a frissen felavatott lelkészek mellé a kollégiumok felső osztályos, teológiát hallgató képzett diákjait is bevették a vitapartnerek sorába. Utóbbiak számára az 1718-ban tartott synodus meghívója azt is előírta, hogy „ne csak maguk gyűjtögette érveket hozzanak fel és használjanak, hanem olyanokat is, amelyeket korábban az ellenfelek szedettek össze”.²² Tevékenységük egyúttal a szakmai képzés részének is számított. Így jelent meg Kovásznai Sándor marosvásárhelyi diákkorában két ízben is a zsinaton, 1753-as enyedi szereplésekor egy jelen lévő nemes ember meg is dicsérte.²³

A disputákra beosztott opponensek között a lelkipásztori pályára készülő deákok mellett a kollégiumokban tanuló főnemesi ifjak is szerepeltek, számukra a részvétel a nyilvános fellépés gyakorlását jelentette. 1721-ben Radnóton Teleki Pál fia, Ádám, a későbbi generális jeleskedett az enyedi opponensek között,²⁴ ez láthatólag családi hagyománnyá vált, mert a generális fia, a Cid-fordító Teleki Ádám 1769-ben a dési zsinatra küldte Ádám nevű fiát. Kísérője, tiszteletes Tordai Sámuel részletesen beszámolt a vizsgáról: „az úrfi magát igen jól viselte, bátran, szépen, minden megakadás nélkül proponált, mert nagy gondom volt reá, sokaktól tudakoztam, mindenek dicsérték, tiszteletes esperest uram maga is hallgatta s dicsérte.” 1762-ben a sárpataki zsinat vizsgáját az özv. Teleki Lajosné Bethlen Kata költségén megújított templomban tartották, ahol „legelsőbben is opponált” az özvegy grófné „logicit tanuló nagyobbik fia, gróf Teleki Lajos úrfi 16 esztendőskorában.”²⁵

Amennyire elszórt adatokból rekonstruálhatjuk a vizsga lefolyását, a szintén sorrendbe állított opponensek egyike kiállt az úrasztalához, és előadta a tételét, a jelöltek sorrendjében következő procedens pedig válaszolt. Ha nem sikerült választ adnia, a következő lelkészjelölt adta meg a feleletet. Mindezt a kollégiumi professzorok közül kijelölt elnök és fő vizsgabiztos ellenőrizte, mellettük figyelték a vitakozás lefolyását az egyházmegyék vizsgabiztosnak kinevezett képviselői.

20 Bejegyzések a Jean CALVIN: *In librum Psalmorum commentarius*. Genevae 1564. c. kiadvány Marosvásárhelyen, a Teleki-Bolyai Könyvtárban Bo 1721 jelzet alatt őrzött példányának első és hátsó tábláján.

21 MOL P 658, 8. cs. 2066 – lásd fent.

22 HZEhmLvt prot. I/2. p. 150–151.

23 KOVÁSZNAI Sándor: *Az ész igaz útján*. (kiad. Kocziány László). Bukarest, Kriterion, 1970, 100–101.

24 Nagy Géza másolatgyűjteménye az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltárban (a továbbiakban NG-gy.) V. 39, összeolvasott másolat. Eredetije: Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára, Teleki László lt. Teleki Ádám ekkor a kolozsvári kollégiumban tanult, más diákokkal együtt mehetett a zsinatra.

25 NG-gy. V. 193. Eredetije: ENMLvt, Teleki László lt.-ban, összeolvasva 1945. I. 8. A levélboríték hátán gr. Teleki Ádám feljegyzése: „Tiszteletes Tordai Sámuel uram válasza a dési Generalis Synoduson édes kis Áduskám maga jó viseletéről. A Herczeg őkegyelme causaja iránt való jó aspectusokról. 6-ta Junii 1769.”

Hermányi Dienes József az 1730-ban Vajdaszentiványon tartott gyűlés lelkészi vizsgájáról igen életszerű képet örökített meg. „Ajtai Szabó Gyurka barátom [...] velem együtt szentelék is a szegény frater ignorantiaet Vajdaszentiványon pókái pappá, és a censurán úgy oltalmaztam szegényt, hogy az opponensek nemigen szoríthatták meg, de csak általláztott, hogy tudatlanka, és Póka igen közel lévén a synodushoz, sok hallgatói nekie általjöttek hallgatni, s feles nemesség lévén ottan, valóba sajnálják vala, hogy nem felelhet az új pap, hanem én emelgetem a szent rudat, és szomorán beszéllek vala nékem is.”²⁶

E hagyományos vizsgarend korszerűsítésének igénye az 1770-es években vetődött fel, 1773-ban már „az új norma szerint” a disputáció helyett a kérdés-felelet (erotematice) módszerrel az egész Hitvallásból vizsgáztak a jelöltek, emellett a „moralis philosophiából, eklézsiái históriákból, zsidó és görög antiquitasokból és nyelvekből” is számot adtak tudásukról.²⁷ 1800-ban a zsinat előírta, hogy „ezután a procedensek az éneklésben is, mint az isteni tisztelet egy nevezetes részében megvizsgáltassanak”.²⁸

A lelkészjelöltek vizsgájának ünnepélyességét a 17. században alkalmanként a fejedelem jelenléte is emelte. Milotai Nyilas István a *Speculum Trinitatis* (Debrecen, 1622) című művének előszavában dicsérte meg Bethlen Gábort: „Fölségednek is tisztességes jó híre, neve megmarad, hogy sohult itt Erdélyben a fölséged birodalmában olykor közönséges Synattyok nem lehetett az evangelicus egyházi szolgálónak, melyben fölséged be nem ment volna, és a Szentírásból álló exament, mely indíttatott az egyházi szolgálatra kibocsátandóknak próbálásokra, nagy figyelmen nem hallgatta volna.”²⁹ I. Rákóczi György két ízben is részt vett a közzsinaton, 1641-ben a már említett ülésre Lorántffy Zsuzsanna és kisebbik fia, Zsigmond is elkísérte, és – Geleji Katona püspök visszaemlékezése szerint – „kezdetitől fogva mind végéig, úgymint negyed egész napestig minden unalom nélkül napjában kétszer, ... benn volt, és a disputatitot nem csak hallgatta, hanem Istentől adatott bölcs értelme szerént ugyan igazgatta is”.³⁰ Ekkor a vizsga-disputációk is sajátos módon, „élesben” zajlottak, Bod Péter szerint a gyűlésen „a fejedelem parancsolatjából jelen kellett lenni az unitarius professoroknak és tudósoknak, hogy opponáljanak”.³¹

A 18. században a református arisztokraták jelenléte tette társadalmi eseménnyé a lelkészi vizsgát. 1754-ben a marosvásárhelyi zsinaton gr. Lázár János, az erdélyi rendek elnöke, a református egyház egyik főgondnoka két napon át kísérte figyelemmel meghívott udvari lelkipásztora, Zágoni András szereplését, és mivel külön felhívták

26 S. SÁRDI: *Hermányi*, 173.

27 FőkonzLvt 87/1773.

28 Uo. 196/1800.

29 MILOTAI NYILAS István: *A Speculum Trinitatis*. Debrecen, Rheda Péter, 1622. (RMNy 1262) 1622. január 17-én keltezett, Bethlennnek szóló ajánlásában.

30 GELEJI: *Titkok titka*.

31 BOD: *Smirnai*, 82.

a figyelmét a jól disputáló vásárhelyi diákra, Kovásznai Sándor előadását is meghallgatta, „aki előállván az asztalhoz, opponála magyarul (az úri asszonyok kedvéért is)”.³²

A vizsga végeztével az elnök és a traktusbeli vizsgabiztosok jelentést tettek az eredményről a püspöknek, majd a zsinat két része egyesült a lelkészavatási ceremónia idejére. A sikeresen vizsgázók a templomban meghallgatták a püspök peroratócióját „a papi szent hivatal” méltóságáról és „a világtól való szokott megvetetéséről”. Utána fennhangon tettek ígéretet a lelkipásztori hivatás felvállalásáról, majd térden állva esküt tettek, a püspök, a főjegyző és két-három esperes pedig kézrátétellel áldotta meg és avatta fel őket a szolgálatra. Eközben a gyülekezet a *Jövel Szentlélek Úristen* fohászkodást és az Apostoli Hitvallást énekelte. A püspök hálaadó imával zárta az ünnepélyes aktust.³³

Bizonyítványukat (formata) a főjegyző állította ki latin nyelven, és aláírta, a 18. század közepétől már nyomtatott úrlapokat használtak. Ezekre kiváltképpen ügyeltek a lelkészek, az egyik fennmaradt, 1702-ben kiadott oklevél a tulajdonos, Berzétei K. János keménytáblás kéziratkötetének előzéklapjára van ragasztva.³⁴

BIBLIOGRÁFIA

- BENCZÉDI Gergely: Egyháztörténelmi adatok, *Keresztény Magvető* 19(1884/6).
- BOD Péter: *Erdélyi református zsinatok végzései 1606–1762.* (kiad. Buzogány Dezső – Sipos Gábor) Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 1999. (Erdélyi Református Egyháztörténelmi Füzetek 3.)
- BOD Péter: *Smirnai szent Polikarpus, avagy ... erdélyi református püspököknek historiájok,* [Nagyenyed, 1766].
- BUZOGÁNY Dezső – DÁNÉ Veronka – KOLUMBÁN Vilmos József – ŐSZ Sándor Előd – SIPOS Gábor (kiad.): *Erdélyi református zsinatok iratai*, I. 1591–1714; II. 1715–1770. Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2016. (Erdélyi Református Egyháztörténelmi Adatok I/1–2.)
- BUZOGÁNY Dezső – DÁNÉ Veronka – KOLUMBÁN Vilmos József – SIPOS Gábor (kiad.): *Erdélyi református zsinatok iratai*, III. 1771–1789; IV. 1790–1800. Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2001. (Erdélyi Református Egyháztörténelmi Adatok I/3–4.)
- [FENSER, Johannes]: *Pro unitate verae ecclesiae ... decas thesium.* Albae Juliae, Martinus Major, 1656 (RMK II. 849)
- GELEJI KATONA István: *Titkok titka.* Gyulafehérvár, 1645 (RMNy 2103).
- HEREPEI János: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez.* II. Budapest–Szeged, 1966.

32 KOVÁSZNAI: *Az ész igaz útján*, 106.

33 FőkonzLvt 37/1756.

34 Berzétei kéziratkötetének előzéklapjára ragasztva (a Küküllői Egyházmegye könyvtára a kolozsvári Preotestáns Teológiai Intézet könyvtárában nr. 138). A formata a kolozsvári református nyomdában készült Misztótfalusi Kis Miklós kurzív betűivel.

- KOVÁSZNAI Sándor: *Az ész igaz útján.* (kiad. Kocziány László). Bukarest, Kriterion, 1970.
- KROPF Lajos: Az erdélyi reformátusok 1656-iki marosvásárhelyi közzsinata történetéhez, *Erdélyi Múzeum* 27(1910/4).
- MILÓTAI NYILAS István: *A Speculum Trinitatis.* Debrecen, Rheda Péter, 1622. (RMNy 1262).
- S. SÁRDI Margit (kiad.): *Hermányi Dienes József szépprózai munkái.* Budapest, Akadémiai, 1992.

*Szabó Előd*¹

LELKÉSZI ÉLETHELYZETEK KOMÁROMI PÁL²
TATAI ESPERES (1735–1749) VIZITÁCIÓS JEGYZŐKÖNYVE TÜKRÉBEN

ABSTRACT

The life situation of pastors in the light of the visitation record by rev. Pál Komáromi, dean of Tata

In the second third of the 18th century, when the Counter-Reformation was again in full force, the situation of the clergy became quite difficult. Unfortunately, there are not many records available from this period. One of the most valuable ones is the record by Dean Pál Komáromi, who visited the congregations in the Reformed Church County of Tata between 1736 and 1737. The pastors' situation at that time was assessed from three perspectives: how congregations viewed their pastors, external conditions like pastors' salaries and the condition of the buildings and how pastors viewed their congregations. All in all, external conditions seemed to cause the most difficult problems. Many congregations could not pay their pastors at all or on time. At the same time, spiritual problems within congregations and among pastors were rarely found.

Keywords: Counter Reformation in Hungary, Reformed Church County of Tata, Dean Pál Komáromi, Reformed Church in Hungary in the 18th Century, Living Conditions of Protestant Pastors

- 1 *Szabó Előd* (Prof. dr.), református teológus-lelkész, a Pápai Református Teológiai Akadémia intézetvezető egyetemi tanára. Kutatási területe: a Dunántúli Református Egyházkerület története. szabo.elod@reformatus.hu
- 2 Komáromi (Sülye) Pál 1683-ban született Ácson. Édesapja Komáromi (Sülye) István gályarab prédikátor. Tanult Komáromban, Debrecenben. Szomódon, majd Kocson volt lelkipásztor, ahol egyházmegyei jegyzővé választották. Ezt követően 1732-ben Győrbe került. Itt választották meg a Tatai Református Egyházmegye esperesévé 1735. november 18-án, majd a Dunántúli Református Egyházkerület főjegyzőjévé 1736. május 1-jén. 1749. június 29-én hunyt el Takácsiban, ahogyan Pápa felé utazott, miután Győrből elűzték.

Mielőtt megismerkednénk a vizitációs jegyzőkönyvvel, nagyon röviden szeretném bemutatni a korszakot úgy, ahogyan ez a Dunántúli és a Felső-Dunamelléki Egyházkerületek szemszögéből látszik. Az egyházi vezetőket, így a püspököket az ellenreformáció a kezdetektől fogva üldözte, de ez a súly a 18. században még erőteljesebben a kerületre nehezedett. Egy kétéves időszakról (1708–1710) eltekintve, 1702 és 1736 között a Dunántúli Egyházkerületnek nem volt saját püspöke. Az ellenreformáció sűrűjében járunk ekkor, az 1710-es és 1720-as években már komoly üldöztetés vette kezdetét, amely az 1730-as években vált egészen súlyossá. Az 1730–1739 közötti évtizedben a két egyházkerületben 34 gyülekezet nyilvános vallásgyakorlatát szüntették meg a hatóságok. Ez a 18. század második legsúlyosabb évtizede, ennél csak az 1750–1759 közötti időszakban szűnt meg több gyülekezet vallásgyakorlata, szám szerint negyvené.³ Az esperes egyházlátogatása tehát az ellenreformáció egyik legerőteljesebb időszakában történt meg.

Az 1730-as évek elején a Tatai Egyházmegye még a Felső-Dunamelléki Egyházkerület része volt, és csak az 1736-os egyesüléssel került a Dunántúli Egyházkerülethez. Erre az a történelmi előzmény ad magyarázatot, hogy a Tatai Református Egyházmegye csak 1652-ben alakult meg Mányoki Mihály esperessége idején, amikor az addigi Komáromi Református Egyházmegye Dunától délre eső részéből létrehozták. Az 1731-es I. Carolina Resolutio szorosabbra fogta az egyházi életet, majd 1734-ben, amikor a II. Carolina Resolutio megjelent, a reformátusoknak is lehetőségük volt soraikat rendezni, legalábbis egyházszerkezeti szinten. Ekkor úgy tűnt, hogy kicsit szabadabb lesz a gyülekezetek és az egyház élete, mint korábban. Ennek a kicsit „lazább” légkörnek köszönhető Komáromi Pál esperes látogatási sorozata is, amelyet 1735. november 19-én határozott el az egyházmegyei tanács, és amelyet az 1736–1737-es években folytatott le, 1736. január 17-én indulva útnak. Az első évben 23, a másodikban 24 gyülekezet meglátogatására került sor.

Erről a két vizitációs körútról jegyzőkönyv⁴ készült, amelyet Komáromi Pál, a Tatai Egyházmegye esperese vezetett.⁵ Megválasztását követően, 1736-ban

3 A korszakhoz bővebb adalékkal szolgál SZABÓ ELŐD: *Jól vagyon, mert az Istennek így tett.* A Dunántúli Református Egyházkerület története a kezdetektől a türelmi rendeletig. Pápa, Dunántúli Református Egyházkerület, 2020, 276–328.

4 Nagyjából A/5 méretű, 160 oldal terjedelmű könyv, melyet az idő meglehetősen megviselt. Nedvesedés nyomai látszanak rajta, így a szöveg sok helyen olvashatatlan. Mégis ad néhány támpontot arra nézve, hogy miként zajlott a gyülekezetek látogatása. Komáromi Pál egyházlátogatási jegyzőkönyve a Tatai Egyházmegyéből. Dunántúli Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei, Pápa, Március 15. tér 9. O1052 jelzet.

5 „In Nomine Patris, Filii et Spirit [...] Amen. A Tatai Vener. Tractusnak Tiszteletes Tanítóinak ex libera Suffragia választatván ugyan ezen társaságnak Seniorául Én Komáromi Pál ez előtt a Kocsi Refor. Ecclaban húsz esztendőök [...] most penig a Győrben négy esztendőktől fogva Tanító. Ugyan itt Győrött az öregbik Parochiában Tiszteletes és Nagy érdemű Superintendens Kocsi Major István Uram által, ugyan azon sz. tisztre Törvényessen, és az ő modgya szerint fel szenteltem. Jelen levén az időnek szorosságához képest ezek a Tiszt Attyák. Tss Ujvári János Úr a Dadi Ecclanak Tanitoja, Tss Csóokonyai László Úr Acsi Eccl. Tanitoja, Tss Sz. Györgyi

kezde meg az esperességéhez tartozó gyülekezetek látogatását.⁶ Azt is leírta az esperes, hogy miként zajlott ez a vizitáció.⁷ Először az iskolát vizsgálta meg, hogy miként tanítanak a tanítók. Ugyancsak megvizsgálták a parókia körül lévő épületeket – itt a melléképületekre, istállókra kell gondolnunk. A vizitáció céljaként azt határozta meg az esperes, hogy „ami építésre való építsük, ami pedig romlásra való, rontsuk, és a Jézus beszéde, és az egyházi törvények szerint helyreállítsuk, ami fogyatkozások lennének”.⁸

A vizsgálat imádságot követően a lelkészen kezdődött, hogy az igehirdetésben, a látogatásban, a lelkigondozásban híven eljár-e, a sákramentumokat helyesen szolgáltatja-e ki, az egyházi javakra gondot visel-e, illetve, hogy az élete tiszta erkölcsű-e. Ezt követte a gyülekezettel kapcsolatos kérdések felsorolása. Miként követi, tartja meg a gyülekezet a lelkész útmutatását és intését? A gyülekezeti tagok között volt-e olyan, aki a tanítást elfogadta, például amikor „intettetett a jóra, volt-é követője”⁹? Megadják-e az erkölcsi és anyagi tiszteletet a lelkésznek? Az egyházi szolgák ugyanis kettős tiszteletre méltók. Egyrészt személyükben, másrészt fizetésükben. A kérdés, hogy az elsőt mind a lelkész, mind pedig a házanépe megkapja-e? A második tiszteletre nézve két részlet kerül vizsgálásra. Szántás, vetés, kaszálás idejében megtörtént-e? Másrészt a búzát, pénzbeli fizetést megadták-e? Az épületeket rendben tartották-e? Van-e a gyülekezetben olyan személy, aki nem jár istentiszteletre és nem él a sákramentumokkal?¹⁰ A kérdésekre adott válaszokból a lelkészek életére nézve három részterületre nézve is adatokat nyerhetünk. Egyrészt, hogy a gyülekezet mit gondol a lelkipásztorról, hogy milyen külső, anyagi körülmények között éltek akkor a gyülekezetekben a lelkészek, és azt is megismerhetjük, hogy a lelkészeknek milyen elvárásaik lehettek a gyülekezetek tagjaival kapcsolatban.¹¹

János Úr az Igmándi Eccl. Tanítója, Tss Nagy János Úr a Kocsi Eccl. Tanítója. (Széjgyeztetben: Vener Tractus Adsessores) Anno 1735. 19. Novembr. Míngyárt ezért a Jövő 1736 esztendőben Boldog Asszony havának 17 napján, az Ekkláknak a visitatiojára ki menven Tss Sz. Györgyi János Urammal, Kezdettem el a Banai Ecclaban a visitatiót...” Komáromi: *Jegyzőkönyv*, 9.

- 6 „A Visitationak rendi mellyet szokott gyakorolni az ekklésiák visitatiojában Komáromi Pál, a Tatai Venerabilis Tractusnak akkorbeli seniora. ANNO MDCCXXXVI. 17. January. A Nagy Győri Helv. Confession levő Ekklésiában való Predikátorságának negyedik esztendejében. Aet. Sua 54” Komáromi: *Jegyzőkönyv*, 8.
- 7 A vizitációk református egyházon belüli helyzetének tágabb értelmezéséhez lásd Ősz Sándor Előd: *A vizitáció az Erdélyi Református Egyházban a 16–18. században*. Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek (29). Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár, 2022.
- 8 PATAKY László: *A győri református egyház története*. Győr, Hazánk, 2017, 145–146.
- 9 KOMÁROMI: *Jegyzőkönyv*, 13.
- 10 PATAKY: *A győri*, 145–147.
- 11 Érdekes összevetéssel szolgálhat az a kitekintés, amit Bárh Dániel munkássága jelent, aki ennek az időszaknak a katolikus papságára vonatkozó adatokat gyűjtötte össze, és ebből alkotott átfogó képet az egyházi szolgák életéről. BÁRTH Dániel: *Normaszegő katolikus papok a 18. századi Erdélyben, Esetek és mintázatok*, in: Bárh Dániel (szerk.): *Papok, normák, konfliktusok, Történeti esettanulmányok*, Budapest, MTA-ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport,

MILYEN A GYÜLEKEZETEK LÁTÁSA A LEKIPÁSZTORRÓL?

Általában a gyülekezetek elégedettek voltak a szolgálatot végző lelkészekkel. A megjegyzések rövidek, de jól kifejezik azt, hogy alapvetően minden rendben van. Tatán (1736) az akkori lelkéssel kapcsolatban az egyébként általános dicséretet fogalmazták meg: „hivatallában eljár, tisztít életével megékesítette. Háza népe is botránkozás nélkül való és semmi panasza a Sz, Ekklesiának ő Kegyelme ellen nintsen, és marasztatott illendő időben”.¹² A pozitív megerősítésben olyan külső feltételek is megjelenhettek, hogy bár a gyülekezet szeretné, ha maradna közöttük a lelkipásztor, de a felsőbb szervek dönthetnek mégis a lelkész elmozdítása felől. Szomoron (1736) a lelkész ellen nem volt panasz, így marad is, „hanem ha a sz. korona által dimoveáltatik”.¹³

A papmarasztás intézménye ebben az időszakban még működött, így azokkal a lelkészekkel kapcsolatban, akik nem megfelelő szolgálatot végeztek, a gyülekezet, és az egyházlátogató bizottság is megállapította, hogy hasznosabb lenne a lelkészváltás. Így történt ez a banai gyülekezetben,¹⁴ ahol a lelkész „szorgalmatossága felől panaszolkodik”¹⁵ a gyülekezet, nem is marasztalták a következő évre. A bizottság megvizsgálta, hogy mi a panasz oka. Előkerült, hogy az úrvacsora alkalmával úgy szólt a gyülekezethez, hogy „meg oszlassátok u.m. magatokat”, amit a gyülekezet úgy értett, hogy elküldi őket, így volt olyan, aki inkább Ácsra ment úrvacsorázni. A látogató bizottság megállapította, hogy a gyülekezet előtt „kedvetlensége vagyon” a lelkésznek, amit már a korábbi években is jeleztek, emiatt jóváhagyták a lelkészváltást. Azonban az a lelkész, akit meg akartak hívni Banára, nem jött el a gyülekezetéből, így az 1736-os évre is megmaradt az addigi lelkész.

Amennyiben a gyülekezet nem látta olyan súlyúnak a lelkéssel kapcsolatos problémát, hogy meg akarjon válni tőle, akkor a látogató bizottság kérhette azt is, hogy a lelkész tegyen ígéretet arra nézve, hogy az addigi viselkedésén változtatni fog. Kömlődön¹⁶ (1736) a lelkészt „restséggel” vádolják és erkölcsé, magatartása miatt is sokan vannak, akik „meg szomorodtanak”. Emiatt kéri a gyülekezet és a látogató bizottság is, hogy javuljon meg. A lelkész megígérte, hogy változni fog.

Ahol pedig a lelkéssel hosszú időn keresztül meg voltak elégedve, ott előállhatott az az eset, hogy a gyülekezet a nyugdíjba vonulás után is szerette volna el tartani korábban hűséggel szolgált lelkipásztorát. Ezzel nemcsak az anyagi terhet vállalták, hanem azt a terhet is, hogy engedélyt szereznek az állami hatóságoktól, hogy ne csak egy lelkipásztor lakjon a faluban, hanem kettő. Erre a 18. század

2023, 11–83. Uő. *Papok a 18. századi lokális közösségekben, attitűd, mentalitás, világlkép.* In: Forgó András – Gőzsy Zoltán (szerk.): *Katolikus Egyházi Társadalom Magyarországon a 18. században.* Pécs, META Egyesület, 2019, 197–210.

12 KOMÁROMI: *Jegyzőkönyv*, 37.

13 Dimoveáltatik = elmozdítatik. Uo., 30.

14 Uo. 14–16.

15 Uo. 14.

16 Uo. 25.

második harmadában nem nagyon adtak engedélyt, ugyanis a protestánsok vallásgyakorlatát úgy is korlátozták, hogy a lelkészek számában változást nem engedtek. Ebben az összefüggésben különösen is példaértékű az az eset, melyet ez a jegyzőkönyv feljegyez. Dadon (1736) az öreg lelkész nyugalomba akart vonulni, így a gyülekezet megígérte, hogy „holtig szárnya alatt tartya”. A diákok a királytól kértek engedélyt arra, hogy másik lelkészt is a faluba vihessenek, amire az engedélyt megkapták.¹⁷

Végül még egy olyan jelenségről szükséges ebben a részben említést tenni, amely ekkor meghatározta a kisebb dunántúli gyülekezetek életét. Előfordulhatott, hogy a gyülekezetnek az ellenreformáció miatt lelkésze nem volt, de a tanító elvégezte azokat a szolgálatokat (reggeli könyörgések, istentiszteletek, temetések), amelyekhez nem volt szükség felszentelt lelképásztorra. Így volt ez Únyban¹⁸ (1736) is, ahol az árva eklézsiának csak lévitája volt, akivel pedig elégedettek voltak a gyülekezetben.

MILYEN KÜLSŐ KÖRÜLMÉNYEK KÖZÖTT ÉLTEK?

A külső körülmények között gondolhatunk a lakhatási körülményekre (parókia és melléképületek állapota), valamint a fizetésre (természetbeni juttatások, munkabeli szolgáltatások). Természetesen a jegyzőkönyvek csak azokat az eseteket említik, ahol valamilyen problémával szembesültek.

A problémacsokor egyik legnehezebb része az illetmény elmaradása, illetve meg nem fizetése volt. Így került elő a látogatások során Banán (1737) az elmaradt fizetés.¹⁹ Szenden (1736) a lelkész panaszkodott arról, hogy a gyülekezet nem gondoskodik eléggé a fizetéséről, ráadásul amit adnak, az sem jó minőségű. A gyülekezet megígérte, hogy rendezni tartozását.²⁰ A következő évben a szendi gyülekezet látogatásakor a bizottság megállapította, hogy az előző esztendőben megígért dolgok nem teljesültek. Ezért január 21-én, február 2-i határidőt kap a gyülekezet „a gondoskodásra és maga megjobbítására, ha pedig ezen gondatlanságában megmaradna az Ecclesia, a T. Tanítórul gondviseltetik, az Ecclesia pedig viseljen gondot magáról”.²¹ Szőnyben (1736) megállapította a bizottság, hogy a lelkésznek 35 mérő gabonával tartoztak.²² A gyülekezet egy részének azonnali fizetését megígérte. Ígérték azt is, hogy az udvart rendbe hozzák, és a tetőt kijavítják. Ezekkel a feltételekkel maradhatott a lelkész a gyülekezetben.²³ A következő évben ismét meglátogatták a szőnyi gyülekezetet, ahol maga a püspök volt a lelkipásztor. Kiderült, hogy a fizetésében még mindig komoly elmaradások vannak.

17 Uo. 24.

18 Uo. 30.

19 Uo. 45.

20 Uo. 21.

21 Uo. 49.

22 Ez bizonyos gyülekezetekben csaknem 2 évi fizetés volt ebben az időszakban.

23 Uo. 39.

A gyülekezet határidőt kapott, mégpedig két hetet, hogy ezt az elmaradást, ami 17 pozsonyi mérő, megadja. Ha nem adja meg, akkor a lelkész a gyülekezetben nem maradhat.²⁴ Dadon (1737) a vizitációt nem tudták elvégezni, mert a korábbi lelkész szolgálata véget ért, az új pedig nem régen állt szolgálatba. Az azonban kiderült, hogy a korábbi lelkésznek tartoznak, ezért a gyülekezet köteles megfizetni adósságát. Erre a gyülekezet kötelezte is magát, sőt még jóvátétel fizetésére is kötelezték magukat.²⁵ Lábatlanon (1737) is megállapította a bizottság, hogy a lelkész fizetésével hátralékban vannak, figyelmeztetik őket, hogy ezt fizessék meg minél előbb.²⁶

A járandósággal kapcsolatos második problémacsoportban a munkával való elmaradás jelent meg. 1736-ban a bizottság megállapította, hogy a nagyigmándi lelkész ellen semmi panasz nem volt, és ő sem mondott semmi rosszat a gyülekezetre, mindössze annyi kívánsága volt, hogy a szántóföldjét trágyázzák meg. Erre kötelezte magát a gyülekezet.²⁷ Hasonlóképpen Császáron (1736) is a lelkész „kivánta a szántó földnek meg ganajoztatását”.²⁸ Egy évvel később a császári gyülekezet tagjai megígérik a szántásban és aratásban való megjavulást.²⁹ Kocson (1736) a lelkésznek más kívánsága nem volt, csak az, „hogy a szénának be takarítása ennek utána nagyobb szorgalmatossággal es gondviseléssel legyen, mert nem kevés kárt vallott benne”.³⁰

A harmadik problémakör a lelkészek külső életében az épületek körüli gondatlanság volt. Banán³¹ (1736), amikor megkérdezték a prédikátort, hogy mi a véleménye a gyülekezetről, akkor panaszolta, hogy nem eléggé gondosak a parókia körül, amit a látogató bizottság a saját szemével is látott. Megígérték, hogy a javításokat véghez viszik. Tarjánban (1736) a lelkész kéri, hogy az omladozó állapotban lévő kamráját a gyülekezet építse újonnan. Ezt megígérték,³² de a következő évben kiderült, hogy a kamra és a kerítés készítése félben maradt, ezért a munka folytatására kötelezték a gyülekezetet.³³ Gyermelyen (1736) a szín felújítása szükséges,³⁴ Szomoron (1736) a parókia körül lévő épületek renoválását ígérik meg.³⁵ Únyban (1736) a lévita „a parochiális háznak újonnan való készíttetését kíványnya”,³⁶ a következő évben pedig megállapították, hogy ígéreteiknek eleget tettek,

24 Uo. 65–66.

25 Uo. 49.

26 Uo. 57–58.

27 Uo. 17–18.

28 Uo. 20.

29 Uo. 48.

30 Uo. 22.

31 Uo. 14–16.

32 Uo. 27.

33 Uo. 53.

34 Uo. 29.

35 Ua.

36 Uo. 31.

most pedig a kamra elkészítését ígérték meg.³⁷ Nagysápon (1736) észrevételezte a bizottság, hogy a parókia és környéke rossz állapotban van, ezért fel kell újítani. A gyülekezet ígéretet is tett arra, hogy a munkákat elvégezteti.³⁸

Voltak aztán olyan gyülekezetek, ahol az előbbi problémakörök együttesen jelentkeztek. Környén (1736) a lelkész panaszkodott arra, hogy az eklézsia szőlőjét nem kapálják, ami miatt csaknem parlagon maradt a szőlő. Ráadásul a fizetésével is tartoznak. A gyülekezet kötelezte magát arra, hogy ezeket a hiányosságokat pótolják.³⁹ A következő évben megállapították, hogy a cselédház javítása és a bor beszolgáltatása elmaradt, így azt határozták, hogy a bor beszolgáltatását mindenképpen megteszik.⁴⁰ A szomoriakat (1737) a látogató bizottság intette, hogy amiket már korábban két alkalommal ígérték, hogy kijavítják a pincét és az istállót, azt még mindig nem tették meg, de tegyék meg minél előbb, mint ahogyan a lelkész fizetésének elmaradását is adják meg.⁴¹ Nagysápon (1737) a lévita fizetésében volt elmaradása a gyülekezetnek. Megígérték a pincének és a többi épületnek a kijavítását.⁴² Bajon (1736) a lévita sajnálva említette, hogy az őszi szántás elmaradt, és a kert is romladozásban van. Már két évben is volt elmaradása a fizetésének.⁴³ A következő évben a baji gyülekezettel kapcsolatban megállapították, hogy a lelkésznek már többévi fizetésével hátralékaik vannak. Kötelezték őket a megfizetésre.⁴⁴ Naszályon (1736) a lelkész arra hívta fel a figyelmet, hogy gabona járandóságát nem részletekben hozzák, hanem egyszerre, ami nehézséget jelentett a raktározásban.⁴⁵ A következő évben a lelkész elmondta, hogy a járandóságával több ízben is, már régtől fogva elmaradt a gyülekezet. A szénát már csak a havazáskor hozzák be, nem a maga idejében, ami a lelkésznek sok kárt okoz. A látogató bizottság megintette a jelenlévőket, hogy ha a gyülekezet nem tud gondot viselni a lelkészről, akkor az egyházmegye fog, aminek következtében a gyülekezet lelkész nélkül maradhat. A gyülekezet ígéretet tett arra, hogy az elmaradást megadja, így a lelkész helyben maradt.⁴⁶

A sok probléma mellett már elenyészőnek tűnhet az ácsi lelkész panasza (1737), aki elmondta, hogy a szántóföldjén keresztül járnak a gazdák, kéri, hogy ezt az utat szüntessék meg.⁴⁷

Összességében megállapítható, hogy 1736-ban valamilyen külső panasz 14 gyülekezetre érkezett a 23-ból (60,8%), 1737-ben pedig 13 gyülekezetre a 24-ből

37 Uo. 56.

38 Uo. 32.

39 Uo. 26.

40 Uo. 51–52.

41 Uo. 55–56.

42 Uo. 61.

43 Uo. 35–36.

44 Uo. 61.

45 Uo. 38–39.

46 Uo. 64.

47 Uo. 67.

(54,1%). Ez azt jelenti, hogy a gyülekezetek többségében, az 1736–1737-es egyházmegyei látogatás valamilyen hiányosságot tárt fel a lelkészek járandóságával és illő ellátásával kapcsolatban.

MILYEN ELVÁRÁSAIK LEHETTEK A LELKÉSZNEK
A GYÜLEKEZETEKSEL KAPCSOLATBAN?

A lelkészek a gyülekezeti tagok kapcsán az istentiszteletek látogatását, a lelkéssel szemben tanúsított magatartást, és a járandóság megadását említették fel. Ahol minden rendben volt, ott a vizitációs jegyzőkönyv csupa pozitív megjegyzést tett, mint ahogyan ez Tatán (1736) is történt. „A Sz. Ekklesiának engedelmességéről a Tiszteletes Tanító bizonyoságot tévesen, fizetésének kiszolgáltatásában hűséges volt és panaszát semmiben elő nem adja, és továbbra is a sz. szolgálatban marad.”⁴⁸

Kömlődön (1736) a lelkipásztor elmondta, hogy hanyagolják a gyülekezet tagjai az istentiszteletet. Van úgy is, hogy a harangszó után egy óráig sem jelenik meg senki, így „re infecta⁴⁹ csak el mulik az isteni tisztelet”. Azt is panaszolta, hogy az egyik gyülekezeti tag egy lakodalomban szidalmazta a lelkészt, mert valami miatt megintette. Tekintve, hogy a bepanaszolt egyén nem volt jelen, így a békítést későbbre halasztották.⁵⁰ Amikor 1737-ben is felmerült a panasz a kömlődi gyülekezet tagjaival kapcsolatban, hogy nem járnak istentiszteletre, akkor az istentisztelet látogatásának elmulasztását azzal magyarázták, hogy a harangszót nem lehet hallani.⁵¹ Gyermelyen (1737) egy gyülekezeti tagot, aki megvetette a lelkész intését, megfeddtek,⁵² Tatán (1737) pedig két esettel kapcsolatban jelzi a vizitációs jegyzőkönyv, hogy fegyelmi eljárásra van szükség.⁵³ Ehhez képest apróságnak tűnhet az a megjegyzés, hogy a lábatlaniak (1737) hűségesek az istentiszteletekre járásban, de a hétköznapi prédikációkat unalmasnak tartották.⁵⁴

Összességében megállapíthatjuk, hogy a gyülekezetek elleni lelki panasz tulajdonképpen elhanyagolható. Fegyelmi ügy is csak 2 gyülekezetben került elő. Úgy néz ki, hogy a lelki élet a gyülekezetekben a lelkészek szemével elfogadható volt. Sokszor láthatjuk azt is, hogy a gyülekezetek és a lelkész kölcsönösen panaszkodtak egymásra, vagy kölcsönösen dicsérték meg egymást. Ez azt is jelenti, hogy ahol nem volt meg az összhang, ott ennek már mindkét oldalon „nyoma” volt. A másik jellegzetesség, amit megállapíthatunk, hogy nem nagyon teljesítették a gyülekezetek azokat a külső ígéreteket, melyeket a látogató bizottságnak tettek. Kimondhatjuk, hogy 1736–1737-ben sem volt könnyű lelkésznek lenni, ma sem

48 Uo. 62–63.

49 Re infecta = dolgavégezetlenül.

50 Uo. 25.

51 Uo. 51.

52 Uo. 54.

53 Uo. 62–63.

54 Uo. 57–58.

az. Akkor is voltak kihívások, ma is vannak. Összességében mégis látszik egy komoly párhuzam, hogy az egzisztenciális problémák akkor is, és ma is élénk kerülnek. A gyülekezetekre vonatkozó dicséret pedig ritka volt, mint a fehér holló. Reméljük, hogy a mi gyülekezeteinket sokkal több dicséret érheti, mint érte a 18. században élőket.

BIBLIOGRÁFIA

- BÁRTH Dániel: *Normaszegő katolikus papok a 18. századi Erdélyben, Esetek és mintázatok*, in: Báর্থ Dániel (szerk.): *Papok, normák, konfliktusok, Történeti esettanulmányok*, Budapest, MTA-ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport, 2023, 11–83.
- BÁRTH Dániel: *Papok a 18. századi lokális közösségekben, attitűd, mentalitás, világgép*, in: Forgó András – Gózszy Zoltán (szerk.): *Katolikus Egyházi Társadalom Magyarországon a 18. Században*, Pécs, META Egyesület, 2019, 197–210.
- ÓSZ Sándor Előd: *A vizitáció az Erdélyi Református Egyházban a 16–18. században*. Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek (29). Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár, 2022.
- PATAKY László: *A győri református egyház története*. Győr, Hazánk, 2017.
- SZABÓ Előd: *Jól vagyok, mert az Istennek így tettem. A Dunántúli Református Egyházkerület története a kezdetektől a türelmi rendeletig*. Pápa, Dunántúli Református Egyházkerület, 2020.

19. század

*Czeglédi Sándor*¹

VITA A LELKÉSZEK HELYZETÉRŐL A REFORMKORBAN
FÁY ANDRÁS ÍRÁSAINAK TÜKRÉBEN

ABSTRACT

Discussion of the Position of Pastors in the Reform Era in the Light of András Fáy's Writing

This paper examines the motivation of András Fáy's extensive activism. He was versatile but not an outstanding talent. In order to strengthen Protestantism, he considered it important to unite the Reformed and Lutheran churches, ignore the old creeds and achieve a higher moral standard. In his opinion, pastors should not occupy a privileged position in the church and all church members should have the same rights. Fáy's views were the subject of a high-calibre discussion, particularly in the Protestant Church and School Newspaper. Everyone agreed that pastors should be better equipped financially and appreciated morally. The position of pastors in the church and the role of deans were judged differently as, unlike Fáy, they wanted to retain their privileged position. In the debate, the editors of the journal sided with Fáy and tried to strengthen his position through footnotes and by anonymous authors.

Keywords: András Fáy, Evangelical Union, pastor, dean

FÁY ANDRÁS HELYE ÉS SZEREPE

Előadásom reformkori problémákra fókuszál. Az ekkor felmerült kérdéseknek hosszú előtörténetük van, ezekre szeretnék reflektálni; utóéletükre viszont nem szeretnék kitérni. Előadásom címe is értelmezésre szorul. A „lelkész” szó ekkor kezdett terjedni, helyette a hétköznapi életben élt a „pap”, de ennek kiváltására próbálkoztak a „vallásnok, istenész” kifejezésekkel is.

1 *Czeglédi Sándor* (PhD), történelem-latin szakos középiskolai tanár, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar Történettudományi Intézet Ókortörténeti és Segédtudományi Tanszékének egyetemi adjunktusa. Kutatási területe: neveléstörténet, emlékeztörténet, a történelemtanítás szakmódszertana. czegysand@gmail.com

Fáy András sokoldalúságát és sok hasznos tervét, gondolatát a kortársak elismerték. Még ha vitatták is elképzeléseit, tisztelettel szóltak róla, „*a derék Fáy*”, „*a nemzet mindenese*” epitheton ornansokat használva. A *Religio és Nevelés*ben írták róla: „*egy tisztelt, s hazánkban igen elbíresült férfinak személye, tudósainknak egyike*”.² Ez a lap rendszeresen bírálta a Fáy baráti köre által szerkesztett *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapot*, ezért is értékes a megjegyzés. A sok korabeli elismerés után viszont hosszú távon elhalványult az emlékezete.

Mi lehet ennek az oka? Egyrészt kortársai között mind a politikusok, mind az írók és költők között nagy szellemi teljesítményt nyújtó személyiségek akadtak, ő viszont nem alkotott egyik területen sem igazán jelentőset. A sokoldalúság együtt járhat ezzel. Fiatalkorában, amikor költészettel kísérletezett, egyik kötetét távoli rokonának, Kazinczy Ferencnek is elküldte. Kazinczy udvarias levélben köszönte meg az ajándékot, de levelén érződik, hogy a verseket nem tartotta élvonalbelinek. Tehát arról lehet szó, hogy Fáy egy rendkívül aktív, jószándékú személyiség volt, de nem igazán kiemelkedő tehetség. Mai vélemény szerint Fáy András „nem csak irodalmár akar lenni, nem is csak politikus vagy közéleti tekintély, hanem a nemzet egészét – minden társadalmi, művelődési és szociális rétegét reprezentáló, tevékenységében univerzális egyéniség”.³

Szépirodalmi próbálkozásaiban központi elem az erkölcsi tanítás, például a rászorulókkal szemben nem alamizsnálkodás, hanem rossz helyzetből való kiemelés; a származása vagy vagyona miatt magasabb körökben élő ember ne nézze le az alsóbb rétegekbe tartozókat; házasságkötésnél ugyanígy: a szerelem fontosabb a rangnál, a presztízsnél. Lényegében a korabeli romantikus érzélemvilág ez. Olvasmányai, beszélgetései, társadalmi kapcsolatai és tapasztalatai nyomán formálódtak az eszméi, így születtek javaslatai, ezekkel igyekezett hatni a közélet különböző fórumain, tehát inkább közvetítő személyiség volt. Ez a szerep rendkívül hasznos akár nemzeti, akár egyházi szempontból. Szerepvállalásának központi eleme volt az ellentétek összebékítése: „a szolgabírói és táblabírói tisztségétől sem idegen békéltető szerepét vállalta magára a fővárosi írók és a vidéki közönség, a modernizálódó irodalom és a hagyományápoló ízlésvilág, a vidéki szokásrend és a városi életmód, a nyugati civilizáció és a nemzeti eszmék, a polgári jövőképek és a nemesi múltmítoszok között.”⁴

A PROTESTÁNS EGYHÁZI ÉS ISKOLAI LAP ÉS AZ UNIÓ

Fáy református egyháztagként is rendkívül aktív volt, ezen a téren is megnyilvánult szándéka a meglévő, rossznak tartott viszonyok javítására, változtatására.

- 2 HOLLÓK Imre: Visszatekintés a 'Prot. egyh. és isk. lap'-ban megjelent Egyházi mozgalmak' elemei, s jelenségei'-rőlí értekezésre I. *Religio és Nevelés* 4(1844/32), 1844. ápr. 25., 257–259, 257.
- 3 HÁSZ-FEHÉR Katalin: *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében (Fáy András irodalomtörténeti beje)* Csokonai Könyvtár (Bibliotheca Studiorum Litterarium) 21. Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, 2000, 212.
- 4 HÁSZ-FEHÉR Katalin: *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok*, 152.

Hangsúlyozta, hogy amennyire fontosak az erkölcsi követelmények a hétköznapi életben, legalább annyira fontosnak kell lenniük egyházi téren is, mert „a vallás célja az, hogy minket jobbakká, boldogabbakká tegyen”.⁵ Más megfogalmazásban: „a’ templom nem csak megszokott vallásos gyakorlatnak, hanem emberiség’ erkölcsbeni, értelembeni képzéseinek is helye”.⁶ Mit kellett volna szerinte megváltoztatni? Több kortársához hasonlóan olyan egyházat képzelt el, ahol a 16–17. századi, vagy korábbi hitvallásoknak, korabeli kifejezéssel „symbolikus könyveknek” nincs szerepük. Oktatási tervzetében írta:

„A’ Vallás’ és Természet tudományait is nem a magok kiterjedésében adnám elő nevendékemnek; megtisztogatnám azokat elébb a tudósok minden Sophismáitól és hajszál hasogatásaitól; öszvegyűjteném néki azoknak velejeket, mint az ustorium [= gyűjtőlencse C. S.] a nap sugárait egy focusba gyűjti, ’s egy rövid Encyclopaediában adnám eleibe, mellyet idővel tetszése szerint szélesíthetne [...] A’ vallás és természettudományai velejével táplálnám [a növendék] értelmét, példaadásokkal formálgatnám akaratját. Néha egy két kiválasztott Játékszini Darabban látná a’ bűn büntetését, és a’ virtus megjutalmaztatását.”⁷

A biblikus és más történelmi személyiségek példáinak feldolgozásával összekapcsol két területet: a vallást és a színjátszást; szerinte mindkettőnek nevelő hatása lehet. Fáy egy ideig elnöke volt a pesti Nemzeti Színház felügyelő bizottságának, s meg is valósíthatta elképzelését erkölcsi javulást eredményező színdarabok műsorra tűzésével.

Elégedetlen volt a prédikálás, a „hitzónoklatok” erkölcsi tartalmával:

„Kevés oly lelkészi tanítást hallottam még, melylyel teljesen meg lehettem volna elégedve. Hallottam lelkes, tanult, jól kidolgozott praedicációkat, de czélszerűeket ritkán. Általánosan nem a’ hely népe fogalmához és műveltsége fokához valának azok alkalmazva; vagy virágos költői, vagy bölcséleti nyelvbe valának a’ dogma és erkölcs eszméi öltöztetve, ’s a’ köznép szép hangokat hallott ugyan, de a’ templomból ritkán mene ki csak egy jó eszmével, erkölcsi tanulmánnyal is gazdagultan.”⁸

Tehát véleménye szerint olyan prédikációkra van szükség, amellyel erkölcsi gazdagodás jár együtt, amire más téren törekedett: meséiben, regényeiben, a színházi élet szervezésében.⁹

5 FÁY András: *Óra-mutató*, Pest, Trattner és Károlyi, 1842 <https://mek.oszk.hu/18600/18604/> 116.

6 Uo. 124.

7 FÁY András: *Próbatétel A’ máj Nevelés két nevezetes bibáiról*, Pest, Trattner János, 1816, 152, 156.

8 FÁY András: Vezércikk. (Emberi kegyelet, pietások.) *Pesti Hírlap* 1(1841/60) 1841. júl. 28., 501–502, 501.

9 A lelkész és a prédikációval szembeni korabeli elvárásokról: SZÁSZ Lajos: A református lelkész és gyülekezete a 19. század első évtizedeiben. Adalékok és szempontok egy gyakran zaklatott viszony történetéhez, in: BÁRTH Dániel (szerk.) *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Budapest, ELTE BTK Folklore Tanszék, 2013, 178–195, 118, 2.

Fáy úgy látta, az előrelépés érdekében elméleti szinten a teológiának (korabeli szóval „istenészetnek”), a hétköznapi életben a „hitszónoklatoknak” ki kell lépniük a szolgaságból. Mít jelent ez? Egyrészt „mi szükség nekünk fiúkká fogadottaknak, habár bűnösök vagyunk is, haragosnak bosszúállónak, rettentőnek tekinteni jó Istenünket, és nem jó atyánknak, kivel más a kibékélés mint egy bosszúálló önkényű ural? Ez még valóban az ó testamentomi szolgáltság maradványa.”¹⁰ Másik szolgáltság, mint már előbb említettük, a 16. század óta élő, de szerinte megkeményedett, megcsontosodott gyakorlat. Hasonlata szerint „a prot. vallás és annak gyakorlata, tisztes koros dáma marad ugyan, de rococo-öltözetben, az aggkor komor redőivel, intő és feddő állásban mindég; és a’ századnak fia, tisztelő messzeségben bókolnak az ég tisztes dámájának, de bensőségre, szívsimulásra felmelegedni iránta nem birnak. Így jótékony hév helyett tisztelő hidegség foglalja el a sziveket”.¹¹

Az egyházi életben törekedni kell a „szofizmáktól” való elszakadásra, mert szerinte „a protestáns csak azon szertartást tarthatja lényegesnek, minek módját Krisztus és Apostolok rendelék meg. Illyet én, az egy úrvacsoráját kivéve [...] nem ismerem. [...] Az egyházi igazgatásra nézve pedig, egy két gyenge nyomot kivéve, nem határoztak meg a Krisztus és Apostolok semmit.”¹² Ebből következik, hogy az egyházat is úgy kell megszervezni, mint bármilyen más polgári közösséget, mert „a protestáns egyház nem különbözik más társaságoktól, intézetektől egyébben, mint egyedül lelki célja, iránya felségesebb magasztosabb voltában.”¹³ Nem említette, hogy lényegében Kálvin – akit ő nem kedvelt – hasonlóan érvelt egyházszervezet kérdésében.¹⁴

A gondolatmenet itt ér el a kritikus pontjára: szerinte a lelkész ugyanúgy egyháztag, mint akárki más. Sem a gyülekezetben, sem más felsőbb testületben nem lehet kettős vezetés (pl. lelkész és gondnok, püspök és főgondnok). Ahogyan ő írja:

„Protestánsoknál a’ papi rend, nem valami elkülönzött [...] állapotú testület, hanem a világgal egyaránt tagja az egyháznak; minélfogva az egyházi szolgálk semmi esetben magokat ekklesiáiktól el nem szakíthatják, mert abban foglaltaknak. [...] Protestáns egyházi társaságnál, nincs helye semmi különvált testületcske gyámkodásainak, egyedáruskodásainak. Vagyis más szóval mondva ki: az egyházi igazgatásbani részvétel közös az egyháznak minden tagjával.”¹⁵

Ez a nézet összhangban van a nemzettudat erősödével; azzal a gondolattal, hogy a nemzet tagjainak egyenlő jogokkal kell rendelkezniük. Tehát ahogyan a nemzeti összetartozás és a nemzet megerősödése érdekében fel kell számolni

10 FÁY: *Óra-mutató*, 146.

11 Uo. 123.

12 Uo. 35, 36.

13 Uo. 37.

14 KÁLVIN János: *Institutio Christianae Religionis. A keresztyén vallás rendszere 1559*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2014, II. 300.

15 FÁY: *Óra-mutató*, 38, 41.

a nemesi előjogokat és különböző testületek különállását és sajátos kiváltságait, úgy kell eljárni a protestáns egyházaknál is, tehát a lelkészeket a lelkészi feladat nem jogosítja fel vezető szerepre. Törekedni kell az egyetértésre is: „Tegyük szívünkre kezünket, s valljuk meg: hogy köztünk reformátusok közt ritkább az egyetértés, sűrűbb a viszály, egymás érdemét méltatni vonakodóbbak vagyunk, mint más felekezetei hazánkunk.”¹⁶ Ezt az önkritikus hozzáállást kapcsolta össze azzal, hogy az elmúlt évszázadokban egészen II. József-ig sok külső támadás érte az egyházat s ennek az emléke a külvilág, főleg a katolicizmus elleni védekezés, de változtak a viszonyok, és itt lenne az ideje a belső problémák megoldásának.¹⁷

Programjában a végső stádium az unió, vagyis a lutheránus és a kálvinista egyházak egyesítése. Poroszországban 1817-ben már megtörtént, ezt kellene hazánkban is megvalósítani. Ezzel a gondolattal Fáy nem volt egyedül, református és evangélikus oldalról is támogatták. A támogatók közül kiemelkedik gr. Zay Károly, az evangélikusok országos felügyelője és az evangélikus vallású Kossuth Lajos, aki a *Pesti Hírlap*ban állt az ügy mellé. Az 1840-es évek közepére voltak, akik tényként kezelték, hogy néhány éven belül megvalósul a két protestáns irányzat egysége. Lényegében ennek az ügynek a támogatására indult egy közös pedagógiai és hitéleti folyóirat, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* (a továbbiakban: PEIL) címmel. Szerkesztője a református Török Pál és az evangélikus Székács József lettek. A sors fintora (vagy a gondviselés műve), hogy az 1850-es években, amikor az unió ügye elbukott, saját egyházukban mindketten püspökök lettek és 1864-ben ők búcsúztatták Fáy-t. A PEIL első számának programadó vezércikke a protestáns egyházak megújulásánál az önkritikát emelte ki: „a’ mi saját tapasztalásunk és az egyetemes keresztyénség jelen adataiból elvont hitvallásunk az, hogy a’ keresztyén felekezeteknek sajátképeni feladása [= sajátos feladata C. S.] nem az, hogy a’ testvéregyházakat megtámadva kifelé hassanak, hanem hogy saját kebelökbe nyúljanak, s a’ belső elleneket, a’ vallási részvétlenséget, előítéleteket törekedjenek legyőzni.”¹⁸ Az önkritikával szemléleti változást sürgetnek, többször a kedvezőbbé váló viszonyokat említik – ezt sokan nem így látták, mert a hétköznapi világban a protestáns–katolikus szembenállásnak sok nyomával lehetett találkozni. Az első szám címlapján a mottóval módszerükre utalnak: az igazságot szeretetben (Ef 4,15). Ezt az ígét a 16. századi reformátorok nagyon ritkán idézték, Luther csak négyszer, Kálvin is csak tíz alkalommal.¹⁹

16 Uo. 69.

17 A lelkészek helyi közösségben betöltött szerepéről: UGRAI János: Lelkészek képzése és elhelyezkedési esélyei a 19. század elején a Tiszáninneni Református Egyházkerületben, *Korall* 8(2007/27), 158–181, 158.

18 A’ közönségnek üdvet! *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (=PEIL)* 1(1842/1), 1842. ápr. 7, 1–4, 3.

19 CZEGLÉDI Sándor: Kísérlet Kálvin pedagógiai hatásának értelmezésére, in: KISS Réka – LÁNYI Gábor (szerk.): *Hagyomány Identitás Történelem 2021*, Budapest, KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2022, 67–84.; CZEGLÉDI Sándor: Kísérlet Luther pedagógiai hatásának értelmezésére, in: KISS Réka – LÁNYI Gábor (szerk.): *Hagyomány Identitás Történelem 2022*, Budapest, KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2023, 439–452.

LELKÉSZ ÉS GYÜLEKEZET

A PEIL-ben természetesen a lelkészek helyzetéről is gyakran folyt eszmecsere. Fáy és mások is javasolták a lelkészek erkölcsi és anyagi helyzetének rendezését. Fáy ehhez hozzátette a demokratikus kontroll fontosságát, összhangban a fentebb említett erkölcsi követelményekkel. Ahogyan a vármegyék, községek világában törekedni kell a helyi kiskirályok megfékezésére, úgy kell az egyházban is visszaszorítani az esperesek túlkapasait, pl. fiuknak vagy vejüknek jól fizető helyre küldését.²⁰ A lapban előkerült a papmarasztás hivatalosan már megszűnt intézménye (a lelkész megbízásának évről-évre vagy háromévenkénti meghosszabbítása), ami egyes helyeken mégis élt.²¹ Többen említették, hogy ez megalázó helyzetbe hozza a lelkészt: „Évenként fogadtatik és bocsáttatik ő el, mint a’ baromőr. És illy bánásra nem hivatalbeli hanyagság, vagy lehetetlenség, vagy botrányos erkölcs legtöbbször az ok: elég pusztá újságvágy, a) lelkésznek patronusáénál netalán különb két ökre, vagy nejeinek fejkötője, az alkudott bérnek követelése, vagy az egyház’ jai körüli szorgos örködés.”²² Megoldásként az egyik hozzászóló szerint központi egyházi szervet kellene felállítani, és ennek kellene adót szednie a gyülekezeti tagoktól, majd ezt osztanák szét a lelkészek között fizetésként.²³

A PEIL-ben a hozzászólók egyetértettek a lelkészek anyagi és erkölcsi helyzetének javításában. Több hozzászóló nem akarta, hogy az egyháztagok válasszák a lelkészt; a kontrollt még kevesebben akarták. Hajnal Ábel békési református lelkész, későbbi békés-bánati esperes szerint „a bünt szeretjük felróni az esperesnek, hogy fiára ’s vejére consensust [itt: kiemelt helyre szóló ajánlást C. S.] adott: kérdem, hol az a’ fő- ’s alispán, hol az a’ tábla- ’s szolgabíró, sőt hol az a’ méltóság’ kisebb ’s nagyobb polczán álló atya, ip ’s rokon, ki fia’, veje ’s rokona’ boldogítására minden törvényes s tisztességes módot nem használ?”²⁴ Tehát Hajnal fordítva gondolkodott, mint Fáy: a hatalmi helyzettel való kisebb-nagyobb visszaélés nem bűn, sőt természetes; ha van ilyen az egyházban, el kell fogadni. Úgy tűnik, nála nem merült fel, hogy éppen az egyháznak kellene „magasztos czéljai” miatt szakítani a rossz gyakorlattal és példát mutatni. Érdeemes eltűnődni azon, hogy Hajnal

20 SZÁSZ Lajos: Református „ároni házak” és családi stratégiák. A Barla Szabó, Szondy és Csécsi Nagy családok történetének tanulmányai, in: BÁRTH Dániel (szerk.): *Papok a 18–20. századi lokális közösségekben. Történetek találkozása*. Budapest, MTA–ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport, 2021, 203–220, 204.

21 SZÁSZ: A református lelkész, 5.; UGRAI: Lelkészek képzése, 170, 173–174.; UGRAI János: Protestáns lelkészek, tanárok, tanítók. A különválás strukturális feltételeinek körvonalazódása a 19. század első felében *Aetas* 37(2022/1), 5–20, 12–14.

22 BAKSAY Dániel: Protestáns lelkészek és iskolaügy, ’s javaslat a’ nevelés’ tárgyában. *PEIL* 1(1842/35), dec. 8., 425–428, 426.

23 GEDULY Lajos lelkész: A’ protestáns pap’ viszonyáról gyülekezetéhez. (Olvasattott a’ gömöri ág. hitv. papi egylet’ május’ 10-kén tartott gyűlésében.) *PEIL* 2(1843/35) szept. 2., 417–419, 418.

24 HAJNAL Ábel békési ref. lelképásztor: Észrevételek Fáy András’ „Óramutató” című könyvére. *PEIL* 1(1842/36) dec. 8., 428–431, 431.

hiába prédikált a templomban, hívei előtt a bűnről, a nepotizmust nem tartotta annak. Kérdés, mennyire volt ez a szemlélet csak Hajnalé és mennyire általános.²⁵

Hajnal három másik kérdésben is nyilatkozott ebben a cikkben. A lelkészek megválasztásában is az esperes szerepét erősíteni (adott helyre az esperes javasoljon három lelkészt, a gyülekezet csak közülük választhasson), maradjanak a „symbolikus könyvek”.²⁶ A kettős elnökség megszüntetésénél nem értette meg a tervezetet. Szerinte arról van szó, hogy „a’ világi rész, az egyház’ nagy testületében, maga részéről olly testületi szellemről álmodozik, melly az egyházi rend felett valami előjogokat követel magának”,²⁷ nem pedig általában az egyházon belüli testületi elkülönülés elvetéséről.

A „symbolikus könyveket” más hozzászólók is meg akarták tartani. Egyikük szerint:

„Ha társaság az ekklézsia, és így a’ reformata ekklézsia is, ugy kell lenni egy különös könyvének a’ minden keresztyének’ köz könyvén a’ biblián kívül, mellyben társasági alkotványát, rendszerét, szabályait, miben a többi társaságoktól különbözik, előadja, mellyekhez minden tagja a társaságnak köteles alkalmaztatni magát. [...] Ki ezeket megveti, ezek ellen rendelkezik, tanít és cselekszik, az a’ vallás’ szent czélját nem érti, az a’ jó rendet felbontja, és sok kárnak és veszedelemnek szerző oka.”²⁸

Tehát az egyház sajátos céljai miatt szükséges a Biblia mellett más írárok kiemelt szerepe. Megint az előbbi problémánál vagyunk: a cikket író lelkész szerint az egyház olyan legyen, mint az átlagos, hétköznapi emberi társaság. Ezért kell szabályzat – ha ez megvan, akkor érvényesülnek a „szent czélok”.

A kettős elnökség ügye is terítékre került. Kiss Bálint szentesi prédikátor és esperes is egy embert akar elnöknek – de Fáyval ellentétben éppen a lelkészt:

„A’ ki azt akarja, hogy a’ vallás a’ köznép előtt tiszteletben tartassék, és fogatosabb legyen, példát kell annak adni az ez iránti tiszteletre, mert: exempla trahunt [a példák vonzanak C. S.]; önként kell annak engedni az ekklézsiában való elnökséget, a’ vallás’ szolgálainak a’ papoknak, és az azok iránti becsületben meg kell előzni a tudatlan durva gőgösöket, hogy azoknak tanításaik, intéseik, feddéseik fogatosak lehessenek. Nem kell azokat szolgálai félelemben, lealáztott állapotban tartani, hanem azon kell lenni, hogy akadály nélkül vidáman, felemelkedett szabad lélekkel és örömmel folytathassák hivatalos foglalatossá-

25 A korabeli papi nepotizmus kérdéséről: Szász: Református, 204–205, 208–211.

26 Lelkészek elhelyezkedésének problémáiról: UGRAI János: Lelkészi túlkínálat a Tiszáninneni Református Egyházkerületben a 19. század első felében, in: Kolombán Vilmos József (szerk.): *Egyház, iskola, művelődés. Egyházförténeti tanulmányok*, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2020, 285–299, 295, 299.

27 HAJNAL Ábel: Észrevételek Fáy András „Óramutató” című könyvére. (Vége) *PEIL* 1(1842/37) 1842. dec. 15., 440–443, 441.

28 Csík Péter: Keresztyén ekkléziáról. *PEIL* 1(1842/38), 1842. dec. 22. 449–451, 451.

gaikat, hogy így a' világnak világosságai és savai lehessenek, nem pedig véka alá rejtett szövétnelkei 's ízetlen savai."²⁹

Kiss Bálint véleményét értékelhetjük a lelkész szerepének megőrzésére irányuló érvként, de az egyháztagok iránti bizalomhiányként is.

A szerkesztők (Szekács, Török) sajátos módon foglaltak állást a felmerült kérdésekben. A korabeli folyóiratok sajátossága, hogy egy-egy cikket a szerkesztők hosszabb-rövidebb lábjegyzettel láttak el – egyetértésüket vagy ellenzésüket kifejezve. Így nyilvánít véleményt Török az esperesek hatalmáról és a presbiterválasztásról:

„Legtöbb helyen a' lelkész választotta 's választja ma is a' presbyterium' tagjait, [...] kik azután elszakadva a' néptől, e' helyett gondolkoznak, akarnak, intézkednek, a' népnek egyházi ügyekkel befolyása kizáratván. Nem így volt ez az apostoli egyházban. [...] Az egyházkerületi gyűlésre szabadon választassanak küldendő képviselők [...] ne kellessék, mint eddig, néhány sógor 's komákra, kik egymás kezét mossák, bízni az összes egyház' minden ügyét.”³⁰

Az említett kérdések egyházmegyei közgyűléseken is előkerültek, ezekről szerkesztett változatban, gyakran a szerkesztők álláspontját követve számolt be a lap. Gyakran használtak álnevet, mint az alsó-zempléni ref. egyházmegye üléséről Hegyaljai Emil. Ha hihetünk neki, akkor két nap alatt éppen azokról tárgyaltak az egyházmegyében, amiről a lapban lehetett olvasni. Az idézett felsorolás lényegében a PEIL tematikus tartalomjegyzéke:

„Ha átnézek e' rövid két nap' eseményein, 's az eldöntött tárgyak' tarka vegyületén, látom amaz ócska fonalat, melyre tökéletlen rendszerünk' ferges gyümölcssei sűrűn fűzvék: a' pap és egyháza közt megbomlott viszony; a' népkény' zavaros kútfejből eredt gyűlölség, gyanúsítgatás, idegenkedés, fondorság; fizetési hanyagság; az iskolák' silány állása, tanítók' ügyetlensége, szülei hidegség, tudatlanság, anyagi szükség, egyházi javak' roz' [sic!] kezelése, a' halomra gyűlt 's kinmaradt papi fizetés, néhány botrány 'stb.”³¹

A megoldás Hegyaljai szerint megegyezik a szerkesztőség álláspontjával: „tanuljuk meg a' vallás' szellemében ezen concret szellemben olvasztani fel a' papi és világi elem' irigy érdekeit, kölcsönös féltékenységeit. [...] Legyünk méltányosok ne csak mindig másokban, hanem magunkban is keresni a' roz' okát, és élvezendjük a' protestantismus' mondhatlan édességeit.”³²

29 KISS Bálint: A' magyarországi protestáns egyházak' alkotmányozásának alapjai 's főbb részei. *PEIL* 2(1843/30) júl. 29., 357–364, 363.

30 (TÖRÖK) lábjegyzetei *PEIL* 2(1843/9) márc. 4., 100–101.

31 HEGYALJAI Emil: Alsó-zempléni egyházmegyei közgyűlés. *PEIL* 2(1843/15), 1843. ápr. 15., 175.

32 HEGYALJAI: Alsó-zempléni, 175.

ÖSSZEGRZÉS

Célunk Fáy András és a PEIL egyházakkal-lelkészekkel kapcsolatos nézeteinek bemutatása és értelmezése volt. Fáy és társai olyan világgépet utasítottak el, amely a nehézségekre külső okot keresett. Egy önsajnálattal terhelt múlt- és jelenértelmezés helyett akarták a belső bajokat feltárni és azokat orvosolni. Mindeközben viszont saját világgépüket próbálták egyetemes igazságnak beállítani. Ugyanakkor a lapban teret adtak a nekik részben vagy egészben ellentmondó érveknek is. Ez a gyakorlat azért is fontos, mert más korabeli hírlapokra és folyóiratokra vagy egyáltalán nem volt jellemző, vagy sokkal kevésbé. Elemzés, értelmezés és értékelés így Fáy és a PEIL esetében sajátos egységet alkotott.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BAKSAY Dániel: Protestáns lelkészek és iskolaügy, « javaslat » nevelés » tárgyában. *PEIL* 1(1842/35), dec. 8., 425–428.
- CZEGLÉDI Sándor: Kísérlet Kálvin pedagógiai hatásának értelmezésére, in: KISS Réka – LÁNYI Gábor (szerk.): *Hagyomány Identitás Történelem 2021*, Budapest, KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2022, 67–84
- CZEGLÉDI Sándor: Kísérlet Luther pedagógiai hatásának értelmezésére, in: KISS Réka – LÁNYI Gábor (szerk.): *Hagyomány Identitás Történelem 2022*, Budapest, KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2023, 439–452
- CSÍK Péter: Keresztyén ekklezsiáról. *PEIL* 1(1842/38), 1842. dec. 22, 449–451.
- FÁY András: *Próbátétel A' mai Nevelés két nevezetes hibáiról*, Pest, Trattner János, 1816.
- FÁY András: Vezércikk. (Emberi kegyeletek, pietások.) *Pesti Hírlap* 1(1841/60) 1841. júl. 28., 501–502.
- FÁY András: *Óra-mutató*, Pest, Trattner és Károlyi, 1842.
- GEDULY Lajos lelkész: A' protestáns pap' viszonyáról gyülekezetéhez. (Olvastott a' gömöri ág. hitv. papi egyeslet' május' 10-kén tartott gyűlésében.) *PEIL* 2(1843/35) szept. 2., 417–419.
- HAJNAL Ábel: Észrevételek Fáy András' „Óramutató” című könyvére. *PEIL* 1(1842/36), 1842. dec. 8., 428–431.
- HAJNAL Ábel: Észrevételek Fáy András' „Óramutató” című könyvére. (Vége) *PEIL* 1(1842/37) 1842. dec. 15., 440–443.
- HÁSZ-FEHÉR Katalin: *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében (Fáy András irodalomtörténeti helye)* Csokonai Könyvtár (Bibliotheca Studiorum Litterarium) 21. Debrecen, Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, 2000
- HEGYALJAI Emil: Alsó-zempléni egyházmegyei közgyűlés. *PEIL* 2(1843/15), 1843. ápr. 15.
- HOLLÓK Imre: Visszatekintés a 'Prot. egyh. és isk. lap'-ban megjelent Egyházi mozgalmak' elemei, s jelenségei'-ről értekezésre I. *Religio és Nevelés* 4(1844/32), 1844. ápr. 25., 257–259.

- KÁLVIN János: *Institutio Christianae Religionis. A keresztyén vallás rendszere 1559*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2014.
- KISS Bálint: A magyarországi protestáns egyházak' alkormányozásának alapjai 's főbb részei. *PEIL* 2(1843/30) júl. 29., 357–364.
- SZÁSZ Lajos: Református „ároni házak” és családi stratégiák. A Barla Szabó, Szondy és Csécsi Nagy családok történetének tanulságai, in: BÁRTH Dániel (szerk.): *Papok a 18–20. századi lokális közösségekben. Történetek találkozása*. Budapest, MTA–ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport, 2021, 203–220
- SZÁSZ Lajos: A református lelkész és gyülekezete a 19. század első évtizedeiben. Adalékok és szempontok egy gyakran zaklatott viszony történetéhez, in: BÁRTH Dániel (szerk.) *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*. Budapest, ELTE BTK Folklore Tanszék, 2013, 178–195.
- UGRAI János: Lelkészek képzése és elhelyezkedési esélyei a 19. század elején a Tiszáninneri Református Egyházkerületben, *Korall* 8(2007/27), 158–181.
- UGRAI János: Lelkészi túlkínálat a Tiszáninneri Református Egyházkerületben a 19. század első felében, in: Kolumbán Vilmos József (szerk.): *Egyház, iskola, művelődés. Egyháztörténeti tanulmányok*, Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2020, 285–299.
- UGRAI János: Protestáns lelkészek, tanárok, tanítók. A különválás strukturális fel-tételeinek körvonalazódása a 19. század első felében *Aetas* 37(2022/1), 5–20.

*Oláh Róbert*¹

ÉRTELMISÉGI ÉLETUTAK A SZATMÁRI
REFORMÁTUS EGYHÁZMEGYÉBEN A 19. SZÁZAD ELEJÉN

ABSTRACT

Intellectual Careers in the Reformed Church County (Diocese) of Szatmár at the Beginning of the 19th Century

This paper based on the autobiographies by 38 church intellectuals in the Reformed Church County of Szatmár in 1837–1838 explores the education and careers of intellectuals. The length of the autobiographies varies from a quarter-page sketch to a multi-page memoir-like description. We analyse the contemporaneous perception of the careers of teachers and pastors, their relation to each other and their interoperability. In the first half of the 1800s, teaching 2 or 3 years in a rural school was a natural part of the Hungarian Reformed college education. Often, the same person performed the job duties of a pastor and a teacher, thus, this 'dual burden' meant a significant difficulty. Finally, we highlight the elements in the autobiographies that reveal details about the lifestyle of Hungarian rural church intellectuals at the time.

Keywords: Szatmár Reformed Church County, Autobiographies by church intellectuals, Hungarian Reformed college education, Intellectual education, Intellectual careers

A Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltárában őrzik a Szatmári Református Egyházmegye iratai között az 1837–1838-ban keletkezett „belhivatalnoki önéletírásokat” tartalmazó iratcsomót, amelyre Emődi András hívta fel a figyelmet.² Az önéletrajzokat alapul véve vizsgáljuk a szatmári egyházmegye területén a 19. század első felében élt egyházi értelmiségiek iskolázását és karrier-

1 *Oláh Róbert* (PhD), régi könyves könyvtáros, tudományos főmunkatárs, Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, művelődéstörténet. olabr@silver.drk.hu

2 Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltára (Nagyvárad) III.h./1. A Szatmári Református Egyházmegye iratai, II. rész, II. osztály, Belhivatalnoki önéletírások (B). A hányatta-

útját. Elemezzük a tanári és a lelkészi életpálya korabeli megítélését, egymáshoz való viszonyulását és átjárhatóságát. Végül kiemeljük a beszámolókból azokat az elemeket, amelyek a korabeli értelmiségi életmódról árulnak el részleteket.

AZ ÖNÉLETRAJZOK KELETKEZÉSE ÉS JELLEMZŐI

Ismerjük az önéletírások bekérésének okát. A gyülekezetek és az iskolák állapotára nagy gondot viselő György József esperes (1836–1848)³ körlevelének szövegét a Szatmárnémeti Református Egyházközség iratanyaga őrzi. Az 1837. évben bemutatott körlevelek között június 13-án keltezve az alábbiakat olvassuk:

„A’ Helyosztó-gyűlés Jegyzőkönyve’ meghiteltetése közben az akkori gyűlést megnyitott Esperesi beszéd elevenen állatván szemünk elébe a’ mult évben elhunyt Hivataloskodottaink’ árnyékjokat, hogy ez a’ néminemű háládatossági Jutalom buzdítólag folyhasson be az Előkre, meghatározatott: hogy a’ Levéltár’ számára egy nagy Jegyzőkönyv készítődjön, mellybe minden kebelünkbe szolgált érdemesek Eletrajzai /:Biographia:/ irattassnak be a’ késő maradék’ számára emlékoszlopúl. –

Felszóllíttatnak e’ végből mindenek, hogy a’ mit a Gyülekezetjeikben vagy másutt kebelünkben elhunyt jelesb elődjeikről, és Ekklesiáinkról jól érdemlettekről hitelesen kipuhatolhatnak, azt szorgalmatosan öszvegyűjtögetve, ‘s tisztába írva küldjék be, minél előbb hozzám. – Egyszersmind, hogy ne talán akármelyikünk’ véletlen halálával illy kölcsönzött adatokra ne légyen szükségünk, ki ‘s ki a Tisz-t[ele]ts Pap Urak ‘s Osk[olai] Tanítók közül a’ maga Életrajzát foliant formában írja le ‘s küldje be, hogy azokat egybe köttetve az Archivumban őriztethessem.”⁴

A Tiszáninneni Református Egyházkerületben Őri Fülep Gábor püspök is bekérte a lelkészi önéletrajzokat 1807-ben. A felhívására érkezett közel kétszáz életrajzi forrást Ugrai János monográfiája hasznosította.⁵

A szatmári esperesség 64 anyaegyházában szolgáló 65 lelkipásztortól és 69 tanítótól⁶ mindössze 38 önéletrajz maradt fenn. A többi vagy nem készült el (az értelmiségiek kb. harmada az esperes határozott kérése ellenére nem küldte be)

tott sorsú szatmári egyházmegye levéltári anyagának azonosítása és rendezése folyamatban van. Az iratokról készült másolatokból dolgozhattunk.

- 3 KISS Kálmán: *A szatmári református egyház története*, Kecskemét, Tóth László, 1878, 213–230.
- 4 Szatmárnémeti Református Egyházközség archívuma. *Felsőbbhatósági körlevelek 1835–1874*, 39. (Fotómásolat a Királyhágómelléki Református Egyházkerület Levéltárából a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában)
- 5 UGRAI János (sajtó alá rend., szerk.): „*Kis világnak világos kis tüköre*”: *Északkelet-magyarországi református lelkészek önéletrajzi nyilatkozatai 1807–1808-ból*, Debrecen, Hernád, 2004 (Nemzet, egyház, művelődés, 2), 7.
- 6 Az 1843. évi egyházkerületi adattár szerint ennyi értelmiségi szolgált a kerületben. Lásd: GYIKÓ János (szerk.): *A’ Helvét Hivallású Tiszántúli Egyházkerület név-tára MDCCCXLIII. esztendőre*, Debrecen, Tóth Lajos, 1843, 73–78.

vagy időközben elkallódott. Az önéletrajzok terjedelme változó, a negyed oldalnyi vázlattól a több oldalas memoárszerű leírásig (pl. Beregszászi Fonyi Sámuelé, Kazay Istváné) különböző részletességű válaszok érkeztek az egyházmegyéhez. Az olykor egyháztörténeti adalékokkal vagy genealógiai adatokkal megtűzdelt iratok (Kazay Istváné, Szathmáry József)⁷ a kor számos területére engednek betekintést. Az iratok az 1837. július 10. és 1838. május 1. közötti időszakban keletkeztek, viszonylag sok irat született 1838 áprilisában.

Illyés Mihály vámosoroszi lelkész iratanyagában bizonyítványmásolatok maradtak fenn. Beküldte az egyházmegyéhez a szatmárnémeti „nagyobb oskolában” és a pataki Kollégiumban szerzett, valamint a tarpai rektorkodása alatt történt iskolai vizsgák után kiállított bizonyítványait, az egyházmegye igazolását a tarpai és angyalosi rektori működéséről, valamint a Tiszántúli Református Egyházkerület lelkészi formáját. Többen jelezték, hogy az egyházmegyei levéltárban megvannak a hasonló dokumentumaik. Orbán György például nem küldött be bizonyítványokat, helyette utalt rá, hogy „az onnan adott, ‘s ugyan a Tractus Archivumában lévő Testimonium” igazolja a végzettségét. Lovas Dániel pedig kijelentette, hogy a munkája megítélésére nézve „tudományul szolgál a Szathmári [...] Visitationale Protocollum”.

Négy könyvjegyzék-mellékletet is találtunk: Gáty István 109, Berkeszy Dobos András 86, Berki Sándor és Mikola Ábrahám 31-31 tételt felvonultató listáit. György József esperes ugyanis több körlevében kérte lelkészeitől a könyvek lajstromát.⁸ A jegyzékek elemzésétől ezúttal eltekintünk, a jövőben a beregi tanítók esetében alkalmazott módszerünk szerint volna érdemes kiértékelni a forrásokat.⁹

ÉRTELMSÉGI ÉLETUTAK A SZÁMOK TÜKRÉBEN

A 38 önéletrajzból 35 személyről állapítható meg az életkora. Az iratok keletkezésekor, 1837/1838-ban 43 év volt az átlagéletkor a szatmári egyházmegye értelmiségének körében. Ebben nem jelentek meg azok a rektóriára kiküldött diákok, akik feleennyi idősek lehettek. A legfiatalabb a 23 éves Berki Sándor szamoskéri tanító, a legidősebb a 71 éves Etédi József ricsei lelkész volt.

Az önéletrajzok keletkezése idején a 38 szatmári értelmiségiből 31 szolgált lelkészként és 7 tanítóként. A teljes személyi állományból mindössze 3 fő nem jelezte, hogy az élete során valaha is tanított volna: Kis György botpaládi, Pásztor Sámuel gacsályi és Illyés István fehérgyarmati lelkészek, akik a sárospataki Kollégiumból kikerülve már segédlelkészként kezdték a pályájukat. Illyés életrajza

7 Lásd pl. Kazay István leírását a 20. század elején lebontott kisnaményi templomról és az 1777–1838 között szolgáló lelkészekről.

8 KISS: *A szatmári református*, 213–214.

9 Lásd: OLÁH Róbert: A beregi oskolamesterek olvasmányai a 18–19. század fordulóján, in: Monok István (szerk.): *A tiszántúli református iskolák 18. századi könyvöröksége: tanulmányok*, Budapest, Kossuth, 2012, 151–238.

rAADÁSUL annyira részletes, hogy kizárt, hogy kifelejtette volna az általában két-három évig tartó rektorságot. Kis György ugyan nyolc évig magántanító volt JÓSA PÁL fia mellett (előbb vidéken, majd Patakon, a Szepességben és végül ismét Patakon), de sosem lépett katedrára. Ha csak a lelkészek tanítóságát vizsgáljuk, érdemes kitekinteni a szomszédos egyházkerületről publikált adatokra. Az Ugrai János által készített, a Tiszáninneni Református Egyházkerület lelkészeinek 1807-ben keletkezett önéletrajzaira alapozott felmérés szerint a lelkészi kar 75,6%-a tanított két-három évig, ellenben 24,4%-a kizárólag papi státuszban szolgált.¹⁰ A Szatmári Református Egyházmegye 31 lelkészből az említett 3 fő kivételével 28-an tanítottak (92%), vagyis magasabb arányban, mint a tiszáninneni kollégáik.

A többség láthatóan arra törekedett, hogy a tanítóskodás helyett jobb megélhetést biztosító lelkészi parókiát találjon. A hét tanító közül az életrajzok keletkezésekor többen harminc év felettiek voltak, vagyis olyanok, akik már több helyen szolgáltak tanítóként, aligha léptek tovább lelkészi pályára.

Az önéletrajzok szerzőinek többsége (71%) legfeljebb egy-két vidéki településen tanított, majd továbblépett lelkészi pályára. Többen utaltak rá, hogy csak a kötelezően előírt három évre vállalták a rektorságot (például Beregszászi Nagy József¹¹ és Darabant János¹²).

SZÁRMAZÁSI HELY, TANULMÁNYOK

Ha azt vizsgáljuk, hogy melyik vármegyéből érkeztek az értelmiségiek, a helyeket találjuk többségben. Huszonkét Szatmár vármegyei származású személy tanított vagy lelkészkedett 1837–1838 táján a szatmári egyházmegyében. Négyen Borsodból, hárman-hárman Zemplénből és Szabolcsból, ketten-ketten Abaújból és Beregből, egy-egy fő pedig Máramarosból és Gömörből származott el. Vagyis ha nem szatmári születésű volt a lelkész vagy tanító, akkor nem feltétlenül a közvetlenül szomszédos vármegyéből kerültek ki az ottani értelmiségiek, jellemzően a történelmi Magyarország északkeleti területéről érkeztek.

Bár a Szatmári Református Egyházmegye a Tiszántúli Református Egyházkerülethez tartozott, az önéletrajzokat olvasva azt tapasztaljuk, hogy a területén szolgáló értelmiségiek többsége nem a kerületi központban, Debrecenben, hanem Sárospatakon végzett. Az arány körülbelül két és félszeres: tizenegy egykori debreceni diákra huszonhét pataki jutott. Dienes Dénes közlése szerint az 1773–1826 közötti évtize-

10 UGRAI János: *Önállóság és kiszolgáltatottság: A Sárospataki Református Kollégium működése 1793–1830*, Budapest, L'Harmattan, 2007 (A múlt ösvényén), 171.; Uő: Egy páratlan forrás oktatástörténeti tanulságai – református lelkészi önéletrajzok elemzése 1807-ből, *Magyar Pedagógia*, 103(2003/2), 211–228.

11 Lásd pl.: a „szokott törvényünk szerint...” (*Beregszászi Nagy József önéletrása*, 1.)

12 A „tanítványait oktatni, erköltsileg nevelni egész három esztendeig. Így eltöltvén törvény szabta idejét Osk[ola] Rectori hivatalának...” (*Darabant János önéletrása*, 1.)

dekben a pataki Kollégiumnak 17 partikuláris iskolája volt Szatmár vármegyében.¹³ Részben ezek jelennek meg az önéletírásokban is, Debrecen szatmári partikuláival keverve.¹⁴ Lehetett némi feszültség a két Kollégium egykori hallgatói között, ugyanis az 1820-as években két egyházmegyei assessor a tiszántúli püspök előtt azzal vádolta meg a traktuális papságot, hogy a „pataki kollégiumban tanult papok a debrecenieket elnyomják s a gyűlölködést szítják ellenök”. A vádak végül nem bizonyultak igaznak.¹⁵

A szakirodalom szerint éppen fordítva kellett volna alakulnia a két kollégiumból kikerült értelmiségiek arányának. Míg Patakon a jelentkezés sorrendje döntötte el, hogy a rektóriára menő diák melyik partikulába kerüljön, addig Debrecenben a rátermettségnek is jelentős szerepe volt, s ez az eljárás elvben a tehetségesebb diákok tanítóságra jutását segítette, akikkel elégedettebbek lehettek a gyülekezet előljárói is.¹⁶ Valójában folyamatosan változhatott az egyes kollégiumok által a szatmári egyházmegye gyülekezeteibe kibocsátott pataki és debreceni rektorok aránya, attól függően, hogy a településekről melyik iskolavárosi központba küldték el meghívóleveleiket. A helyi közösségek vezetői a jobb tanerőhöz való jutás reményében időnként hosszabb ideje működő kapcsolatokat is megszakítottak, s egy másik Kollégiumból hozattak rektort.¹⁷ A legismertebb példa a szikszói rektoriáé, amely fölött évtizedekig tartó torzsalkodás robbant ki Patak és Debrecen között a 18. század második felében.¹⁸ Máskor a gyülekezetek nagyobb gyakorlattal rendelkező tanerőt kívántak alkalmazni. A dunavecsei reformátusok 1816-ban az egyenetlen színvonalon tanító, néhány évente egymást váltó kollégiumi diákok helyett állandó tanítót kerestek.¹⁹

Meg kell emlékeznünk az egykor szebb napokat látott szatmári Kollégiumról is, amely a 18. század első harmadáig több Szatmár vármegyei településre bocsátott

- 13 A pataki partikulák: Fehérgyarmat, Gacsály, Jármí, Kántorjánosi, Mánd, Mátészalka, Nábrád, Nagybánya, Nyírparasznya, Olcsvaapáti, Panyola, Porcsalma, Rápoly, Szamosszeg, Szatmárnémeti, Tunyogmatolcs, Vitka. Lásd: DIENES Dénes (szerk.): *Megkínáztatik a rectorban, hogy legyen kevélység nélkül való. A Sárospataki Református Kollégium partikulái 1773–1826*, Sárospatak, Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2001 (Acta Patakina, 9), 152–156, [160].
- 14 Dankó Imre 53 Szatmár vármegyei partikulát említ az adattárában. Lásd: DANKÓ Imre, A kollégium partikularendszere, in: BARCZA József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*, Budapest, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988, 804–806.
- 15 KISS: *A szatmári református*, 198–199.
- 16 Lásd: UGRAI: „*Kis világnak*”, 32.
- 17 A szatmári Tyukod gyülekezetéből az addig elhívott pataki rektorok elhanyagolták az iskolájukat, s ezért Debrecenhez fordultak. Lásd: MÉSZÁROS István: Rész és egész viszonya a partikuláris iskolarendszerben, in: Benda Kálmán (szerk.): *A Ráday Gyűjtemény évkönyve*, 3(1983), Budapest, Ráday Gyűjtemény, 1984, 51.
- 18 Lásd: GYŐRI L. János: A Debreceni Református Kollégium évszázados partikuláris kapcsolatai – különös tekintettel a szikszói iskolára: Gondolatok Dankó Imre kéziratos Adattára kapcsán, in: Fekete Károly – Kustár Zoltán – Kovács Ábrahám (szerk.): *Átjárható határok: Ünnepi kötet dr. Gaál Botond professzor 65. születésnapjára*, Debrecen, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2011 (Acta Theologica Debrecinensis, 2), 237–240.
- 19 RÁCZ István: *Az ország iskolája: A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai*, Debrecen, Debreceni Református Kollégium, 1995, 180.

ki rektorokat. A 19. századra a nyilvánossági jogát veszített intézményből már nem érkezett számottevő tanerő a tágabban vett környezetébe,²⁰ mindössze Darabant János és Berey Károly említette, hogy a szatmári gimnáziumban tanult. Berey sonkádi prédikátor a szatmári református gimnázium után két évig „a’ Böltselkedés Tudomány hallgatására” a város katolikus lyceumát látogatta, majd innen ment Debrecenbe, ahol a harmadéves filozófiahallgatók között folytathatta a tanulmányait. Volt tehát átjárás a felekezeti oktatásban, s az a korábbi századok gyakorlatával szemben már nem járt együtt felekezetváltással.²¹

Kazay István részletesen leírta, hogyan történt az elhívása hetedéves pataki tógás deák korában, 1804 tavaszán:

„Pünkösti Legatiom Jászberény vala, honnan az igen közelítő Censura, és Examen tekintetiből, szerentsetlenségemre, a’ csonka Hét pentekjén már Patakra be érkeztem, és a’ szobámba be zárkozván, az olvasást munkába vettem; de Kedden reggel az ajtón zörgető apparitor Nevemről szólít, ‘s a’ meg nyitattást kívánja. Ki nyitván az ajtót, a’ Sályi N[emes]s Ekklésia oskola Chartájával az el-fogadás véget meg kínál; de azt el nem fogadtam. Mivel pedig a’ két esztendősig még ekkor is senki a’ Gregariusok közzül be nem érkezett, Tiszt[ele]tes] Kis Várdai Contrascriba Úr, másodszer maga, harmadszer víni Praebitor Bentsik Jánossal jött hozzam, hogy vegyem el az említett Chartát. Sok unszolások után el-fogadtam azt és abban Oskola Director Te[kin]t[e]tes. Kövi Sándor Prof[essor] Úr által meg erőssítettven, oskolai futásomat bé zártam...”²²

Vagyis a gyülekezet hívását csak a coetus tisztviselőinek hosszas unszolására fogadta el. Ha tovább olvassuk az önéletírását, abból az is kiderül, hogy meglehetősen kelleetlenül viselte a lelkészi palást helyett a tanítóságot (lásd később). Kazay tartózkodó magatartása egybevág a század második felében az ország túlsó felében működő felsőbaranyai egyházi értelmiségiekével, akik szintén a lelkészi pályára igyekeztek, s – különösen ha lelkészi felmenőkkel bírtak – törésként értékelhették ha „csak” a tanítósáig vitték.²³

Az iratok arról is tanúskodnak, hogy a vidéki iskolákban tanítók mikor hagyták el a Kollégiumot, ahol addig tanultak. Néhány esetben csak annyi állapítható meg, hogy az illető tógás diákként ment tanítani, máskor annyi sem. Nem volt ritka, hogy a tanerő 6–7 évnyi tógás diákság után került egy vidéki iskolába (például Adorján Mihály, Beregszászi Fonyi Sámuel, Darabant János, Lovas Bálint, Kalmár Antal, Berey Károly). Mások felsőfokú tanulmányaikat szakították félbe a tanítás kedvéért (Nagy Gergely, Tyukody József, Mikola Ábrahám, Cseke László, Gáty

20 BURA László: *A Szatmári Református Kollégium és diákjai (1610–1852)*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1994 (Erdélyi tudományos füzetek, 217), 51–55.

21 *Berey Károly önéletírása*, [1.]

22 *Kazay István önéletírása*, [4]. Gregarius: Az első harminc diák a rangsorban.

23 KOLOH Gábor: Református lelkészek és tanítók társadalmi mobilitásának diverzitása a Felsőbaranyai Egyházmegyében a 19. század első felében, *Korall* 22(2022/86), 166–184, 169–170.

István). A kollégiumi felsőbb tanulmányok végzésére számtalan példát találunk, még ha nem is volt mindenki tógás, mint például Perényi Gábor, a későbbi mándi lelkész. Egyedülálló az 1838-ban alig 23 éves Berki Sándor esete, aki Debrecenben mindössze az „alsóbb oskolákat” végezte el, amikor Csengerbe ment „altanító-nak”, majd két és fél év után Szamoskéren szolgált mint tanító.

A kollégiumi tanulmányok megszakítása, majd folytatása nem számított ritkaságnak a 19. század első felében. Jellemzően vagy rektóriára mentek a nagyobb diákok, vagy peregrinációra, illetve a későbbi hivatalviselésre történő felkészülés részeként „német szóra”, leggyakrabban a Szepességbe.²⁴ A 38 lelkész és tanító közül mindössze hárman nem tanítóskodtak életük során, ugyanakkor éppen hárman voltak azok is, akik a német nyelv tanulása kedvéért a felvidéki cipszerek között időztek jellemzően egy évig. Kis György a sárospataki Kollégiumból kilépve, magántanítóként töltött el egy évet a Szepességben. Barkász György és Teleky Mihály²⁵ Debrecenből vándorolt Lőcsére „német szóra”.²⁶

EGYHÁZI ÉRTELMIÉGIÉK SZATMÁRBAN

1. A tanítói életpálya

A terjedelmesebb önéletrajzok arról is vallanak, milyen volt a tanítók élete a 19. század közepén. Ennek vizsgálata során Kazay István kisnaményi prédikátor részletgazdag önéletrajzát vesszük alapul, kiegészítve más önéletrajzokból származó információkkal.

Kazay pataki tógás diákként, 1804-ben került Sályba tanítani, ahol a „három törvényes esztendő” kiteltével Kabai Ferenc espereshez folyamodott lelkészi állásért. Az egyházkerület vezető lelkésze arra biztatta: maradjon a negyedik évben is tanítani, majd gondoskodik róla, hogy parókiára kerüljön. Mivel ismeretlen volt a Szatmári Református Egyházmegyében (az abaúji Hernádcécén volt lelkész az apja, onnan származott el), még két évig nem nyílt számára lehetőség továbblépni. Megjegyzése szerint hiába szolgált hűségesen, a jó kapcsolatokkal rendelkezők előzték meg, akik „semmit nem munkálkodtak a’ fényes, és nyugodalmas Ekklesiákat foglalták el”.²⁷

A Géberjénbe érkező Kazayt elhanyagolt gyülekezet fogadta. A néhány száz fős eklézsiában alig talált három férfit, „kik valami idomtalan hangon énekelhettek”. A gondjára bízott 26 „bárdolatlan” gyermeknek két teljes héten át tanította a 136. zsoltárt, így nyerve a temetésekre énekeseket. A diákok éneke egyébként megtérített még „egy Varga Mihály nevű öreg embert” is, „ki előtt nem igen vala kedves az Isten

24 Lásd: UGRAI: „*Kis világnak*”, 30–31.

25 *Teleky Mihály önéletírása*, [2].

26 A „német szóra” menő debreceni diákokról lásd: KOVÁCS Teofil: *A német nyelv oktatása és tanulása a Debreceni Református Kollégiumban (1769–1860)*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2008, 220–232.

27 *Kazay István önéletírása*, [5].

háza”. Három évvel később pedig „már az egész nép a’ legszebb énekléssel ditsöitette az ő Istenét azon falak között, melyek az előtt némán veszteglettek vala”.²⁸

1815-től Penyigén szolgált, ahol Jármí Gergely Péter nevű fiát és annak inasát három év alatt az ábécétől a latin syntaxisig vitte. 1816-ban itt vészelte át az évszázad legnagyobb éhínségét. Az egy évvel korábban kitörő indonéziai Tambora vulkántól ugyanis porfelhőbe borult a Föld nagy része, és jelentős volt a termés kiesés. Kazay szerint egy köből búza ára száz forintra is felment, az éhezéstől a hívei mentették meg, akik „mint Illyést a’ hollók”, úgy táplálták. A helyiek naponta 20-30 szép halat is vittek a lelkésztanítójuknak a Szenke-patakból, s a pontyokkal „minden kenyér nélkül éltenek”.²⁹

1818-tól 4 évet szolgált Simán, ahol utóbb valakik „konkoly hintetvén az Úr búzájában”, Kazayt „minden igaz ok nélkül [...] a’ nép meg maradásáért” lemondatták. 1822-től Kiszsekeresen szolgált, ahol a gyülekezetben „hármát kivéve, tsak olvasásig való tudománykát” sem talált. Ugyancsak ő írta le a következő, immár tisztán lelkészi szolgálati helyén, Milotán, hogy a helyi iskolamester hogyan igyekezett elidegeníteni tőle híveit, talán éppen annak reményében, hogy maga ülhet be a parókiára.³⁰

Illyés Mihály vámosoroszi lelkész hét bizonyítvány- és formatamását már említettük korábban. Közülük a C és a D jelű iratok érdemelnek figyelmet, amelyek a tarpai rektorsága alatt történt vizsgákról tudósítanak. Eszerint a diákjai olyan jól szerepeltek, hogy a vizsgáztatók szerint „akár mellyik anya oskolában is ennél dítseretesebb Exament nem lehet kivánni”. Dicséretet kapott „mind az apróbb fiú, mind a’ leány oskolában munkálkodó Tanítókra való” felügyelete miatt is. Tanítványai a „Pensumon kívül” jól vizsgáztak többek között a „magyar Physica, a’ Helvetica Confessio, a’ Földmivelésről, Baromtartásról, és Babonás vélekedésekről [...] a számvetésben a’ négy első nemeken³¹ kívül az aranyrégula,³² és a Fractio”³³ területén is.³⁴

A rektóriára kimenők javadalmazására nézve Darabant János, az egykori pataki tógás diák megjegyzését idézhetjük. Darabantnak ugyanis „a’ Bóldvai Oskola Rectorság leve hosszas szorgalmának, fáradozásának tsekély jutalma, a’ mely szomorú sors, hogy a’ S[áros] Pataki Collégium’ szinte minden Tagjaival köz bátran mondhatni, minthogy Rectóriái silány jövedelmük”. Ennek ellenére serényen vetette bele magát a tanításba, „örömmel nyelve a fúlasztó oskolai port”, egyszerre 70-80 tanítványra viselt gondot.³⁵ Dienes Dénes adattárából tájékozódhatunk arról, hogy 1800 táján milyen éves jövedelme volt a „Bóldvai Helv. Vallástételt követő nemes ecclesia rectorának vagy oskolatanítójának”. A 36 köből gabona a kisebb kassai köböllel szá-

28 Uo. [5–6].

29 Uo. [6].

30 Uo. [7–8].

31 összeadás, kivonás, szorzás, osztás

32 aranyszabály

33 tört

34 *Illyés Mihály önéletírása*, [2–8].

35 *Darabant János önéletírása*, [1].

molva is megvolt 3 köbméter, a nagyobb miskolcival pedig több, mint 4 köbméter. Emellé járt három darab háromköblös föld, melyet az „eklézsia dolgoztat”, egy 10 szekér szénát termő rét, egy 2 hordó bort termő kisebb szőlő, 15-16 szekér tűzifa, 2 kenderföld és egy káposztáskert. A tanítás után a körülbelül negyven diáktól fennként befolyó jövedelem a következő volt: a lányoktól egy véka zab és egy rajnai forint, a kisebb fiúktól egy véka zab és 4 garas, a nagyobbaktól a zab mellé 8 garas. Prédikációs halott után 8, énekes halott után 4 garas volt a fizetség. A „lectikálék-ból”, azaz a házások által fizetett párbérből bejövő készpénzt további 12 rajnai forintra tartották. Ráadásul aratásig, míg a rektor megkapja a jövedelme természetben járó részét „az eklézsia tagjai fogják tartani”, feltehetően sorkosztal, ahogyan más községekben akkoriban szokásban volt.³⁶ Egy személy talán megélhetett belőle, de a családalapítás előtt álló ifjak számára kevésbé lehetett vonzó.

Ennél gyengébben és jobban fizető rektória is akadt a korabeli vidéki iskolák között. A tanítói pályán az elszegényedés sem lehetett ritka jelenség: 1799-ben a nyékládházi oskolamester három évtizednyi szolgálat után amiatt panaszkodott, hogy nincs semmije.³⁷ Az érem másik oldalát is látjuk felvillanni néhány esetben. Az 1777–1778-ban (a legjobb debreceni rektóriák közé tartozó) Hajdúböszörményben tanító Keresztesi József például egy városi kőház árának felét takarította meg az illetményéből.³⁸

A rektóriákra vonatkozó források és szakirodalom tanúsága szerint állandó problémát jelentett a díjlevelekbe foglalt készpénzből és természetbeni javakból összeálló járandóság begyűjtése mind a lelkészi, mind a tanári kar számára. A debreceni egyházmegyében 1796-ban olyan határozat született, amely szerint a Kollégium addig nem adja ki az iskolamestereket, amíg a hátralékos eklézsiák nem igazolják az adósságuk törlesztését.³⁹ Az 1808–1809. évi szatmári egyházlátogatási jegyzőkönyvekben is gyakran találkozunk az alábbi, többé-kevésbé állandó formulával:

„Az Eklézsia igéri magát arra, hogy egyik esztendőről a másikra nem hagyja által menni Sz[ent] György napon túl a belső emberek bérit.”⁴⁰

Más egyházmegyékben is hasonló lehetett a helyzet: 1814-ben a hajdúszoboszlói lányok tanítója 1810-től kint lévő bérének a beszedését kérte a Consistóriumtól, vagyis évekre visszamenőleg nem kapta meg a jussát.⁴¹ A bérrel a tanítványok szülei tartoztak, a tanító mégis a gyülekezet vezetőitől várta az intézkedést.

36 DIENES: „Meggívántatik a rectorban”, 135–136.

37 UGRAI: *Önállóság és kiszolgáltatottság*, 170.

38 RÁCZ: *Az ország iskolája*, 184–186.

39 Uo. 183–184.

40 Lásd pl. SZABADI István (sajtó alá rend.): „Nagy Atyáinknak is az Atyáik szerzették...”: *A szatmári református egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1808/1809*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 2006 (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transilvianici, 13), 10, 16, 22, 39, 43, 51.

41 TÓTH Béla, ifj.: „Album scholares” a hajdúszoboszlói partikuláris iskolában (1750–1833), in: Dankó Imre (szerk.): *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 63(1982), 583.

Egyetlen „academica promotio” tűnik fel a szatmári rektorok önéletrajzaiban, ám a kifejezés mögött sem feltétlenül a külföldi egyetemjárás áll. Teleky Mihály 1814-ben a Szabolcs vármegyei Balkányra ment „academica promotiora” három évre, amelyet az esperese, mivel „közbe jövén a’ drágaságbeli év”, még egy évvel megtoldott. Ezután Teleky „német szóra” ment, hazaérkezve pedig beállt magántanítónak.⁴² A peregrináció válságos évtizedei köszöntöttek be a 18. század végén és a 19. század első harmadában. A napóleoni háborúk és a miattuk bekövetkező költségnövekedés, a korábban bejárattott (svájci és holland) egyetemek látogatási tilalma, más egyetemek működésnek felfüggesztése vagy bezárása (Franeker, Harderwijk, Halle an der Saale, Frankfurt an der Oder) sem növelte az utazók kedvét. A kegyelemdőfést az 1819-ben bevezetett külföldi tanulási tilalom (Karlsbadi Konferencia) és az 1830–1831. évi kolerajárvány adta meg.⁴³ Az utazási kedv is megcsappanni látszik a 19. század első évtizedeiben, a Tiszántúli Református Egyházkerület a 19. század elején többször foglalkozott az „academica promotio”-t más célokra fordító ifjak ügyével.⁴⁴ Ugrai János jelezte, hogy bár a rektóriákon megszerezhető jövedelem a külföldi egyetemjárás támogatását szolgálta eredetileg, egy jobb lelkészi állás kedvéért a 19. század első harmadában gyakran mondtak le a költséges tanulmányútról.⁴⁵ Teleky esetében nem ezt tapasztaljuk. A balkányi rektorságból magántanítóságba szegődött, előbb Gentsi Sámuel fia, majd Roffi Borbély Sándor gyermekei mellett szolgált 2-2 évig, mielőtt Szatmárnémetibe ment volna káplánnak és tanítónak.⁴⁶

Többen beszámoltak arról, hogy a tanítóság gyakran működött egyfajta kényszerpályaként a lelkészi terveket dédelgető fiatal értelmiségiek előtt. A 31 éves Beregszászi Fonyi Sámuel például hiába jelent meg 1826-ban a Panyolán tartott egyházmegyei gyűlésen, üres eklézsia híján a következő évre halasztották az ügyét.⁴⁷ Hasonlóan járt az 1814-ben harmincadik életévét töltő Szathmáry József is, aki a papi vizsga letétele után a tomori tractualis gyűlésen szembesült vele, hogy „papi nyílás nem lévén ugyan azon megyébe”, s így kénytelen volt magántanítóságot vállalni.⁴⁸ Az 1826-ban 31 éves Muzsalyi László három és fél évi tanítóskodás után „a’ mikor egyedüli leg szentebb céljára juthatására semmi nyílás nem lehetvén, egy esztendőt pihenéssel töltött el”. Várakozása megtért: a következő évben Nagycécre rendelték lelkésznek.⁴⁹ A 28 éves Gáty István 1814-ben az abaúji egyházmegyeiben „Papi Censurát adván, de Predikátorságra nem léphetvén” újra tanítói állást vállalt két évre. Ezután édesanyja kérésére hazatért Fehérgyarmatra, ahol újabb két évig hivatal nélkül volt. Végül a szatmári egyházmegyébe átlépve,

42 *Teleky Mihály önéletrajza*, [1].

43 SZÓGI László: Bécs egyeduralma: A külföldi egyetemjárás a 19. század első felében = Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei XVI. (Szerk.: Szógi László), Budapest, 2013, 11–12.

44 RÁCZ: *Az ország iskolája*, 187–188.

45 UGRAI: *Önállóság és kiszolgáltatottság*, 32, 169.

46 *Teleky Mihály önéletrajza*, [1].

47 *Beregszászi Fonyi Sámuel önéletrajza*, [1].

48 *Szathmáry József önéletrajza*, [3].

49 *Muzsalyi László önéletrajza*, [1].

Kisszekeresen jutott parókiához.⁵⁰ Vagyis amennyiben nem üresedett meg egy-egy parókia az egyházmegyében, a pályázók vagy visszamentek tanítani, vagy állás és jövedelem nélkül maradtak. A tanítói hivatás huzamosabb ideig tartó szüneteltetésére is van példa: Mikola Ábrahám 14 évnyi kisari tanítóság után 5 évet gazdálkodással töltött, mielőtt Darócra ment volna folytatni a tanári pályát.⁵¹

2. Magántanítók

A szatmári egyházmegye 38 értelmiségijéből egykori felsős deákként öten vállaltak magántanítóságot, mielőtt tanítóként vagy káplánként szolgáltak volna. Közülük négyen voltak pataki diákok, s csak egyikük tanult Debrecenben.

Az 1848–1849 folyamán szatmári esperesként szolgáló Kis Györgyöt például, amint a pataki diákok közé beírták a nevét, instructornak alkalmazta a fia mellett pankotai Jósa Pál nyolc éven át. Ebből egy évet az iskolán kívül, ötöt a pataki Kollégiumban, 14 hónapot a német nyelv tanulása miatt a Szepességben töltöttek.⁵²

Réz István ludányi Bay (II.) Ádám lányainak nevelője volt egy évig, majd visszatért Patakra, hogy három évvel később a sályiak tanítójaként kezdje meg szolgálatát.⁵³ Szathmáry József negyedéves diákként vállalt magántanítóságot az abauj vármegyei Büdön, Juló Miklós mellett, akivel egy időre még visszatért Patakra. Innen Hernádszentandrásra ment tanítani három évre, majd a papi vizsgák letétele után – mivel nem jutott parókiához – id. Domokos Sámuel hívására az unokáit tanította még két évig, mire segédlelkészi állást kapott.⁵⁴

Teleky Mihály egykori debreceni diákként a balkányi rektóriából tért vissza a cívisvárosba, hogy „a’ Német szóra való készület vegett” két évig magántanítóságot vonjon Gentsi Sámuel, majd tiszaroffi Borbély Sándor gyermekei mellett.⁵⁵ Kosdy György fáji Fáy Ferenc gyermeke mellett tanítószkodott egy évig, majd visszatért Patakra, ahol Bodnár Lajos fiait (Ferencet és Bertalant) nevelte, mielőtt Matolcsra ment rektornak.⁵⁶

3. A lelkesíj életpálya

A kora újkori egyházi értelmiség nagyobb része eleve a jobb megélhetést biztosító papi pályára készült, s ez nem változott a 19. század első felében sem. A szatmári értelmiségiek életrajzaiban visszatérő elem, ahogyan a lelkesíj pálya iránti vágyukról írnak. Kalmár Antal mándi pap célja „gyermekségemtől fogva a papi Szent

50 *Gáty István önéletírása*, [3].

51 *Mikola Ábrahám önéletírása*, [1].

52 *Kis György önéletírása*, [1–2].

53 *Réz István önéletírása*, [1].

54 *Szathmáry József önéletírása*, [3]. Domokos unokái Krizsár Károly (1802–?) későbbi honvéd százados és Krizsár Fanni voltak.

55 *Teleky Mihály önéletírása*, [1].

56 *Kosdy György önéletírása*, [1].

Hivatal viselése volt”.⁵⁷ A pataki Kollégiumtól búcsúzkodó Illyés István visszaemlékezése szerint „sietvén törekedésem kitűzött céljára a’ papi szent hivatalra”.⁵⁸

Az önéletrajzok tanúsága szerint a 19. század elején általában a lelkészek általában 2-3 évig szolgáltak egy-egy gyülekezetben, s azután a gyülekezet vagy nem marasztotta meg a papját, vagy a lelkész keresett másik ekléziát. Kivételek természetesen voltak. Az önéletrajzok felvételének pillanatában Nagy Gergely már 17 éve szolgált Panyolán, Illyés Mihály 18 éve Vámosorosziban, Etédi József 19 éve Ricsén, Orbán György 21 éve Nábrádon. Az 1780-as születésű, azaz 58. életévét töltő Szathmáry Pál pedig már több mint 29 éve állt a kölcei reformátusok szolgálatában. Ha az 1837/1838-ig betöltött szolgálati helyek számát vizsgáljuk, azt tapasztaljuk, hogy a 31 lelkész több mint kétharmada (22 fő) átlagosan 2-3 gyülekezetben szolgált, de az idős Szathmáry József, a hermánszegi gyülekezet lelkészeként éppen a tizedik gyülekezetében járt, úgy, hogy 5 évnél többet sehol nem töltött el addig.

A rektorságról lelkészségre váltás során gondot jelenthetett az üres papi helyek időleges hiánya. Beregszászi Fonyi Sámuel egy évet volt kénytelen várni a következő papi gyűlésig, igaz, akkorra két gyülekezet is meghívta papjának: a huszti reformátusok adminisztrátornak (mindössze egy évre), az ürmezei gyülekezet pedig rendes papjának – ez utóbbit foglalta el.⁵⁹ Szathmáry József a sikeres papi vizsga után két évig magántanítószkodott, mire segédlelkési állást kaphatott.⁶⁰ Gáty István a „papi censura” után állás hiányában még két évig tanított, majd özvegy édesanyja kérésére szülőfalujában töltött újabb két évet hivatal nélkül, mire elhívták lelkésznek.⁶¹ Kazay István eleinte hiába vágyott parókiára, az esperese biztatására hét évig tanított, mivel nem volt szabad hely. Ugyanakkor fájdalmasan tapasztalta, hogy akik vele szemben „semmit nem munkálkodtak a’ fényes és nyugodalmas Ekklesiákat foglalták el”.⁶²

A szolgálati hely váltásának sokféle oka lehetett. Fonyi Sámuel számolt be egy szokatlan esetről, amely a korabeli közbiztonsági állapotokra is vet némi fényt. 1829 telén ugyanis veszettséget terjesztő farkasok támadtak az ürmezeiekre, s a „dühödésbe” esett lakosok közül többen meghaltak, többen kigyógyultak, ezért Fonyi jobbnak látta a családjával új helyet keresni. 1830-tól Tatárfalván szolgált, ahol a kolerajárvány okozott riadalmat.⁶³

Beregszászi Nagy József nemcsak gyülekezetet, hanem két ízben egyházmegegyét is váltott. Eleinte a Gömör vármegyei Zádorfalván tanított, ahol a Gömöri Református Egyházmegegyébe ugyan bekebelezték volna, de nem akart a Nagyszekeresen lelkészkedő testvérbátyjától messze szakadni, ezért a szatmári egyházmegegyébe kérte a felvételét, ahová időközben géberjéni tanítónak és segédlelkésznek

57 *Kalmár Antal önéletrása*, [1].

58 *Illyés István önéletrása*, [1].

59 *Beregszászi Fonyi Sámuel önéletrása*, [1–2].

60 *Szathmáry József önéletrása*, [3].

61 *Gáty István önéletrása*, [3].

62 *Kazay István önéletrása*, [5].

63 *Beregszászi Fonyi Sámuel önéletrása*, [2].

elhívták. Ehhez mérten jó lehetőséget jelentett számára a nagybányai egyházmegyébe való elhívás, ahol a szamoskőrödi reformátusok rendes lelkészeként szolgálhatott három évig. A szerencsését irigyelték és szidalmazták. Három év múlva azonban visszatért a szatmári egyházmegyébe, ahol patrónusa, Izsák Sámuel közbenjárására a nagyszekeresi gyülekezetbe került.⁶⁴

A nehézségekkel terhelt hétköznapokról vallott Fonyi Sámuel, aki 1833 és 1837 között Angyaloson szolgált:

„igen nagy törekedéssel, Lelkes iparral, u[gy] m[int] sok elmés eredeti predikációk készítésével, tudos, több Deák munkáknak ’s Könyveknek Magyar Nyelvre fordításával; ’s e’hez hasonló testi fáradsággal küszködtem a’ 4 százaz Évek kísérteteiben, a’ hoszszas rendkívüli betegség – marha, méh, dög – két Victória Leányaimnak halálok, el temtetések történeteiben, egyik kísértet a’ másíknak nyitott ajtót.”⁶⁵

A *Történet tüköre* című munkáját, egy hét ív terjedelmű ábécét, prédikációit és verseit mint kéziratot munkákat Szinyei is rögzítette, lelőhelyüket azonban nem adta meg.⁶⁶

Orbán György nábrádi pap a jó gazda képében igyekezett feltűnni az önéletírásához csatolt „záradékban”: „Semmi nagy és nevezetes tettel életemet nevezetessé nem tehettem. Csak a’ reám bízott kevesenn igyekeztem – és mind végig is igyekezem jó Istenem Kegyelme által hiv lenni; hogy majd jövendőben – többek és nagyobbak bizattassanak reám.”⁶⁷

4. A „kettős hivatal” terhe alatt

Évszázados gyakorlat nyomán a lelkészi és tanítói hivatalt időnként egyazon személy látta el a református gyülekezetekben. Az Egyetemes Konvent adatai szerint 1897-ben is még 44 lelkésztanító szolgált Magyarországon annak ellenére, hogy a Vallás- és Közoktatási Minisztérium akkor már csak ideiglenesen engedélyezte a két státusz összevonását. A két világháború között újra felmerült, hogy a nehezen fenntartható vidéki iskolarendszer terheinek enyhítésére lelkésztanítókat alkalmazzanak. Az iskolákat menteni igyekvő Konvent „1927-ben kötelezővé tette minden III. éves teológus hallgató számára a tanítói oklevél megszerzését”. Ilyen formában egészen 1942-ig folyt a lelkésztanítók képzése.⁶⁸

A jelenség nyomon követhető a szatmári önéletrajzokban is. Mándy István Csalholcon volt tanító és segédlelkész egy évig.⁶⁹ Adorján Mihály 1824-től hat eszten-

64 *Beregszászi Nagy József önéletírása*, [2].

65 *Beregszászi Fonyi Sámuel önéletírása*, [2].

66 SZINYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái*, III. köt., Hasonmás kiad., Budapest, Magyar Könyvkereskedők és Könyvterjesztők Egyesülése, 1980–1981, 620–621.

67 *Orbán György önéletírása*, [2].

68 RÉBAY Magdolna: Megoldási kísérlet a kisiskolák helyzetére: a lelkésztanítótság intézménye a református egyházban a Horthy-korszakban, *Egyháztörténeti Szemle* 15(2014/1), 51–59.

69 *Mándy István önéletírása*, [1].

dőt töltött Tiszabecsen, „melynek felét, úgy mint Oskola Rector, a’ más három felét pedig, a’ Tiszteletes Káplánsággal egybe köttetve”.⁷⁰ Darabant Jánost 1835-ben Szatmárnémetiben „papi és Oskola Tanítói Hivatallal” tisztelték meg. Megjegyzése szerint „bár terhes volt itt is a’ kettős Hivatal: de illő szerénységgel mondva, a’ városi Ekklesia’ Fénye, a’ Polgárok jó szive és különösön annak édes érzése, hogy a’ nemes Lelkü, és széles Tudomány ‘s mély bölcsesség Koszorúzza Érdemtellyes Férfiú Nagy Tiszteletü Esperes György József úr mellett szolgálhatott, öröm sugárokka vete őt körül új hivatalának serény folytatásában”.⁷¹ Szathmáry József egy évet és hat hetet töltött Zsarolyánban, ahova „oskolai Tanítónak és Segéd papnak hívták”.⁷² Teleky Mihály 1828-ban Szatmárnémetibe került „Kápláni és elsőbb Tanítói Hivatalokra”, ahol hét évig működött.⁷³

A leghosszabb ideig a már említett Kazay István szolgált kettős státuszban. Az egykori pataki diák, majd 1804-től sályi rektor azzal köszönt el az őt marasztáni akaró gyülekezettől, hogy bevallotta: „hóltig Rectornak lenni czélom nem vala”. 1811 áprilisában Géberjénben „a’ kettős teher alá bé vitettem” – írta, ahol 1814-ig szolgált. Ezután egy évig lelkészkedett Kisnaményban, ahonnan a fizetése elmaradása miatt továbbállt. 1815-től 1818-ig Penyigén szolgált, ahol vallomása szerint „a’ gyermek tanítás újra a nyakamra hárult”. 1818-tól Simára, „ismét kettős teher alá” rendelték, 1822-től 1826-ig pedig Kisszekeresen tanított és prédikált. Itt „mindelektől el kedvetlenedve lévén” nemes Domahidy Józsefné „sokszori kérésére, tett betses, és tselekedettel meg is bizonyított ígéreteire” tekintettel „a’ fel tört nyakamat ismét járomba küttem ‘s a’ gyermek tanításhoz [...] viszont [itt: *újra* – O. R.] hozzá fogtam” – vallotta. Kazay ottani működése nem volt zavartalan: „kettős hivatalomtól, mind meg szaporodott Házam népének gondja”, mind a patróna udvarában való mindennapi szolgálat „tsak nem minden nap hátra tartóztattak”. Végül „ezen kettős teher alól melly kivált mellyemet nagyon meg erőtlenítette, ki szabadulni kívánván, a’ Hivatalt sokaknak meg neheztelésével le köszöntem” – vallotta.⁷⁴ Az összesen 11 évnyi kettős szolgálat tehát jelentős megpróbáltatás volt.

Zabolai Kozma Károly szintén többször vállalt kettős hivatalt: előbb Dobrán volt tanító, ahol „7 esztendőök lefojta alatt Oskola Tanítói hivatalt segéd lelki Pásztorsággal egybekötve fojtatta”, majd Tiszabecstre ment, ahol „két évek lefojta alatt oskola Tanítói és segéd Lelki Pásztor vala”.⁷⁵ Összesen kilenc évig viselte a két hivatalt együtt mielőtt rendes lelkésznek hívták el. Beregszászi Nagy József 1821-től Zsarolyánban tanítóként és segédlelkészként működött egyszerre.⁷⁶

Szabó Bálint esete hasonló, mégis eltér ezektől: 1815-ben a debreceni Kollégiumból Mezőkeresztesre rendelték „kántornak és egyszerre mind Leányok tanítójá-

70 *Adorján Mihály önéletírása*, [1].

71 *Darabant János önéletírása*, [1–2].

72 *Szathmáry József önéletírása*, [4].

73 *Teleky Mihály önéletírása*, [2].

74 *Kazay István önéletírása*, [5–8].

75 *Zabolai Kozma Károly önéletírása*, [1].

76 *Beregszászi Nagy József önéletírása*, [2].

nak”, tehát nem lelkészként viselt kettős hivatalt.⁷⁷ Vagyis az önéletírást elkészítő 38 főből nyolcan szolgáltak tanítóként és lelkészként vagy segédlelkészként egyazon időben, s így nagyjából minden negyedik szatmári értelmiségi megtapasztalta a kettős hivatalviselés nehézségeit.

KONKLÚZIÓ

A Tiszántúli Református Egyházkerülethez tartozó Szatmári Református Egyházmegye értelmiségijeinek képzésében a Sárospataki Református Kollégium jelentősége meghaladta a debrecenit: két és félszer annyi egykori pataki diák szolgált az egyházmegyében, mint debreceni. A 19. század első harmadára megszűnt a peregrináció korábbi jelentősége a képzésben. Az 1770-es évek végétől az 1810-es évek elejéig született lelkészek és tanítók két generációjának egyetlen életrajzában sem szerepelt külföldi tanulmányút. A domidoctusok karrierje ekkorra már nem vált el élesen a költséges tanulmányokat folytató peregrinusokétól.

Az 1800-as évek elején a rektorkodás a hazai kollégiumi képzés természetes része volt, alig akadt olyan szatmári értelmiségi, aki „megúsza” a vidéki iskolákban való 2-3 évig tartó tanítókodást, a többség akár 2-3 kisiskolában is tanított. A rektorkodást többen kényszerpályának tekintették és igyekeztek minél hamarabb megszabadulni a diákokkal való vesződéstől, hogy teljes egészében a lelkészi hivatásnak szentelhessék magukat. A papi szolgálatra való törekvés túlkínálatot eredményezhetett az egyházmegyében, s néhányan azért rekedtek meg a tanítói pályán, mivel nem volt elég szabad parókia, vagy a kapcsolataik révén a szabad helyeket mások foglalták el. Nem volt ritka jelenség a kettős hivatalviselés sem, amikor egy értelmiségi töltötte be a gyülekezet tanítói és a papi tisztét is, amitől igyekeztek szabadulni. A papok többsége legfeljebb 2-3 évig szolgált egy helyen, ám az is előfordult, hogy egyes lelkészek két-három évtizedig ugyanarról a szószékről hirdették az igét.

BIBLIOGRÁFIA

- BURA László: *A Szatmári Református Kollégium és diákjai (1610–1852)*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1994, (Erdélyi tudományos füzetek 217), 51–55.
- DANKÓ Imre, A kollégium partikularendszere, in: BARCZA József (szerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*, Budapest, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1988.
- DIENES Dénes (szerk.): *Megkívántatik a rectorban, hogy legyen kevélység nélkül való: A Sárospataki Református Kollégium partikulái 1773–1826*, Sárospatak, Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, 2001, (Acta Patakina 9).
- GYIKÓ János (szerk.): *A' Helvét Hitvallásu Tiszántúli Egyházkerület név-tára MDCCCXLIII. esztendőre*, Debrecen, Tóth Lajos, 1843.

77 Szabó Bálint önéletírása, [1].

- GYÓRI L. János: A Debreceni Református Kollégium évszázados partikuláris kapcsolatai – különös tekintettel a szikszói iskolára: Gondolatok Dankó Imre kéziratosa Adattára kapcsán, in: Fekete Károly – Kustár Zoltán – Kovács Ábrahám (szerk.): *Átjárható határok: Ünnepi kötet dr. Gaál Botond professzor 65. születésnapjára*, Debrecen, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2011, (Acta Theologica Debrecinensis 2).
- KISS Kálmán: *A szatmári református egyház története*, Kecskemét, Tóth László, 1878.
- KOLOH Gábor: Református lelkészek és tanítók társadalmi mobilitásának diverzitása a Felsőbaranyai Egyházmegyében a 19. század első felében, *Korall* 22(2022/86), 166–184.
- KOVÁCS Teofil: *A német nyelv oktatása és tanulása a Debreceni Református Kollégiumban (1769–1860)*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2008.
- MÉSZÁROS István: Rész és egész viszonya a partikuláris iskolarendszerben, in: Benda Kálmán (szerk.): *A Ráday Gyűjtemény évkönyve*, 3(1983), Budapest, Ráday Gyűjtemény, 1984.
- OLÁH Róbert: A beregi oskolamesterek olvasmányai a 18–19. század fordulóján, in: Monok István (szerk.): *A tiszántúli református iskolák 18. századi könyvöröksége: tanulmányok*, Budapest, Kossuth, 2012, 151–238.
- RÁCZ István: *Az ország iskolája. A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai*, Debrecen, Debreceni Református Kollégium, 1995.
- RÉBAY Magdolna: Megoldási kísérlet a kisiskolák helyzetére: a lelkésztanítóóság intézménye a református egyházban a Horthy-korszakban, *Egyháztörténeti Szemle* 15(2014/1), 51–59.
- SZABADI István (sajtó alá rend.): „Nagy Atyáinknak is az Atyáik szerzették...”: *A szatmári református egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1808/1809*, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, 2006, (Editiones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani 13).
- SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*, III. köt., Hasonmás kiad., Budapest, Magyar Könyvkereskedők és Könyvterjesztők Egyesülése, 1980–1981.
- SZÖGI László: Bécs egyeduralma: A külföldi egyetemjárás a 19. század első felében = Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei XVI. (Szerk.: Szögi László), Budapest, 2013.
- TÓTH Béla, ifj.: „Album scholares” a hajdúszoboszlói partikuláris iskolában (1750–1833), in: Dankó Imre (szerk.): *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 63(1982).
- UGRAI János: Egy páratlan forrás oktatástörténeti tanulságai – református lelkészi önéletrajzok elemzése 1807-ből, *Magyar Pedagógia*, 103(2003/2), 211–228.
- UGRAI János (sajtó alá rend., szerk.): „Kis világnak világos kis tükrö”: *Északkelet-magyarországi református lelkészek önéletrajzi nyilatkozatai 1807–1808-ból*, Debrecen, Hernád, 2004, (Nemzet, egyház, művelődés 2).
- UGRAI János: Önállóság és kiszolgáltatottság: *A Sárospataki Református Kollégium működése 1793–1830*, Budapest, L’Harmattan, 2007.

*Tonbaizer Tibor*¹

A SZABADEGYHÁZI ESZMEISÉG MEGJELENÉSE
SZALAY JÓZSEF REFORMÁTUS LELKIPÁSZTOR
GONDOLKODÁSÁBAN ÉS SZOLGÁLATÁBAN

ABSTRACT

Free Church Ideology in the Thinking and Ministry of the Reformed Pastor József Szalay

The author of this study examines the solution attempts of the Hungarian Reformed Church in a very interesting, but at the same time, crisis-filled period. In the course of these experiments, special emphasis was placed on inner mission. It became apparent, however, that in addition to the very effective operation of the inner mission in some places, various Free Church endeavours also became more and more prominent. The focus of the study is the ministry of József Szalay, a Reformed pastor from Nagybecskerek, who, based on the sources available, did not only use the methods of inner mission with excellent results, but he was also in contact with the leaders and members of some Free Church communities. The main questions are: in which areas can the influence of these teachings be demonstrated in the case of Szalay; where was the red line that he was no longer willing to cross; in what sense and to what extent was he loyal to the Reformed Church; what can be said about the accusations brought against him and to what extent can he be considered one of the early forerunners of ecumenical idealism in Hungary?

Keywords: Internal mission, Free Church communities, Universal priesthood, Protestant pietism, Ecumenism

1 *Tonbaizer Tibor* (Prof. Dr.), történész, filozófus, teológus, az Adventista Teológiai Főiskola rektora, a főiskola egyháztörténeti tanszékének vezetője. tonbaizer.tibor@gmail.com

BEVEZETÉS

A 19. század második felében a magyarországi protestáns egyházak, illetve gyülekezetek nehéz és válságokkal teli időszakon mentek keresztül. A nagyvárosi templomok részint kiüresedtek, azokat pedig, akik valamilyen rendszerességgel eljártak az istentiszteleti alkalmakra, sok esetben inkább a hagyományaikhoz való ragaszkodás, mintsem az élő, személyes hit vezérelte.² Kivételek persze mindig akadtak, de az általános helyzet aligha festett rózsásan, ami a bevett egyházak számára rövid és hosszú távon sem kecsegtetett a pozitív változás bármilyen reményével. Nem túlzás kimondanunk, hogy a század derekán a magyar protestantizmus mély válságot élt át, és ez minden szempontból kedvezett az új, leginkább külföldről beáramló vallási eszmék megjelenésének, illetve az ezekből táplálkozó közösségek kialakulásának.³ A pietista szemléletű gondolkodás gyors befogadását persze számos tényező segítette. A kiegyezést követően a magyar gazdaság komoly fejlődésnek indult, ami rövid időn belül a társadalom átstrukturálódását is maga után vonta. Jelentős mértékben felerősödött a társadalmi mobilitás, illetve az urbanizáció folyamata. Nincstelen tömegek indultak el a falvak és tanyak világából a korábbi közegükhöz képest korszerűnek számító, gyárakkal, iskolákkal és egészségügyi intézményekkel rendelkező, nem utolsósorban pedig a biztosabb megélhetés lehetőségét ígérő városok felé. Ez a tendencia az akkortájt kibontakozó baloldali politikai mozgalmak hangzatos vállalásellenes szövegeivel kiegészülve erősen megrengette a mind nagyobb embertömegeket maga mögött tudó munkásság hagyományos gondolkodását. A gyökerek elszakadásával mintegy párhuzamosan, ha nem is azonnal, de a vallásos beállítottság is halványodni kezdett, ami ellen az egyházak a szükséges eszközök megtalálásának hiányában sajnos igen keveset tehettek.⁴ Nyilván szép számmal akadtak olyanok is, akikben megmaradt valami a régi vallásos neveltetésből, ámde az ilyen emberek sokszor könnyebben találtak utat a gondolataikat nagyobb mértékben megmozgató, kérdéseikre morális és nem dogmatikus válaszokat adó missziós kisközösségek, mint a tradicionális egyházak felé. Az igazsághoz persze az is hozzátartozik, hogy politikai síkon a szociáldemokrata mozgalmak, vallási értelemben pedig a pietista szellemiségű közösségek részben hasonló nézeteket hangoztattak, így az előbbieket valamilyen szinten még felhajtóerőt is jelentettek az utóbbiak számára. Ilyen volt többek között a szociális igazságosság, a jogi és vagyoni egyenlőségre való törekvés, valamint a szabad vallásgyakorlás elve. A vidéki Magyarországon ezek az elvek egyelőre lényegesen szerényebb mértékben hatottak, az emberek elvileg jobban kitartottak a társadalmi és vallási identitásuk mellett, de a templomok látogatottsága idővel ott is megcsappanni látszott. Ennek hátterében másfelől a teológiai képzésben mind

2 BÍRÓ Sándor – BUCSAY Mihály – TÓTH Endre – VARGA Zoltán: *A magyar református egyház története*, Budapest, Kossuth, 1949, 352.

3 TONHAIZER Tibor: *Magyar egyháztörténelem*, Budapest, Advent–ATF, 2020, 239.

4 BUCSAY Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, Budapest, Gondolat, 1985, 223.

markánsabban megjelenő bibliakritika, a rideg racionalizmus és ennek nyomán az igehirdetések ellaposodása, s nem utolsósorban az egyházi élet megmerevedése állt.⁵ Egy korabeli és nagyon találó megfogalmazás szerint „a nép a száraz beszédeket meguntta”.⁶ Nem véletlenül írja Szigeti Jenő, hogy a magyar protestantizmus történetében a 19. század dereka hozta el az első szekularizációs hullámot.⁷ „Az 1880-as években a protestáns, főként református paraszt eklézsiolák élete ellehetetlenedett. A teológiai liberalizmus győzött. A diplomokból kiszoruló házi gyülekezetek támaszt kerestek és találtak a baptista gyülekezetekben” – olvashatjuk egy másik Szigeti-tanulmányban.⁸ A házi gyülekezetek, mint „a protestáns kegyesség műhelyei” a 19. század vége felé egyre gyanúsabb és egyre kevésbé elfogadott szerveződések lettek a hivatalos egyházak számára.⁹

A helyzet orvoslása érdekében a református egyházon belül számos helyen belmissziós törekvések kaptak szárnyra, melyek lelkeségi alapon működve szép számú egykori hívet tudtak visszaterelni az anyaegyházba.¹⁰ A hazai református ébredésnek még külföldön is híre ment.¹¹ Mindezen törekvések eredményességét nem lebecsülendő azt is számításba kell vennünk, hogy a belmissziós próbálkozások mellett több megtúrt státuszú¹² szabadegyházi közösség kezdte szárnyait bontogatni hazánkban, az itt említett baptistákon¹³ kívül a nazarénusok, majd valamivel később az adventisták is. Ezen közösségek lelkesége és puritán vallásgyakorlata nem csekély befolyással volt a lakosság, különösen az alföldi parasztság és a mezővárosi kispolgárság életére, s nem utolsósorban néhány protestáns lelkipásztor gondolkodására, egyházi működésére is. Közéjük tartozott Szalay József nagybecskereki református lelkész.

SZALAY JÓZSEF HIVATÁSTUDATÁNAK FORMÁLÓDÁSA A BELMISSZIÓS TÖREKVÉSEK FÉNYÉBEN

Szalay József 1855. július 30-án született Makón. A gimnázium első négy osztályát szülőhelyén végezte, majd középfokú tanulmányait 1870-ben Hódmezővásárhelyen

- 5 FEKETE Péter: *Az egyház és a szekta*, Budapest, Kálvin, 1993, 92–93.
- 6 BÍRÓ–BUCSAY–TÓTH–VARGA: *A magyar református egyház története*, 364–365.
- 7 SZIGETI Jenő: A protestáns népi vallásosság XIX. századi válsága, in: S. LACZKOVITS Emőke – MÉSZÁROS Veronika (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 6.*, Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 2004, 175–181.
- 8 RAJKI Zoltán – SZIGETI Jenő: *Szabadegyházak története Magyarországon 1989-ig*, Budapest, Gondolat, 2012, 96.
- 9 SZIGETI Jenő: *Egyházak egy világ végén*, Budapest, Advent Irodalmi Műhely, 2009, 60.
- 10 CZÉKUS István: *A belső misszió áldásai*, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1858, 553–557.
- 11 RÉVÉSZ Imre: *Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből. A.N. Sommerville magyarországi körútja (1887–1888)*, Debrecen, 1943.
- 12 GERGELY Jenő – KARDOS József – ROTTLER Ferenc: *Az egyházak Magyarországon*, Budapest, Korona, 1997, 166.
- 13 MÉSZÁROS Kálmán: A baptista misszió megjelenése 1846–1873, in: BERECZKY Lajos (szerk.): *„Krisztusért járva követségben”. Tanulmányok a magyar baptista misszió 150 éves történetéből*, Budapest, Baptista Kiadó, 1996.

lyen, illetve Pozsonyban folytatta. Budapesten 1874-ben kezdte meg felsőfokú teológiai tanulmányait, ahol egyszersmind a bölcsészkarra is bejárt. 1878-tól az edinburghi egyetemet látogatta, ahonnan két esztendővel később tért vissza hazájába. 1880 nyarán Pancsován helyettes lelkész, decembertől pedig Nagybecskerekben rendes lelkész lett. Skóciai tapasztalatainak és kiváló angol nyelvismeretének köszönhetően jó kapcsolatot ápolt a pesti skót misszió¹⁴ vezetőjével, Alexander Moody Stuarttal (1809–1898), aki Szalay kérdéseire alapos és kimerítő válaszokat adva már ekkoriban rámutatott a belmisszió szükséges és halaszthatatlan voltára.

Szalay József a nagybecskereki meghívást kitörő lelkesedéssel fogadta, amire írásaiban is így utalt.¹⁵ Közel egy évtizeddel később esperesének írott leveléből azonban némi hezitálás érződött, hiszen bár megpályázott egy debreceni lelkészi állást, nem volt biztos abban, hogy a Délvidéken folytatott szolgálatát valóban meg akarja-e szakítani: „Nem tudom, mit végzett számomra a jó Isten, itt maradok-e vagy elmegyek? Itt a keret már félig-meddig kész, csak hozzá kell nevelni, alkotni a vallásos népet” – írja.¹⁶

Ezek pedig távolról sem üres szavak voltak a részéről, hiszen Szalay viszonylag jól dokumentálható módon szinte a nagybecskereki működésének kezdetétől fogva a tettek mezejére lépett, templom- és parókiaépítési munkálatokba fogott.¹⁷ Az építkezések megvalósításához megfelelő mennyiségű pénzeszköz híján intenzív gyűjtésbe kezdett, méghozzá kissé szokatlan módon: Az 1880-as évek első felében több körutat is tett számos református gyülekezetben, mintegy felhívva a testvérek figyelmét a nagybecskereki építkezések fontosságára. A gyűjtés eredményéről persze tisztességes módon elszámolt a békés-bánati egyházmegyei közgyűlésen.¹⁸

Kikkeit kezdetben a *Szabad Egyház*, a *Debreczeni Protestáns Lap* közölte. Utóbbinak 1885–1886-ban szerkesztője is volt. Szerkesztésében jelent meg a *Keresztyén* (1892–1899) című folyóirat, majd bekapcsolódott a belmissziós tevékenységbe, mi több, nagybecskereki lelkipásztorként a belmisszió első korszakának kiemelkedő alakjává,¹⁹ a dél-alföldi ébredés sokak által ismert és elismert vezéregyéniségévé vált. Legfontosabb szolgálati területeként és fő célkitűzéseként az evangélium terjesztésének ügyét, vagyis a missziót határozta meg. Álláspontja szerint – melyet írásaiban nyomatékosított – erre azért volt vitathatatlan szükség, mivel az emberek a térségben „vallási értelemben véve halottak”, és még az is erősen kérdéses,

14 KOVÁCS Ábrahám: A skót presbiterianizmus hatása Budapesten: A Skót Misszió rövid története, in: KÓSA László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 2. köt., Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 895–914.

15 Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára (a továbbiakban: TtREL) I.29.i)132.d.-A-VII-225.

16 TtREL I.29.i) 132.d.

17 SZALAY József: Levelek körutamból, *Debreczeni Protestáns Lap* 1(1881/29), 1881. okt. 15., 283–284.

18 TtREL I.29.a) 9.k. 61–70.

19 RAJKI-SZIGETI: *Szabadegyházak története Magyarországon 1989-ig*, 117.

hogy „feltámadnak e majd a kelő tavasszal”.²⁰ Lónyay Menyhérttel, a dunamelléki egyházkerület még 1871-ben megválasztott főgondnokával egyetértésben vallotta, hogy az eredményes misszióhoz és megújuláshoz olyan buzgó lelkipásztorok képzésére és szolgálatba állítására van szükség, akik a szolgálatban nem pusztán a megélhetés lehetőségét látják.²¹ Komoly problémát látott abban, hogy az egyház a térségben kevés lelkésszel rendelkezik, akik a tanyavilágba fizikai korlátaikból kifolyólag soha el nem jutnak. Ezen segíthet a hatékony belmisszió, melynek keretében – részben a külföldi példák tanulságait is figyelembe véve – vándorlelkészek, vagy kissé régiesebb kifejezéssel élve vándorprédikátorok járhatnák a vidéket. Nos, ez az a pont, amikor önkéntelenül is felmerülhet bennünk néhány kérdés. Szalay vajon megállt a református belmissziós törekvések ideológiai talaján vagy tovább merészkedve ennél, szabadegyházi vizekre tévedt? De még ha meg is maradt a református egyház kebelében, jogos kérdésként fogalmazódik meg részünkről, hogy vajon milyen mértékben és területeken hatottak rá a szabadegyházi közösségek által vallott, valamint gyakorolt hitelvek?

KAPCSOLAT A SZABADEGYHÁZI KÖZÖSSÉGEKKEL ÉS AZOK TANAIVAL

Szalay József kapcsolata a különböző szabadegyházi közösségek vezetőivel, illetve tagságával az általa hátrahagyott források és más kordokumentumok tükrében valószínűsíthető. Ha nagyon leegyszerűsítve akarunk fogalmazni, úgy is mondhatnánk, hogy ő nemcsak felfelé vagy vízszintes irányban, de lefelé nézve is ökumenikus nyitottságú volt egy olyan korszakban, amikor ennek a gondolkodásnak még távolról sem jött el az ideje. Nyugodtan kijelenthetjük, hogy ebben megelőzte korát. Messze földön ismertek voltak a tiszteletes úr hétköznapi bibliaórái, melyeket nem ritkán cselédszállásokon tartott napszamosoknak, akik között időnként tisztartók is felbukkantak. Ezeken az alkalmakon nemcsak reformátusok, hanem más felekezetek és vallási közösségek tagjai is megjelentek. Nincs forrásszerű nyoma annak, hogy a lelkészt valaha is foglalkoztatta volna az ilyen majorsági találkozók során a felekezeti hovatartozás kérdése, pedig az ezekről készített egyházmegyei beszámolóí javarészt fennmaradtak.²² A belmisszió ügyét messzemenően felkaroló lelkész azonban nem annyira személyes kapcsolatokon keresztül érintkezett a szabadegyházi tanokkal, hanem sokkal inkább irodalmi síkon, a különböző kegyességi kiadványok tanulmányozása révén. Ezek némelyikének lefordításában is tevékeny szerepet vállalt, márpedig jól tudjuk, hogy egy adott mű üzenetét és tartalmának mélységét annak írója után minden valószínűség szerint a fordítója ismeri legjobban. Szalay előszeretettel olvasta a baptista Spurgeon (1834–1892) prédikációit, sőt a rendelkezésünkre álló korabeli források szerint ezeket utalások

20 TtREL I.29. i) 132.d. A-VII-229.

21 Lónyay Menyhért dunamelléki ref. egyházkerületi főgondnok székfoglaló beszéde, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 11(1871/24), 741.

22 TtREL I.29.i) 132.d.

formájában használta is a saját igehirdetési során.²³ Ebbéli tevékenységében talán csak a nála mintegy két évtizeddel idősebb kiváló szakfordító lelkipásztor, Könyves Tóth Kálmán (1837–1924) előzte meg, akire akkoriban szintén termékeny módon hatottak a neves angol prédikátor gondolatai. Kialakult hosszú távú kapcsolatról talán túlzás beszélni, de tény, hogy Szalay József munkásságát a korszak adventistái is ismerték, hiszen a kolozsvári adventista Rottmayer család²⁴ tagjai a lelkész által szerkesztett *Keresztyén* című lap előfizetői és buzgó olvasói voltak. A kapcsolat ráadásul oda-vissza működött, hiszen a folyóirat 1893. júniusi számában „Közel-e a vég?” címmel olyan cikk jelent meg, melyet a feleség, Rottmayer Mária fordított le magyar nyelvre.

Nagy valószínűség szerint ennek a kapcsolatnak köszönhető, hogy Szalay 1894-ben útjára indította az Első Magyar Missziós Társulatot, de ezt megelőzően Nagybecskerekén még felkereste őt az európai missziót koordináló adventista misszionárius lelkész, Ludwig Richard Conradi (1856–1939) is, akivel szívélyes beszélgetést folytatott,²⁵ sőt e látogatásról lapjában is megemlékezett:

„Conradi hamburgi misszionárius, mint a nemzetközi vallásos iratokat terjesztő egyesület titkára a múlt hónap 19-én Nagybecskerekre érkezett és itt, miután e lapok szerkesztőjével és Popovich Bogdánnal a magyar és szerb nyelvű vallásos iratok kiadását illetőleg értekezett, a református paplakban egy írásmagyarázatot tartott. Előadásának tárgya az Úr Jézusban levő gazdagság volt, mely bölcsesség, bűnbocsánat és örök élet [...] Előadás után Vécsey egyházi főgondnok mondott köszönetet Conradi úrnak azon szívességért, hogy Nagybecskereket meglátogatta és itt előadást tartott.”²⁶

Szintén e kapcsolat révén jutott hozzá az ismert adventista szerzőnő, Ellen Gould White (1827–1915) egyik hatalmas példányszámban kiadott és forgalmazott munkájához (*Steps to Christ*), melyet mindössze két esztendővel az angol nyelvű eredeti kiadást követően *Jézushoz vezető út* címmel ő fordított elsőként magyar nyelvre (1894).²⁷ Szalay a kinyomtatott mű forgalmazásában is tevékeny szerepet játszott, úgy mutatta be a leendő olvasóknak, mint „az életkeresztyénség nagy hittanát”.²⁸

Ennél azonban többet is mondott ajánlásában, amely kevésbé közismert, de annál inkább figyelemre méltó:

23 SZALAY József: Az Isten üdv igazsága. Prédikáció Spurgeon után, *Keresztyén Evangélista*, 1902, 156–159.

24 SZILVÁSI József – TONHAIZER Tibor: *Az adventmozgalom története*, Adventista Teológiai Főiskola, Pécel, 2017, 307.

25 Uo., 305–306.

26 *Keresztyén*, 1893. augusztus, 16.

27 A könyv pietista megközelítésben tárgyal, a gyakorlati kereszténység szempontjából tárgyal bizonyos jelentőségű témákat, mint a bűnbánat, a bűnvallomás, az istenismeret, a Krisztusban való hit és az Ő kegyelmében való növekedés kérdései.

28 *Keresztyén*, 1894. december, 96.

„Mondhatom, hogy ennél még egy jobb, a lelki életet, az élet-keresztýénséget kimerítõbben, világosabban tárgyaló munkát még nem olvastam. Ajánlom mindenkinek. Hívó keresztýén társaimnak pedig azt mondom, hogyha másként nem tehetik, adják el kabátjukat és vegyék meg, mert méltó arra. Kinek pedig kabátja nincs, hogy eladja, bírni meg bírni óhajtja, annak a missziói pénztárból megküldöm ingyen.”²⁹

Joggal feltételezhetjük, sõt bizonyos esetekben ki is mutatható, hogy a fenti szabadegyházi eszmék a református belmisszió általános gondolatiságán, illetve gyakorlatán túlmenõen szintén hatottak Szalay felfogására és sokoldalú lelképásztori tevékenységére. Az adventváró prédikátorok képzése tekintetében például elismerését fejezte ki olyan szempontból is, hogy õk alapvetõ orvosi ismeretekkel rendelkeznek. Hangot adott azon meggyõzõdésének, hogy ez nem csupán megegyezik a testet és a lelket egyaránt gyógyító jézusi szolgálat természetével és üzenetével, de kifejezetten erõtéljes missziós jelentõséggel bír, hiszen a test gyógyításán keresztül a lélek is könnyebben megközelíthetõ.³⁰ Cikkeiben, melyekben a baptista és idõnként a nazarénus misszió különösen gyors elõrehaladásának okait vizsgálta, külön is elismerte azon módszerek hatékonyságát, amelyeket ezen közösségek a taglétszámuk gyarapítása érdekében már hosszú évek óta eredményesen alkalmaztak.³¹ Itt említhetjük meg többek között az egyetemes papság elévénék alább tárgyalt kiterjesztési szándékát. Azt sem tartotta ördõgtõl valónak, hogy a református egyház lelkészei adott esetben kapcsolatban álljanak a gyorsan terjeszkedõ vallási közösségek vezetõivel, s ha van valami, amit érdemes megfontolnia az egyháznak e közösségek példája nyomán, azt bátran tegye meg.³² E cikkek az egyházon belül nagy vihart kavartak, ami miatt Szalaynak hamarosan igaz és igaztalan vádak sokaságával kellett szembenéznie. Ezeken persze nincs okunk csodálkozni, ha megpróbáljuk magunk elé képzelni azt a bizonyos szempontból jól érthetõ ellenszenvet és rettegést, ahogyan az egyház prominens képviselõi az új irányzatok hihetetlenül gyors terjedésének ütemérõl gondolkodtak. Szalay kortársa, Nagy Sándor református lelkész alábbi szavai sokak jogosnak tûnõ, bár mai szemmel nézve kétségtelenül alaptalan félelmét visszhangozták a korban: „Higgyétek meg nekem, hogy azt a Magyarországot, amelyet a tatár-csordák és a labancz zsoldos hadak csak megfogyasztottak, de meg nem törhettek [...] a baptisták és a nazarénusok meg fogják törni.”³³

29 *Keresztýén*, 1894. június, 48.

30 SZIGETI Jenõ: Az egészséges életmódra nevelés és a 19. századi szabadegyházi mozgalmak a Kárpát-medencében, *ATF Szemle* 6(2005/1), 64–72.

31 SZALAY József: A nazarénizmus és baptizmus terjedésének okai, *Szabad Egyház*, 1891, 65–66.

32 SZIGETI Jenõ: A magyarországi szabadegyházi közösségek keletkezése és a protestáns egyházak, *Theológiai Szemle* 19(1976/3–4), 71–77.

33 NAGY Sándor: A bácskai nazarénusok, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 24(1881/23), 744–745.

SZALAY EGYHÁZHŰSÉGE A TÁMADÁSOK PERGÓTÜZÉBEN

A nagybecskereki lelkésszel szemben megfogalmazott vádak többsége alapvetően az 1890-es évek során, valamint a századfordulót követő első években látott napvilágot. Ezek között is kiemelkedő helyen állt az a vád, miszerint Szalay felszentelt, s így felelős református lelképásztor létre – a kis vallási közösségekhez hasonlóan – olyan személyeket engedett Istennek Igéjéből szolgálni, akik ehhez semmilyen jogosultsággal vagy felhatalmazással nem rendelkeztek. Szalay József ezt már az évtized legelején határozottan cáfolta, és méltatlankodásának hangot is adott a *Szabad Egyház* című lap hasábjain: „Ránk fogják, hogy működésünkkel a baptizmust és a nazarénizmust terjesztjük. Holott a mi gyülekezeteinkben ilyen szekták nincsenek, a mi egyházunk tagjai közül még egy sem lett ilyené...”³⁴ Az erőteljes tiltakozásnak azonban nem volt komoly hatása, hiszen bő két esztendővel később Tóth József nagyváradi vallásanár egyenesen a *Debreceni Protestáns Lap* hasábjain illette a nagybecskereki lelképásztort titkos „baptistasággal”, amit ő a saját szerkesztésű folyóiratában igyekezett ismételtelen cáfolni.³⁵

Az 1890-es évek közepén a megbízott személyek közé tartozott például egy Hevesi József nevű bibliárus,³⁶ aki Szalay állítólagos engedélyével a református hívek számára összejöveteleket tartott és ezeken nyilvánosan prédikált. Nagybecskerek református lelkésze próbálta ugyan ezt azzal cáfolni, hogy ő Hevesit legfeljebb könyvárusnak ajánlotta a skót bibliaterjesztő társulat számára, és semmiképpen sem hatalmazta fel prédikálásra, a fennmaradt források alapján ez a helyzet nem annyira egyértelmű.³⁷ Az egyházi hatóság álláspontja és végzése végül Szalaynak kedvezett. A vád alól nem sikerült ugyan tisztáznia magát, de bizonyítást nyert, hogy Hevesi semmi olyat nem hirdetett, ami ellentétben állt volna a református egyház hitelveivel. Az mindenesetre kiderült, hogy Szalay József a szabadegyházak tagságához hasonló módon erősen szimpatizált az egyetemes papság Luther és Kálvin által is megfogalmazott bibliai elvével.³⁸ Csaknem ugyanilyen helyzet alakult ki majd egy évtizeddel később, 1904 júniusában, amikor Szalay József dr. Eördögh Árpád törvényszéki bíró számára tette lehetővé a nyilvános igehirdetést, aki ráadásul pünkösdi prédikációt tartott a nagybecskereki templom szószerkéről.³⁹ A vád ekkor már többek között „a baptizmus nyílt propagálása” volt.⁴⁰ A lelképásztor érvelését figyelembe véve Domby Lajos esperes intette ugyan Szalayt,

34 SZALAY József: Egyes lapoknak rólunk való megjegyzéseire, *Szabad Egyház*, 1891. június 15., 67–68.

35 *Keresztényen*, 1893. szeptember, 67.

36 SZIGETI Jenő: 19. századi magyarországi bibliárusok, *Egyháztörténeti Szemle* 6(2005/2), 98–113.

37 Egy Hegedűs Gábornéhoz intézett 1895. május 11-i keltezésű leveléből kitűnik, hogy Hevesit „prófétálás” céljából küldte el Derecskére, ellátva őt egyszersmind minden lényeges utasítással. Amikor e megbízás aztán nem teljesülhetett, Szalay nagyon nehezményezte a dolgot.

38 FAZAKAS Sándor (szerk.): *A protestáns etika kézikönyve*, Budapest, Luther–Kálvin, 2017, 384–386.

39 EÖRDÖGH Árpád: Pünkösdi prédikáció, *Keresztényen Evangélista*, 1904, 86–88.

40 Ua.

hogy legközelebb kerülje az ilyen megoldásokat, de eltiltásra vagy felfüggesztésre végül nem került sor.

Fontos itt meglátnunk, hogy ez a derék református lelkipásztor az ellene felhozott vádak ellenére sem fordult soha, semmilyen tekintetben a saját egyháza ellen. Nem fogalmazott meg olyan tanokat, amelyek által bármilyen komoly aggodalomra adhatott volna okot előljárói vagy a vezető testületek szemében. A belmisszió más lelkes szorgalmazóihoz hasonló módon, hűen síkra szállt a családok és különösen a betegek látogatása, a házi istentiszteletek tartása, az ébredést kiváltó minőségi szakirodalom készítése is kiadása érdekében, de például dr. Szabó Aladár református lelkészhez, a Budapesti Református Teológiai Akadémia tanárához⁴¹ igazodva egyszersmind „a tévelygések megostromlását” is egyértelműen ide sorolta.⁴² Nem titkolta, sőt írásai révén nem egyszer nyomatékosította, hogy neki személy szerint is sokat kellett küzdenie a különféle szabadegyházi irányzatok követőivel.⁴³ Írásaiban és a vele kapcsolatos feljegyzésekben nyomát sem találhatjuk annak, hogy a református hívek köreiből a legcsekélyebb mértékben is teret engedett volna akár a baptisták által gyakorolt bemeztelési szokásoknak, akár az adventisták szombatünnepelésének vagy éppen a nazarénusok szélsőségesen puritán életelveinek.

Nehéz lenne tételelesen kimutatni, hogy a belmisszió eszmeisége mellett milyen arányban voltak jelen nála a magyar parasztpróféták⁴⁴ vagy éppen a különféle szabadegyházak külföldi irodalmi termékei, de az tény – hiszen számtalan forrás igazolja –, hogy egyháza megújítását tartotta szem előtt, s mint arra rámutatunk, tette ezt mindennemű szervezeti és teológiai ihletésű változtatás nélkül. Ez utóbbit egyértelműen bizonyítja nem csupán az *Evangeliumi keresztyén tanítások* című kétkötetes munkája,⁴⁵ de már az 1900-ban készített Konfirmációi Káté is, melyben a megtérés és az újjászületés kérdéseire éppúgy kitért, mint a vasárnap megszentelésének fontosságára.⁴⁶ Ez utóbbit külön is megerősítette a nagybecskereki gyülekezet belső szabályzatában, rámutatva arra, hogy ezen a napon nem megengedettek a világi szórakozások, sőt még a kereskedelmi tevékenységek gyakorlása is tilos. Szalay mai szemmel nézve kétségtelen módon túl is dimenzionálta a helyzetet, amennyiben közvetlen összefüggést látott a vasárnapok, valamint az üdvtörténeti ünnepek megfelelő ünneplésének figyelmen kívül hagyása és a természeti katasztrófák egyéni és közösségi megjelenése között. Gondolhatunk itt elsődlegesen egy húsvéti táncmulatság idején bekövetkezett tragédiára, az ökörítői istenítéletnek, illetve ökörítői gyehennának is nevezett igen sajnálatos tűzkataszt-

41 KISS Ferenc: A zarándok gyülekezet története Magyarországon, in: E. H. BROADBENT: *Zarándok gyülekezet*, Budapest, Evangéliumi Iratmisszió, é. n., 404–405.

42 SZABÓ Aladár: A misszió ügyéről, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 29(1886/42), 1320–1322.

43 SZALAY József: Az én baptistákkal való küzdelmem, *Debreczeni Protestáns Lap* 19(1899), 464–465.

44 KISS Ferenc: Magyar parasztpróféták, in: E. H. BROADBENT: *Zarándok gyülekezet*, 367–386.

45 SZALAY József: *Evangeliumi keresztyén tanítások I-II.*, Nagybecskerek, 1904.

46 SZALAY József: *Konfirmációi Káté – a Helvét Hitvallás alapján*, Gyula, 1900.

rófára (1910), melynek okait és következményeit a reformer lelkipásztor által szerkesztett *Keresztyén Evangélista* című lap hasábjain röviden elemezte.⁴⁷

Egyháza egységének megőrzése szándékából kifolyólag különös gondja volt arra is, hogy a békés-bánáti egyházmegye lelkészértekezletein feltárja azokat a problémákat, amelyekben ő személy szerint reformokat sürgetett. Célja alapvetően az volt, hogy a szabadegyházi mozgalmak hajóinak vitorláiból mintegy kifogva a szelet, a hasznos, illetve a tagmegtartást szolgáló módszereket átemelje a református egyház szokásrendszerébe.⁴⁸ Meglátása szerint ehhez változtatni kell a prédikációk stílusán és tartalmán, melyek a 19. század végére immáron kimerültek a száraz moralizálásban, és nem világítottak rá a megtérés és a szent élet igazságaira. Nagyon fontos elemmé kellene válnia a lelkészi és vallásánári példamutatásnak, amit rögtön a gyermekek és a fiatalok hitre nevelésénél érdemes elkezdni. Ehhez viszont elengedhetetlen a lelkipásztorok erkölcsi állapotának, valamint lelkiségének erősítése. A gyülekezeteket az eddiginél sokkal tevékenyebb módon kellene bevonni a szolgálatokba annak érdekében, hogy a tagok érezzék sajátjuknak azt a közösséget, ahová járnak és tartoznak – vallotta. Szalay reformtervei bár önmagukban véve szépen hangzottak, mégis bizalmatlanságot generáltak az egyházban, sokan pedig e javaslatok mögött továbbra is valamiféle látens vagy akár direkt szabadegyházi befolyást véltek felfedezni. Nagybecskerek e kiváló lelkipásztorának korai halála (1917) végül aztán éppúgy megtorpanásra készítette a bánsági reformfolyamatokat, mint az első világháború szörnyűségei, a monarchia széthullása, a korábbi rendszer megdöntése, majd ezt követően a trianoni diktátum és az ország feldarabolása.

ÖSSZEGZÉS

A vonatkozó kutatások háttérében kétségtelen módon kijelenthető, hogy Szalay József gondolkodására és szolgálatára nem csupán a református egyházon belül megjelenő belmisszió pozitív eszmeisége, de a szabadegyházak által képviselt lelkiség is hatott. Ez a két hatásrendszer ráadásul egy olyan korszakban jutott nála csúcspontra, amikor a református egyház bizonyos válságtüneteket produkált, aktív tagjainak létszámából pedig folyamatosan veszített. A források alapján tagadhatatlan tényként tárulkozik elénk, hogy Szalay átvett és alkalmazott olyan módszereket, amelyeket a javarészt külföldi misszionáriusok tevékenysége nyomán létrejött szabadegyházi közösségek eredményesen, mérhető hatásokkal ültettek át a magyarországi viszonyokra. Fontos azonban meglátunk azt is, hogy a nagybecskereki lelkipásztor esetében csak a módszerek átvételéről beszélhetünk, ami teológiai vonatkozásban viszont soha nem jelentett nála az egyháza tanait érintő kételkedést, avagy megingást. Kritikus volt ugyan

47 SZALAY József: Az ököritói istenítéletről, *Keresztyén Evangélista*, 1910, 63.

48 SZALAY József: Állítsuk meg egyházaink tagjainak fogyatkozását!, *Keresztyén Evangélista*, 1903, 25–26.

a megjobbítás nemes szándékával felvértezve, de soha nem támadó. Hitte, hogy a szabadegyházi közösségek gyors terjedése háttérben saját egyházának válságtünetei húzódnak meg, ugyanakkor a református gyülekezetek fennmaradásáért küzdeni kell és küzdeni érdemes. Ebben a küzdelemben pedig nem szégyen tanulni másoktól, különösen a lelkiség, az elszántság és a munkamódszerek vonatkozásában.

Református egyházához azonban az őt ért kellemetlen és többnyire igaztalan támadások ellenére is élete végéig hűséges maradt, miközben kíváncsi lelkülettel és a korban még alig ismert, ma úgy mondanánk, ökumenikus nyitottsággal fordult azok irányába is, akik számkivetett sorban próbálták megélni a hitüket. Nem túlzás kimondanunk, hogy Szalay József mély Krisztushitéből fakadó embersége és buzgó odaadása, melynek emléke Nagybecskerek református lakóinak körében még ma is él, méltó példaként állhat korunk keresztyénsége előtt.

BIBLIOGRÁFIA

- BÍRÓ Sándor – BUCSAY Mihály – TÓTH Endre – VARGA Zoltán: *A magyar református egyház története*, Budapest, Kossuth, 1949.
- BUCSAY Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, Budapest, Gondolat, 1985.
- CZÉKUS István: *A belső misszió áldásai*, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1858
- EÖRDÖGH Árpád: Pünkösdi prédikáció, *Keresztyén Evangélista*, 1904.
- FAZAKAS Sándor (szerk.): *A protestáns etika kézikönyve*, Budapest, Luther–Kálvin, 2017.
- FEKETE Péter: *Az egyház és a szekta*, Budapest, Kálvin, 1993.
- GERGELY Jenő – KARDOS József – ROTTLER Ferenc: *Az egyházak Magyarországon*, Budapest, Korona, 1997.
- KISS Ferenc: A zarándok gyülekezet története Magyarországon, in: E. H. BROADBENT: *Zarándok gyülekezet*, Budapest, Evangéliumi Iratmisszió, é. n.
- KISS Ferenc: Magyar parasztpróféták, in: E. H. BROADBENT: *Zarándok gyülekezet*, 367–386.
- KOVÁCS Ábrahám: A skót presbiterianizmus hatása Budapesten: A Skót Misszió rövid története, in: KÓSA László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 2. köt., Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 895–914.
- Lónyay Menyhért dunamelléki ref. egyházkerületi főgondnok székfoglaló beszéde, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 11(1871/24).
- MÉSZÁROS Kálmán: A baptista misszió megjelenése 1846–1873, in: BERECHY Lajos (szerk.): „Krisztusért járva követségben”. *Tanulmányok a magyar baptista misszió 150 éves történetéből*, Budapest, Baptista Kiadó, 1996.
- NAGY Sándor: A bácskai nazarénusok, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 24(1881/23), 744–745.
- RAJKI Zoltán – SZIGETI Jenő: *Szabadegyházak története Magyarországon 1989-ig*, Budapest, Gondolat, 2012.

- RÉVÉSZ Imre: *Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből. A.N. Sommerville magyarországi körútja (1887–1888)*, Debrecen, 1943.
- SZABÓ Aladár: A misszió ügyről, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 29(1886/42), 1320–1322.
- SZALAY József: Levelek körutamból, *Debreczeni Protestáns Lap* 1(1881/29), 1881. okt. 15., 283–284.
- SZALAY József: A nazarénizmus és baptizmus terjedésének okai, *Szabad Egyház*, 1891.
- SZALAY József: Egyes lapoknak rólunk való megjegyzéseire, *Szabad Egyház*, 1891. június 15., 67–68.
- SZALAY József: Az én baptistákkal való küzdelmem, *Debreczeni Protestáns Lap* 19(1899), 464–465.
- SZALAY József: *Konfirmációi Káté – a Helvét Hitvallás alapján*, Gyula, 1900.
- SZALAY József: Az Isten üdv igazsága. Prédikáció Spurgeon után, *Keresztényen Evangélista*, 1902.
- SZALAY József: Állítsuk meg egyházaink tagjainak fogyatkozását!, *Keresztényen Evangélista*, 1903.
- SZALAY József: *Evangéliumi keresztyén tanítások I-II.*, Nagybecskerek, 1904.
- SZALAY József: Az ököritói istenítéletről, *Keresztyén Evangélista*, 1910.
- SZILVÁSI József – TONHAIZER Tibor: *Az adventmozgalom története*, Adventista Teológiai Főiskola, Pécel, 2017.
- SZIGETI Jenő: A magyarországi szabadegyházi közösségek keletkezése és a protestáns egyházak, *Theológiai Szemle* 19(1976/3–4), 71–77.
- SZIGETI Jenő: A protestáns népi vallásosság XIX. századi válsága, in: S. LACZKOVITS Emőke – MÉSZÁROS Veronika (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 6.*, Veszprém, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 2004, 175–181.
- SZIGETI Jenő: Az egészséges életmódra nevelés és a 19. századi szabadegyházi mozgalmak a Kárpát-medencében, *ATF Szemle* 6(2005/1), 64–72.
- SZIGETI Jenő: 19. századi magyarországi bibliaárusok, *Egyháztörténeti Szemle* 6(2005/2), 98–113.
- SZIGETI Jenő: *Egyházak egy világ végén*, Budapest, Advent Irodalmi Műhely, 2009.
- TONHAIZER Tibor: *Magyar egyháztörténelem*, Budapest, Advent–ATF, 2020.

20. század

Bárány Zoltán¹

A BELMISSZIÓ HATÁSA A REFORMÁTUS TEOLÓGIAI KÉPZÉSRE
MAGYARORSZÁGON

ABSTRACT

The Impact of Home Mission on the Reformed Theological Education in Hungary

In the second half of the 19th century, the state legally recognised the Hungarian Reformed Church, but by that time, the circumstances had changed a lot because of urbanization and modernization; thus, the Reformed Church had to face new challenges. The so-called Home Mission realized that the church members' faith had faded, so its new task was to re-evangelize them. The main character of this mission was Aladár Szabó, a professor of Theology in the capital (Budapest). He repeatedly proposed the renewal of theological education. However, it was only 20 years later that his endeavours became successful when the Home Mission course became mandatory for the students of Theology. The seed gave its fruit after the First World War when multiple theologian generations joined the Home Mission until the Communist regime outlawed it.

Keywords: inner mission, reformed church, theology, youth mission, urbanization

Bevezetésképpen egy igen sokatmondó, rövid meghatározást szeretnék idézni, amely izelítőt ad a belmisszió lelkületéből és távlati gondolkodásáról: „*Ez a szövetség, ha evangelizálja a magyar diákságot, evangelizálta Magyarországot*”² – állapította meg Forgács Gyula református lelképásztor nem kevés pátosszal az egyik belmissziós diákszervezetről. Ez a következtetés azt mutatja nekünk, hogy nem kisebb igénynyel lépett fel a hazai belmisszió, mint hogy a társadalom jótékony kovásza akart

- 1 Bárány Zoltán, református teológus-lelkész, a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Doktori Iskolájának harmadéves doktori hallgatója. Kutatási területe: 20. századi magyar református egyháztörténet, Főnyad Dezső élete és munkássága. bzoli196@gmail.com
- 2 FORGÁCS Gyula: *A belmisszió kézikönyve*, Pápa, Magyar Református Egyház, 1925, 283.

lenni, az egész ország rekrisztianizálása érdekében – első renden a szó hitmélyítő értelmében.

Már a legelső belmissziós egyesületekben adott volt a felismerés, hogy a polgárosodó Magyarországon a fővárosi urbanizáció a maga modern nehézségeivel együtt új lehetőségeket is teremtett a keresztyén szolgálat területein. Például az első árvaegylet megalapításakor feltették a költői kérdést: „Napjainkban hihetetlen eredményeket idézett elő a szabad egyesülés, – s ez a keresztyénség szolgálatában is tanúsítandja a maga hatalmát! Mindazon nagy és hasznos vállalat, melyet külföldi testvéreinknél látunk, nem az egyházi kormánytól, hanem szabad egyletektől vette eredetét; nem juthatnánk-e mi is ezúton nagy eredményhez?”³

Mielőtt azonban a belmisszió hatásairól írnék, meg kell említenem, hogy a 19. század második felében, a protestáns pátenst követő diadal utáni időkben, még a belmisszió kibontakozása előtt közvetlenül megindult az eszmecsere a szükséges egyházi reformok meghozatala érdekében, és ezek nem csupán az egyházszervezetet, hanem a lelki életet és a teológiai képzést is érintették. 1871-ben Kovács Albert pesti teológiai tanár szerkesztésében megindult az *Egyházi Reform* című havi közlöny, és ezzel kapcsolatban létrejött a Magyarországi Protestáns Egylet, mely az egyik legtevékenyebb egyházas szervezetté vált. A későbbi kritikák szerint a Protestáns Egylet gyors hanyatlásának⁴ oka abban keresendő, hogy alapszabályaiban a „valláserkölcsi közösség” létrehozása lebegett eszményi célként a szemek előtt, ám ez a hozzáállás „lelketlen” volt és távol állt a pragmatikus megfontolásoktól.⁵ Mindenesetre a Magyarországi Protestáns Egylet éppen annyira kavarta fel az állóvizet, hogy az érdeklődés a megújulás irányába terelődött, és felhívta a figyelmet a megoldandó problémákra. Ezek közé tartozott az a felkiáltójel is, hogy a lelkészutánpótlásról aktívan gondoskodni kellene, mert a lelkészhiány „nagy károkat fog okozni az egyháznak”.

Talán nem túlzunk, ha azt állítjuk, hogy a belmisszió jókor volt jó helyen, hogy a protestáns egyházakban elvégezhesse áldásos tevékenységét. Kósa László szerint a belmissziói egyesületek nagy része az ország központi területeihez, még inkább a fővároshoz kötődött, ezért a Dunamelléki Református Egyházkerületet és a Pesti Református Teológiai Akadémiát érte az a megtiszteltetés és nehéz feladat, hogy a belmisszió kezdeti szárnypróbálgatásainak otthont adjon.

A teológián megjelenő belmisszió első mozzanatait id. Szabó Aladár teológiára való beiratkozása körül azonosíthatjuk az 1880-as években, amikor a pesti lelkészképző akadémia „a szabadelvű teológia fellegvára volt, a vallásos buzgóság az apályát élte”.⁶ Éppen ezért Szabó Aladár önszorgalomból egy kis internátust hozott

3 Mindkét hitvallású evangélikus árvákat segélyező egylet, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 2(1859/24), 1859. jún. 14., 643–644, 644.

4 1879-ben a Magyarországi Protestáns Egylet alig tudja megtartani évi rendes közgyűlését érdeklődés hiányában. Ld. Forgács: *A belmisszió kézikönyve*, 202.

5 Uo. 200.

6 Kósa László: *Szabó Aladár és az Új Óramutató*, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 1. köt., Budapest, Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 511–522, 512.

létre maga körül, amelyben bibliáórára hívta a hozzá hasonló hitbeli igényekkel rendelkezőket. Egy legenda szerint az egyik skót misszióból érkezett bibliáórus véletlenül rájuk nyitott az egyik ilyen alkalmon, és a szokatlan bibliakörön annyira elcsodálkozott, hogy a jó hírrel rögtön elszaladt a skót misszió lelkipásztorához, Andrew Moodyhoz.⁷ Szabó Aladár, akit a „belmisszió atyjaként” is aposztrofál a szakirodalom, néhány évvel később feleségül vette Biberauer Irmát, a vasárnapi iskola egyik kezdeményezőjét, aki eleinte a saját otthonában, majd a budapesti teológusok szolgálatával együtt fővárosszerte szervezte a vasárnapi iskolai oktatást. Egyfajta ébredés indult el a teológia falai között, és egyre többen kapcsolódtak be a tanításba. Megjegyzendő, hogy a vasárnapi iskola kibontakozása lényegében egy időben indult el a Keresztyén Ifjúsági Egyesülettel, ezért az iskolai tanítók és az egyesületi tagok között jelentős átfedés volt. Mint minden újítás, a teológián megjelenő belmisszió is keltett negatív visszhangot, hiszen kegyességileg, hovatovább dogmatikailag leginkább evangélikál-pietista álláspontra helyezkedett a racionalizmussal szemben. Például megörökítésre került, hogy az 1882/1883-as tanévben a teológia seniora éles hangon tudomásra adta a belmisszió ellenében, hogy „ő supranaturalis dogmákat nem tolerál”.⁸ (A liberális teológia egyeduralmának időszakában pl. Jézus csodáinak történetisége, vagy maga a testi feltámadás.)

Az 1880-as években Szász Károly püspök több helyre is kirendelte segédlelkésznek Szabó Aladárt, hogy szervezze a fővárosi gyülekezeteket. Eközben bölcsészdoktorátust szerzett, és 29 évesen a budapesti teológia filozófiai és pedagógiai rendes tanárának nevezték ki. Ezután a teológusképzésben olyan személyekre volt hatással, mint Forgács Gyula, aki a Trianon utáni megújulási törekvések vezérszónoka, vagy Biberauer Richárd, a Filadelfia Diakonissza Egyesület megalapítója volt.

Ahogy említettem, mindeközben 1883-ban Szilassy Aladár kezdeményezésére megalakították az angol YMCA mintájára a Keresztyén Ifjúsági Egyesület elődjét, a Budapesti Református Ifjúsági Egyesületet.⁹ 1892-ben (9 évvel később) az angliai tanulmányútjáról hazatérő Szabó Aladár – ekkor már mint református teológiai tanár – az érdeklődő ifjúság és főként a teológusok körében tartott előadásában hívta fel a figyelmet az egyesületi munka szükségességére, és biztatta a hallgatót: „Hadd érje dicsőség egyházunkat és a mi intézetünk falait, hogy innen induljon ki a mozgalom az ifjak érdekében, az ifjak kebeléből az Úr Jézus zászlaja alatt.”¹⁰

7 Andrew Moody 1864–1871 és 1878–1904 között a magyarországi Skót misszió lelkipásztora volt.

8 Kovács Ábrahám: *A magyarországi vasárnapi iskolai mozgalom kialakulása és szervezeti megerősödése* in: Kósa (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 2. köt., 997–1013, 1001.

9 Eredetileg a „keresztyén” megnevezést kívánták engedélyeztetni a hatóságoknál, ám a korszakban erősödő antiszemita miatt gyanúsán tekintettek e konkrét jelzőre, így tíz évig nevében mint „református” egyesület létezhetett, ám felekezeti indíttatású volt a Keresztyén Ifjúsági Egyesület.

10 Forgács: *A belmisszió kézikönyve*, 226–227.

A LELKÉSZKÉPZÉS REFORMJA

A 19. század végén tehát már elindult a gondolkodás a lelkészképzés modernizációja terén, és konkrét lépéseket is tett az egyházvezetés az első tanulmányi és vizsgálati rend bevezetésével 1883-ban. Ez ugyan sok tekintetben újdonságot hozott a magyar református teológusképzésnek, viszont voltak meghatározó hangok, amelyek mégsem tekintették befejezettnek a teológiai képzés megújításának az ügyét. Ezek közé tartozott Zoványi Jenő is, aki frissen végzett teológiai magántanárként 1890-ben a *Protestáns Iskolai és Egyházi Lap*ban (továbbiakban: PEIL) 12 hasábos vitaindító cikkben tárgyalta a további reformok szükségességét.¹¹ A vitába többek között Kovács Ödön nagyenyedi professzor is bekapcsolódott, ám a legtöbben Szabó Aladár budapesti teológiai tanár vezérelveivel tudtak azonosulni, aki több ízben is a PEIL hasábjain osztotta meg gondolatait.

Szabó Aladár szerint a teológusképzést négy fő elv mentén kellene forradalmastítani. A következőképpen vezeti be elképzeléseibe az olvasót:

„Felfogásom szerint a következő elveket kellene érvényesíteni a hazai lelkészképzés terén. Először is az evangéliumi bizonyosság és határozottság elvét. Azután tekintettel kellene lennünk a magyar ifjúság egyéniségére. A tudományos képzés emelése végett a III. és IV-ed éven be kellene hoznunk a szakrendszer. Végül gyakorlati tevékenységre kellene szoktatnunk az ifjú teológust. Röviden: lelkészképzésünk legyen *evangéliumi, magyar, igazán tudományos és gyakorlati.*”¹²

A publicisztikái szerint Szabó Aladár vélekedése az, hogy a nyugati protestáns iskolaügyhöz képest a magyar diák nagy lemaradásban van, a magyar református teológiai oktatás mégis külföldi mintákat kíván meghonosítani, ami önmagában tévedés. A tudmányszeretet szelleme már a középiskolai évek alatt beférkőzik a német diákszívbé, és ezáltal a német teológusok tudományos igényessége is messze nagyobb, mint magyar társaiké. Emellett a német konfirmációs felkészítés a maga több hónapos kurzusával magabiztosabb bibliai tudást ad a hazai 5-6 hetes konfirmációi oktatáshoz képest. A skót példára tekintettel pedig azt a megállapítást teszi, hogy a vasárnapi iskolából szerzett kegyesség és lelkesedés ugyancsak hiátusként jelentkezik a magyar diáklelekben, viszont ez orvosolható a teológián a megfelelő lépések megtételével.

Szabó Aladár értekezése először is leszögezi, a magyar léleknek fárasztó és unalmas már rögtön az első évben hébert és ószövetségi bevezetéstant oktatni. Annál is inkább, mivel nem igazán ismertek előtte a Biblia történetei. Ezt a bajt kell legelőször kezelni, hogy nehogy előálljon az a képtelen helyzet, melyben

11 TÓTH-GYÓLLAI Dániel: *Anyaszentegyházunk életszükséglete*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar, 2023, XXVIII.

12 SZABÓ Aladár: A lelkészképzésről II., *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 41(1901/19) 1901. május 12., 289–292, 289.

a teológus „többet tud a Bibliáról, mint a Bibliából”.¹³ Emellett a magyar néplelek példaképre vágyik, hőstörténeteket akar hallani, hogy vágy gyűljön a szívében a református lelkipásztorság eszményének követése iránt. Ezt úgy lehet elérni, hogy már rögtön a kezdőévben magyar egyháztörténeti oktatásban kell részesíteni a teológushallgatót, melynek során a dicsőséges sikerek és nehéz üldöztetések és próbatételek megismerése mentén meggyökerezik a hallgató szívében a küldetésudat.¹⁴ A cikksorozatban nemcsak a bemeneti, hanem a kimeneti követelményekről is szót ejt. A belmisszióból fakadó elvei alapján fogalmazza meg azt az elvárását a lelkipásztorképzéstől, hogy a lelkipásztorról alkotott elképzeléseinkben szakítsunk a „pápista” felfogással, és ismerjük el, hogy a lelki munka nem pusztán a lelkipásztorra bízott, hanem a lelkész feladata a gyülekezeti tagok lelki talentumának megtalálása, majd az ebben a „Krisztustól kapott küldetésben” történő lelkesítés, buzdítás.¹⁵ Végül – mai szemmel olvasva talán furcsa ilyen „banális” követelményről beszélni – Szabó Aladár elmarasztaló fájdalommal szól azokról a lelkipásztorokról is, akik nem képesek önálló prédikációt és imádságot mondani a szószéken, hanem a liturgia nem több, mint pusztán kopírozott szöveg felolvasása. Ezért a négy évre szóló tantervjavaslatát úgy állította össze, hogy az önálló prédikációírásra, imádkozásra és gondolkodásra képes lelkészek nevelését segítse elő.¹⁶

Szabó Aladár munkássága értő fülekre talált, és a budapesti teológiai tanárok 1907-ben kiadott 13 oldalas nyilatkozatából az derül ki, hogy magukévá tették a fenti elképzeléseket: első renden fő szemponttá emelték a Bibliában való jártasságot, de fontos elemként említették az öntudatos hitet és a tudományokban való elmélyedést is.¹⁷

A BELMISSZIÓ KIHÍVÁSAI

Az egyesületi munka a fenti (seniori) példán kívül másutt is ellenszemet kapott, és magasabb egyházi fórumokon is vonakodva fogadták a külföldi intézmények (egyesületek) hazai átplántálását.¹⁸ Ehhez kapcsolódóan szükséges megemlíteni

13 SZABÓ Aladár: A lelkészképzésről I., *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 41(1901/18), 1901. május 5., 273–274, 274.

14 SZABÓ Aladár: Reformáljuk a lelkészképzést!, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 36(1893/43), 1893. október 26., 682–684, 683. A négy elképzelésből egyedül a szakrendszer elve nem valósult meg a mai napig. Szabó Aladár elgondolása alapján az első két év alapozó ismeretek után alapvizsgát tenne a teológus, majd a harmadik és negyedik elméleti évét saját maga dönthetné el, mely „szakirányon” kívánná folytatni: exegetikai, egyháztörténeti-külmissziói, szisztematikai-bölcsészeti vagy gyakorlati-belmissziói szakirányon. Így ki-ki a saját érdeklődése alapján mélyedhet el a további studiumokban.

15 Uo. 684.

16 SZABÓ Aladár: Még egyszer a lelkészképzésről, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 42(1902/12), 1902. március 23., 178–180, 180.

17 TÓTH-GYÖLLAI: *Anyaszentegyházunk szükséglete*, XXXI.

18 FORGÁCS: *A belmisszió kézikönyve*, 276.

azt, hogy több későbbi református egyházkormányzó fiatalkorában személyesen is idegenkedve fogadta a századfordulón a belmissziót, Révész Imre például úgy vélekedett, hogy az „nem felel meg a magyar génusznak”,¹⁹ Ravasz László szerint pedig külföldi íz érződött belőle, és sokan szektásodónak gondoltak minden belmissziói tevékenységet.²⁰ Ennek ellenére John Mott,²¹ a World Student Christian Federation észak-amerikai misszionáriusa 1909-ben tartott háromhetes evangelizáló körútja során Révész Imre „élete fordulatának kezdeteként emlékezett kolozsvári találkozásokra.”²² Hasonló élményeket élt át Makkai Sándor is, illetve Ravasz László kolozsvári tanárként „szinte ágostoni megtérésként” élte meg a találkozót. Mott első három előadásán Kovács J. István elnökölt, és bár nem vált elkötelezett hívévé, megragadó személyes élményéről adott számot. A teológiai tanárok sorába illeszkedik Victor János professzor is, aki utazótútkárként tevékenykedett az előbb említett MEKDSZ-ben, illetve KIE-ben.

Ilyen előzmények után jutunk el az egyik legfontosabb mérőföldkőhöz, ami a teológiai oktatást és a belmissziót illeti. Gróf Tisza István dunántúli egyházkerületi főgondnoknak és magyar miniszterelnöknek köszönhetjük azt, hogy a Konvent előtti nagyhatású szónoklatával „úgy világította meg a lelkészképzés reformjának életbevágó fontosságát, hogy az eddig csak sablonszerűen kezelt kérdés egyházunk egyik legfontosabb kérdéseként állott a konvent tagjai előtt”.²³ Ő indítványozta és fogalmazta meg a 105/1910. számú konventi határozatot, mely a teológiai képzés kötelező diszciplinái közé sorolta a belmisszió elméletét és gyakorlatát, melynek célja, hogy:

„Mindazon egyházi és társadalmi mozgalmakat, munkákat és intézményeket behatóan ismertesse, amelyek hazánkban és a külföldön a hívek lelki gondozása, valláserkölcsei nevelése, a szegények, betegek, árvák, elhagyottak, erkölcsi züllésnek indultak gondozása révén kifejlődtek s a társadalom különböző osztályaihoz tartozó híveket a krisztusi szeretet gyakorlati munkájában hivatvák egyesíteni.”²⁴

A teológiai oktatásnak e nagy reformja mellett párhuzamosan a belmisszió munkatársai éppen a századfordulón fogalmazták meg azt, hogy nem sikerült elérni az áttörést, így várják a kedvezőbb alkalmat, és „akkor fújják meg a harsonát”.²⁵ Az elkeseredés után „a kedvező alkalom” nem sokat váratott magára, hiszen különös módon, úgy, mint a reformáció esetében Mohács, a nagy háború

19 KÓSA László: *Az egyesületek a budapesti reformátusság életében* in: Kósa (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 2. köt., 1077–1117, 1109.

20 Uo.

21 John Mott (1865–1955) 1909-ben háromhetes evangelizációs körutat tartott Magyarországon, melynek hatására szervezték meg a Magyar Evangéliumi Keresztény Diákszövetséget (MEKDSZ).

22 KÓSA: *Az egyesületek*, 1109.

23 TÓTH-GYÓLLAI: *Anyaszentegyházunk életrajzi kézikönyve*, XXXV.

24 KÓSA: *Az egyesületek*, 1104.

25 FORGÁCS: *A belmisszió kézikönyve*, 276.

után Trianon tragédiája hozta el a belmisszió kiszélesedését a hivatalos egyházban is. Ennek egyik fontos fejezete lesz a teológusok által életre hívott Soli Deo Gloria Református Diákmozgalom.

Az SDG Szövetséget létrehozó teológusnemzedék már elődei által végzett komoly magvetésre tekinthetett vissza, hiszen amint láthattuk, főként a teológusok szolgálatával és vezetésével indult meg a vasárnapi iskolai munka. A már említett Budapesti Református Ifjúsági Egyesület egy idő után stagnálni kezdett, és javarészt már csak teológusokból állt, majd a Kálvin téri teológián tanuló budapesti ifjúság tagjai 1900-ban egy Theológus Szövetség megalakításán fáradoztak. Nagyobb méreteket majd csak ezután, a Sebestyén Jenő professzor által patronált, református princípiumokon nyugvó Soli Deo Gloria Szövetség ért el.

Ha az SDG kezdeti missziójáról szeretnénk képet kapni, akkor egy korabeli kézikönyv nagy segítségünkre lehet: Fónyad Dezső az SDG szervezetéről és működéséről 1936-ban írt krónikájában részletesen értekezik a szövetség történetéről, elveiről és módszereiről.²⁶ Ebben a művében a történeti részben kifejti, hogy nem előzmény nélküli az SDG szellemisége, mert a mozgalom megalakulására hatással voltak a különböző létező evangéliumi diákszervezetek, mint például a KIE vagy az MEKDSZ, azonban az SDG azzal a sajátos igénnyel lépett oda a református ifjúság elé, hogy a Krisztussal való találkozás után a *református* egyházban találják meg a feladatukat, és az életük minden területén éljenek a hitvallásaink alapján. Fónyad Dezső szerint az I. világháború után az ún. „általános kereszténység” nem tudott a maga „jóhiszemű színtelenségével” olyan lendületet adni az egyháznak, amely által megerősödhetett volna, ezért szükség volt egy olyan irányzatra, amely szilárd, református elvekkel rendelkezik.²⁷ Ez az irány a Hollandiából származó, de Magyarországon Sebestyén Jenő teológiai professzor által kijelölt „történelmi kálvinizmus” útja volt, amely vallja a materialista ideológiákkal szemben Isten mindenható szuverenitását, és elvárja, hogy a református keresztyén ember magáévá tegye azt a világnézetet, miszerint életének minden egyes területét a kálvini tanítás és az ebből fakadó hitvallásaink szerint kell élni.²⁸ A Soli Deo Gloria Református Diákmozgalom úgy fordította le ezt a maga küldetéstudatában, hogy a kálvinista világnézetre olyan nemzedéket akar nevelni, akik személyes hitüket e világnézettel kiegészítve öntudatos hittel rendelkező személyekké válnak.²⁹

A mozgalom Somogykilitin, a mai Siófok területén alakult meg, és ennek körülményeiről az egyik alapító tag, majd lelkes vezető, Töltéssy Zoltán a következőképpen számol be:

„Különös látványnak volt tanúja 1921. július 11-én a siófoki fából ácsolt színház üresen kongó nézőtere. A színpadon 30 egészen fiatal diákember állt körül

26 FÓNYAD Dezső (szerk.): *Bevezetés a diákmissziós munkába*, Budapest, Soli Deo Gloria Református Diákmozgalom, 1936.

27 Uo. 10.

28 Uo. 11.

29 Uo. 31.

egy korhadt lábú asztalt s egyenként odalépve a gyenge alkotmányhoz, tollat mártva aláírtak egy papirost. Közben a szívük mélyéből zokogott ki búsan, hazahívón a kálvinisták híres zsoltára: Tebened bízunk eleitől fogva...³⁰

Az SDG munkájáról most nem szeretnék bővebben értekezni, de annyit mindenképpen megemlítenék, hogy habár a diákmozgalom túlnőtte a maga kezdeti kereteit és munkája az egész diákságra kiszélesedett, mindig is megmaradt a teológiákon működő toborzó szelleme, és egyre várta a tette kész lelkipásztor-növendékeket a szervezetébe. Örömmel nyugtáztam, hogy a budapesti teológia első emeleti folyosóján több olyan tablót is találunk, amelyen megtalálható az SDG felirat és annak tipikus szimbóluma – jelezve, hogy a 20-as, 30-as évek közepén akár egész évfolyamokat ragadott magával a diákegyesület.

Tegyük fel mi is a reformátorok kérdését: mi lett mindennek a haszna? A társadalom egészére nézve Kósa László megállapítja, hogy „az egyesületi munkának általában [nem] sikerült a 19. század derekától erősödő laicizálódást visszafordítani, de lassításához, fékezéséhez és az egyházas vallásosság addig nem ismert, új formáinak kialakulásához el nem hanyagolható módon hozzájárult”.³¹ Ez az állítás hatványozottan igaz a teológusokra nézve, hiszen a belmisszió új szint, inspirációt hozott a lelki munka területén, aminek áldásait azok a gyülekezetek is érezték, amelyekbe lelkipásztorként érkeztek a belmisszió munkatársai. Noha a belmisszió egész társadalmat megtéríteni akaró kezdeti evangelizáló szándéka nem teljesült, mégis nagy hatással volt a lelkészeken keresztül is a gyülekezeti közösségekre a szélrózsa minden irányában.

Az SDG munkájának kapcsán érdekes adalékot olvashatunk Ravasz László dunamelléki püspök és konventi lelkészi elnök visszaemlékezéseiben, ahol az iskolamisszió jövőjével kapcsolatos terveiben kiemelt szerepet biztosított volna a református diákmozgalomnak. Tőle idézem a következő koncepciót: „A tervem az volt, hogy ez a mozgalom [mármint az SDG] vegye át iskoláink lelki életének irányítását, természetesen úgy, hogy a nevelő személyzet maga is a mozgalom neveltje s így hivatott továbbápolója legyen. De jött a nagy összeomlás.”³²

Magyarán Ravasz László nem kisebb megbecsülésben akarta részesíteni a Soli Deo Gloriát, mint hogy az egész magyar református iskolarendszer lelki hátterét ez az egyesület adja. Nem kérdés, hogy e tekintetben az iskolák államosítása, „önkéntes felajánlása”, és az SDG szintén „önkéntes” feloszlata jelentette Ravasz számára a nagy összeomlást.

Alázattal be kell valljam, hogy a téma sokkal mélyebb, mint hogy erről egyetlen tanulmányban kimerítően értekezni lehetne, mivel nemcsak az az érdekes, hogy

30 Töltéssy Zoltán leírása, közli: FÓNYAD (szerk.): *Bevezetés a diákmissziós munkába*, 14.

31 KÓSA: *Az egyesületek*, 1104.

32 RAVASZ László: *Emlékezéseim*, Budapest, Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992, 185.

a teológiai oktatást hogyan formálta át a belmisszió, hanem hogy milyen hatással volt az egyesületi munka a lelkipásztorokra, és rajtuk keresztül a gyülekezetekre.

Végül milyen következtetéseket vonhatunk le, illetve milyen mintázat rajzolódik ki a belmisszióknak a teológiai képzésünk kapcsán kifejtett közel százéves munkája nyomán? Úgy látom, hogy legalább három tényező együttállására volt szükség. Először is, volt egy népszerű és karizmatikus teológiai tanár, aki a külföldi tapasztalatok gyümölcsöző lehetőségeit felismerte, és azokat a hazai viszonyoknak megfelelően átültette a gyakorlatba. Ezek a teológusok körében nagyhatással bíró személyek az 1880-as években id. Szabó Aladár, az 1920-as években pedig Sebestyén Jenő professzorok voltak.³³ Ezután szükség volt egy lelkes és önszerveződő teológusközösségre, akik őszintén és kritikusan felismerték egyházuk történelmi mulasztásait, és önmagukat nem kímélve munkába álltak, a tanulmányaik mellett, a legtöbbször „pro bono” a vállukon cipelték a belmisszió szolgálatát. Végül a hosszú kivárás után az egyházvezetésnek is cselekednie kellett, hogy példának okáért az ifjúsági belmisszióban a református Keresztyén Ifjúsági Egyesület 50 év elteltével, és a Soli Deo Gloria több mint egy évtizedes szolgálata után az egyház hivatalos misszió szolgálataként legyen elismerve.³⁴ Noha be kell vallani, az egyházi felsőbbség nem rángathatja ide-oda minden újdonságra reflektálva egyházunk kormánykerékét, azt mégis látnunk kell, hogy az 1911-es teológiai reformban megjelent belmisszió elmélete tantárgy egy olyan diszciplína volt a teológusok számára, amellyel már a megelőző emberöltőben is praktizáltak.

Véleményem szerint megfontolandó, hogy mik azok a területek, melyekkel ma egy református lelkipásztor nap mint nap találkozik, de teológiai elméleti megalapozás híján a gondolkodásának formálásában azokra a fórumokra szorítkozhat, amelyek az egyházzal párhuzamosan folytatnak diskurzust. Ebbe a kategóriába sorolom az öt féléves egyházzenei tanegység mellé felveendő modern dicsőítéssel kapcsolatos kurzust, a történelmi egyházakat érintő szimbolika tantárgy mellett a kis- és szabadegyházakkal kapcsolatos teológiai megalapozást, és ifjúsági missziós kötelező (tehát nem fakultatív vagy szeminárium) tantárgyat. Mindezek elméleti megalapozása rendkívül hiánypótló volna, és noha természetesen „a jó pap

33 LÁNYI Gábor: *Sebestyén Jenő (1884–1950) és a történelmi kálvinizmus*, in: Petrás Éva (szerk.): *A 20. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka*, Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat Kiadó, 2021, 13–32, 23., ill. LÁNYI Gábor: *Sebestyén Jenő, a történelmi kálvinizmus és a Soli Deo Gloria Református Diákszövetség*, *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transilvanica* 67(2022/1), 226–240, 231.

34 Az 1933-as egyezmény létrejöttéhez nagy érdemek fűződnek Ravasz László dunamelléki püspökhöz, aki ebben az évben körülbelül 3000 református ifjúval és 500 ifjúsági munkással találkozott, hogy számba vegye az eddigi eredményeket és megtárgyalják a kilátásokat. Ugyanakkor nemcsak a belmisszió ifjúsági szervezeteit támogatta, hanem egyházközi és egyházmegyei szinteken is szorgalmazta az „ifjúsági confraternitas”-ok létrejöttét. Ld. Kiss Réka – LÁNYI Gábor (szerk.): *Ravasz 100. Püspöki jelentések*, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület – KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet – Kálvin Kiadó, 2023, 261–262. <https://doi.org/10.61376/ravasz100>

holtig tanul” elvén a végzett teológusoknak mindig feladata önmaguk képzése, úgy gondolom, hogy a fentiek figyelembe vétele pozitív mérleggel zárna.

Mi is lehetne más végszó egy ilyen fontos ügy kapcsán, ha nem az, hogy imádkozunk azért, hogy a magyar református teológiai oktatás megújulása mindinkább az Úr Jézus Krisztusra mutasson, és olyan lelkipásztorokat neveljen ki, akik korszerű eszköztárral az örök igazságot hirdetik a rájuk bízott nyáj körében.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- FORGÁCS Gyula: *A belmisszió kézikönyve*, Pápa, Magyar Református Egyház, 1925.
- KISS Réka – LÁNYI Gábor (szerk.): *Ravasz 100. Püspöki jelentések*, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület – KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet – Kálvin Kiadó, 2023. <https://doi.org/10.61376/ravasz100>
- KÓSA László: *Az egyesületek a budapesti reformátusság életében* in: KÓSA László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 2. köt., Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 1077–1117.
- KÓSA László: *Szabó Aladár és az Új Óramutató*, in: KÓSA László (szerk.): *Reformátusok Budapesten I.*, Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 511–522.
- KOVÁCS Ábrahám: *A magyarországi vasárnapi iskolai mozgalom kialakulása és szervezeti megerősödése* in: KÓSA László (szerk.): *Reformátusok Budapesten*, 2. köt., Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 997–1013.
- LÁNYI Gábor: *Sebestyén Jenő (1884–1950) és a történelmi kálvinizmus*, in: PETRÁS Éva (szerk.): *A 20. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka*, Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat Kiadó, 2021, 13–32.
- LÁNYI Gábor: *Sebestyén Jenő, a történelmi kálvinizmus és a Soli Deo Gloria Református Diákszövetség*, *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica* 67(2022/1), 226–240. <https://doi.org/10.24193/subbtref.67.1.13>
- RAVASZ László: *Emlékezéseim*, Budapest, Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1992.
- SZABÓ Aladár: *A lelkészképzésről I.*, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 41(1901/18), 1901. május 5., 273–274.
- SZABÓ Aladár: *A lelkészképzésről II.*, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 41(1901/19), 1901. május 12., 289–292.
- SZABÓ Aladár: *Még egyszer a lelkészképzésről*, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 42(1902/12), 1902. március 23., 178–180.
- SZABÓ Aladár: *Reformáljuk a lelkészképzést!*, *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 36(1893/43), 1893. október 26., 682–684.
- TÓTH-GYÖLLAI Dániel: *Anyaszentegyházunk életségjegye*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar, 2023.

*Petbeő Attila*¹

CSEKES BÉLA AZ EGYHÁZEELLENES KOMMUNIZMUSRÓL
A REFORMÁTUS VILÁGSZEMLE HASÁBJAIN²

ABSTRACT

Béla Csekés on Anti-church Communism in the Reformed World Review

As a creative village pastor, Béla Csekés maintained excellent foreign relations for the benefit of his fellow pastors suffering grievances. He spoke several languages and visited America, Canada, served in Becej (Óbecse), Hungary. Then he returned to his narrow homeland. My aim is to raise public awareness to his life's work, make known the magazine Református Világszemle (Reformed World Review), he published, which offers an excellent picture of the situation of the Reformed Church in the 1930s, not only overseas, but also in southern Slovakia, Transylvania, northern Serbia and Croatia. We can also find out what Csekés thought about Communism and its harmful effects.

Keywords: Communism, Hungarian minority, Czechoslovakian Calvinists, reformed church

CSEKES PÁLYÁJA ÉS SZEMÉLYES TAPASZTALATA A KOMMUNISTÁKKAL

Csekés Béla 1881-ben született Búcsón. Középiskolába a budapesti református főgimnáziumba járt, annak ellenére, hogy családja nem volt kifejezetten jómódú. A teológiát Budapesten kezdte, majd Torontóban és Auburnban végezte.³

Csekés Béla Kováchy Kálmánnal együtt húszévesen döntött úgy Dr. Robertson kanadai szuperintendens 1901-es, Kanadába kivándorolt magyarokról tartott előadása hatására, hogy az első évfolyam elvégzése után dr. Moodynak és dr. Webs-

- 1 *Petbeő Attila* (PhD), egyháztörténész, SZTE JGYPK főiskolai docense, SJE RTK tudományos munkatársa. Kutatási területe: Két világháború közötti csehszlovákiai magyar egyháztörténet. petheo.attila@szte.hu
- 2 A tanulmány a Selye János Egyetem fiatal kutatók és doktoranduszok számára meghirdetett pályázat (2024) támogatásával jött létre.
- 3 Auburn Theological Seminary Catalogue 1916-17, New York, Auburn Seminary Record, 391.

ternek, a budapesti skót misszió vezetőinek ajánlásával Nyugat-Kanadába megy. Itt, Winnipegben Csekest dr. Charles Gordon, a nyugat-kanadai misszió titkára és Ralph Connor regényíró vette pártfogásba. Teológusként a Missziós Tanács a szünetidőben misszionáriusnak küldte, ahol a fizetség heti 6 dollár, étel és lakás volt. A magyar „Otthon” telepen a feladata a családok látogatása és az evangélium hirdetése volt. Ezután Kanadában maradt missziós lelkésznek, majd az Egyesült Államokban költözött. Szolgált az ismert kanadai magyar településen, Békevárban is, ahol több száz földműves magyar református kapott letelepedéséhez földet.⁴

1908-ban már az észak-amerikai Alphán volt lelkész.⁵ 1909 tavaszán Phoenix-villben választották lelkésznek, ahol két és fél évig szolgált. A gyülekezet pénzügyi helyzetét stabilizálta a visszaemlékezések szerint „szelíd lelkű s angolnyelv tudású” lelkész.⁶ 1911. június 28-án New Yorkban phoenixville-i lelkészként az egyike volt annak a kilenc lelkésznek, akik megalakították az Amerikai Keleti Magyar Egyházmegyét.⁷ 1908-ban a későbbiekben is kedvelt témájában adott elő Budapesten, a református ifjúsági egyesületben *A szocializmus és a vallás* címmel.

Későbbi beszámolóí szerint Csekesnek a kommunizmussal való első élő találkozása 1911-ben Fairport Harbor nevű városban volt. A magyar istentisztelet után, melyet a helyi finn evangélikus templomban tartott, meghívták a szocialisták gyűlésére, ahová el is ment. Itt a főszerző több, mint 100 ember előtt elmondta, hogy a szocialisták le akarnak számolni a választott munkásszervezetekkel és az egyházakkal is. A fő szocialista szónok, a clevelandi szocialista újság szerkesztője szocialista forradalmat hirdetett az elnyomókkal szemben. Kijelentette ő is, hogy ellene vannak mindennek, ami a kapitalizmust jelenti, úgy mint az egyházaknak és a munkásszervezeteknek. Ez tulajdonképpen a társadalmi osztályharc, amiről a szónok szólt, ami azt jelentette, hogy egy társadalmi csoport nyíltan hirdeti a saját kizárólagos létjogosultságát. A hozzászólásoknál egyedül csak Csekes szólalt meg, és elmondta, hogy nem tud a szocialistákkal rokonszenvezni, mert gyűlöletet hirdetnek, és szerinte gyűlölettel, erőszakkal nem lehet célt elérni, jobb kort megvalósítani nem lehet. Elmondta, hogy a napszámos munkát mindig el kell végezni, ahhoz, hogy felemelkedjen a munkás, nem forradalmat kell szítani, hanem tanulnia kell. A magyar emberek Amerikába pénzt keresni jöttek, ehhez pedig józanságra, becsületre és szorgalomra van szükség, ha szervezkedni akarnak, akkor hasznosabb a munkásszervezetekhez csatlakozniuk, mint a szocialistákhoz. Meglátása szerint a magyarok nagyobb része azért van kint Amerikában, hogy pénzt keressen és azzal az összekuporgatott vagyonnal hazatérhessen. Csekes szerint a vita után az agitátorok eredménytelenül zárták a fórumot.⁸ Amerikában

4 *Kanadai Magyar Hírlap* (2018. 5. 31.)

5 TAKARÓ Géza – KOMJÁTHY Ernő – BÖSZÖRMÉNYI M. István (összeáll.): *Emlékkönyv az Amerikai Magyar Református Egyházmegye 25 éves évfordulójára*, Az Egyesült Államokbeli Református Egyház Keleti Magyar Egyházmegyéje, 1929, 23.

6 Uo. 117.

7 Uo. 27.

8 *Református Világszemle* 3(1934/4), 175.

a szocialistáknak, anarchistáknak és kommunistáknak minden árnyalata fellelhető volt az első világháború előtt. A kommunista telepek nagy része felbomlott, mert a munka helyett legtöbbször az ideológiai vitákkal foglalatostkodtak. A szocialista szervezeteket egyébként a tengerentúlon európai szocialisták szervezték, és tagjaik leginkább európai bevándoroltakból verbuválódtak. Viszont a nagy amerikai munkás szervezetek Csekes szerint nem szocialisták vagy kommunisták. Ezek a szakszervezetek meglátása szerint a korábbi európai céhekhez hasonlatosak. Ezek tagjai, az igazi amerikai munkások nagy része vallásos, és nyitott arra, hogy képezze magát.⁹

Nem tudni, hogy milyen okból kifolyólag (csupán azt tudjuk, hogy New Brunswickban 1912. novemberében már nem vett részt az egyházmegye következő gyűlésén), 1912-ben a Dunamelléki Református Egyházkerületbe kérte bekebelezését, ahol segédlelkésznek iktatták be, és utazó segédlelkész lett öt hónapra.¹⁰ Hazatértében segített, hogy Gulyás Lajos dunaradványi lelkész lemondott a lelkészi állásról, és 1914. december 14-én őt választották meg a helyére.¹¹ A dunaradványi gyülekezet tagjait Csekes folyamatosan igyekezett a felvidéki református egyház vérkeringésében tartani, így kerültek a radványi leánykör tagjai az első Komáromban rendezett leánykonferenciára, ahol Csekes imája nyitotta a rendezvényt.¹² Ugyanebben az évben az egyházmegyei lelkészgyűlésen előadta a később nyomtatásban is megjelentetett *Református egyházunk és a kommunizmus* című dolgozatát.¹³ Ekkor már az a Gyalókey László volt az esperes, akiről Csekes leírja a neki szentelt néhány oldalban a lap hasábjain, hogy: „bátyja dadi lelkész volt, de a kommunizmus kitörése alkalmával a rakoncátlan tömeg gazdasági épületeit, felszerelését, takarmányfélét felgyújtván: szélhűdés érte, amibe rövidesen behalt. A másik fivérét Kecskeméten ugyancsak a kommunisták – mert mint kir. főügyész, a reábizott törvényszéki fogház rabjainak szabadonbocsátását megtagadta: hivatalos helyiségében agyonlőtték.”¹⁴

Az első világháború után nagy lett a nyomor, a munkanélküliség, amin a politika, az egyházak egyaránt segíteni próbáltak. Csekes úgy tapasztalta, hogy ebben az időben a kommunisták szerint minden bajnak az okozója a tőke, ami a kapitalisták kezében van. Ezeknek a kapitalistáknak az önzése okozza a nyomort, ezért a kommunisták a tőkét és az elvégzett munkát akarják egyesíteni és a keletkező hasznot elosztani. Az agitátorok arról ábrándoztak, hogy a vagyoni egyenlőséggel erkölcsi testvériség köszönt az emberekre. Ezzel viszont ellentétesen cselekszenek

9 *Református Világszemle* 3(1934/4), 181.

10 *A Dunamelléki Református Egyházkerület 1912. november 2-ik és következő napjain Budapesten tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve*, Budapest, 1912, 274.

11 GYALÓKEY László (összeállít.): *Komáromi Református Egyházmegye Révkomáromban 1915. évi július hó 28. napján tartott rendes évi közgyűléséről*, 1915, 8.

12 *Prágai Magyar Hirlap* 5(1926/198), 6.

13 SOÓS KÁROLY (szerk.): *Jegyzőkönyv a Komáromi Református Egyházmegye Révkomáromban 1926. augusztus 17. napján tartott rendes közgyűléséről*, 1926, 69.

14 *Református Világszemle* 1(1932/4), 147.

a kommunisták, hiszen a rendszerük gyárat tart a kezében, amelyek haszna nem a munkásé lett. A Szovjetunió állítólagos vallásszabadsága annyit tesz az egykori dunaradványi lelkész szerint, hogy a vallásukhoz ragaszkodókat nem vallási, hanem politikai okokból üldözik. Az általa leírtak szerint, ahol a magyar vörös csapatok megfordultak Csehszlovákiában, ott mindenki kiábrándult a kommunistákból. Ezek áldozata lett Dunamocson Trubinyi János plébános is.¹⁵

A háború szülte hatások, a kommunizmus vallásellenes törekvései nem hagyták érintetlenül a csallóközi kálvinistákat sem. Ennek romboló hatása észrevehető annyiban, hogy Csekes szerint a csallóközi reformátusság 10-12%-át, mely névleg még az egyházhoz tartozik, tényleg – hit és erkölcs, valamint adózási készség tekintetében – már nem mondhatják a magukéinak. A többi 88-90 % azonban egyházához ragaszkodik, s őket, mint áldozatkésznek megismert embereket számíthatjuk egyházunk tagjai közé, s mégis ez utóbbiak között is kell hitbeli dekadenciáról szólni.¹⁶ Csekes a lap hasábjain dunaradványi lelkész korából számol be a kommunistákkal kapcsolatos tapasztalatairól, amikor a parókiában található irodájában székelt három hétig a vörös zászlóalj vezérkara. Két vöröskatona fegyvert rántott egymásra a lelkész jelenlétében – a konfliktus a parókia könyvtára kapcsán robbant ki közöttük. Felteszi a kérdést, hogy amikor a csőcselék kerül hatalomra, származhat-e abból valami jó?¹⁷ Azt is leírja, hogy az 1930-as években fizetett kommunista agitátorok járták még mindig a csallóközi magyar falvakat, és olyan ügyesen dolgoztak, hogy még a templomba járó emberektől is hallani lehetett kommunista eszméket hatásukra.¹⁸

A KOMMUNIZMUS ELVTELENSÉGÉRŐL A REFORMÁTUS VILÁGSZEMLE HASÁBJAIN

Az atheisták támadásai című cikkben több angol nyelven megjelent lapból idéz Csekes. A *World Dominion*ből Blumit A. Oswald gondolatait idézi, aki azt írja: „Júdás áruló volt, elárulta a mi Urunkat és az árulásáért lett híres Júdás a bolshevisták közt. Ezek ugyanis a ravaszságot, árulást, hűtlenség elveit imádják. A becsület helyére -a sok csúfság közt a bolshevista vallást: az iskariotizmust tették. Ez nem csak üres fitoktatás, hanem pokolilag kifőzött terv, amit fokozatosan gyakorlatba visznek át.”¹⁹

Maksay Albert teológiai tanár a Presbiteri Világszövetség gyűléséről beszámolván írja a lap hasábjain, hogy arra hívta fel a gyűlés figyelmét, hogy az Oroszországgal szomszédtságban élő romániai magyar református anyaszentegyház a kommuniz-

15 *Református Világszemle* 3(1934/4), 178.

16 *Református Világszemle* 1(1932/4), 164.

17 *Református Világszemle* 3(1934/4), 179.

18 *Református Világszemle* 3(1934/4), 182.

19 *Református Világszemle* 1(1932/4), 190.

mussal szembeni védelem szempontjából földrajzilag is, hitvallási tradíció alapján is az egyik legfontosabb bástyája az európai kereszténységnek.²⁰

Saját véleményét írja le Csekes a *Küzdelem a kommunistákkal* című tanulmányában. Meglátása szerint a kommunista párt úgy akarja megoldani a társadalmi bajokat, hogy még az első világháború után is harcot, forradalmat, gyűlöletet hirdet. La akarja rombolni a hagyományos társadalmat, és a helyére a saját képére egy újat akar építeni. A kommunisták alapeszméje – meglátása szerint –, hogy a kapitalista tőkésök önzése okozza a nyomort, ezért ki kell venni a kezükből, el kell osztani azt.²¹

Csekes Béla tételesen cáfolja a második világháború előtt megjelent művében a kommunizmus legitimitását. Szembeállítja a kommunisták azon hirdetését, amely szerint a társadalmi rend elpusztulásával a vallás is elpusztul, a hittel és azzal a tudattal, hogy az emberi természet jelentős alkotói a jellem, az erkölcs, a bűn, a boldogság, a békesség és a jólét alkotják magát az embert, és nem a gazdasági osztályok. A proletárdiktatúra ezek szerint a testet megtöri, míg a lelket elpusztítani törekszik.²²

A kommunizmus szándéka, hogy rátegye az emberek vagyona az állam kezét és szabadon rendelkezék felette. Tulajdonképpen elveszi minden társadalmi osztálytól annak a lehetőségét, hogy szorgalmával, józanságával anyagilag függetlenítse magát mindenkitől. Az osztályharc kérdéséről is markáns véleménnyel van a szerző, hiszen rávilágít arra, hogy ha a szovjet rendszer az emberek javai fölött rendelkezik, és a népnek ebbe nincs beleszólása, akkor csak létezik uralkodó osztály.²³

A VALLÁSELENES KOMMUNIZMUS

Mindazok ellenére, hogy az állam rendelkezik a javak felett a kommunizmusban, a népjóléti szolgáltatásokban nem jelentkeznek ennek hozadékai. Ennek a tanúbizonysága az is Csekes szerint, hogy nincs heti nyugalom napja, és a néptől elvárják, hogy a saját anyagi befektetése útján létesítsen magának bölcsődéket és mosodákat. A kommunista rendszer csak azt kívánja, hogy a munkásosztály a családja életével és a hitével ne foglalkozzon. A közösséggel való foglalatosság esetében is határozott az eltérés a szocialista és a keresztény modell között. A keresztények indító oka a közért való ténykedésben az Isten akarata és a felebaráti szeretet. A kommunistáknál az anyagi boldogulás reménye a közösségi munka építésének alapja, illetve a megfélemlítéssel való kötelezővé tétel. A keresztény tanítás szerint az emberi önzést, az individualizmust azzal a tudattal lehet legyőzni, hogy fele-

20 *Református Világszemle* 3(1933/1), 42.

21 *Református Világszemle* 3(1934/4), 176.

22 CSEKES Béla: *Válasz a kommunisták vallásellenes támadásaira*, Munkács, 1938, 5.

23 Uo. 7.

barátainkért Isten előtt felelősek vagyunk. A kommunisták szerint, aki e szerint él és cselekszik, az a társadalom ellensége.²⁴

Marx filozófiai rendszere szolgál a kommunizmus alapjául, s ez a történelmi materializmus minden vallást és magát Istent is gúnyolja, gyalázza. A 26 éves Marx szerint a vallás bírálata abban csúcspontot ér, hogy az emberre nézve az embernél magasabb rendű lény nem létezik.²⁵

A kommunisták a vallást ópiumnak tartják, amely butítja az embert, ezért a tagadással, vakítással és vallásellenes oktatással igyekeznek a vallás ellen hangolni. Egyelőre azonban még nem sikerült bizonyítaniuk, hogy a szocialista társadalmakból ezen igyekezetek okán eltűntek a bűntények vagy a depressziósok. Csekes szerint a földműves gazdák mindig ellenségei lesznek a kommunizmusnak, hiszen a parasztember akkor dolgozik a sajátján, amikor arra szükség van, és amikor azt jónak látja. Ellenben a szövetkezetben megszűnik a saját földje, és innentől szolgaként kell dolgoznia a kollektív gazdálkodásban.

A kommunisták a régióban és a Szovjetunióban is azzal vádolták már a két világháború közötti időben a papságot, hogy az orosz cári önkényuralom támaszai voltak. Csekes szerint a papok ellen leginkább azért keltik a hangulatot, hogy a szovjet rendszer nyomorúságát leplezzék, ellenségképet kreáljanak. Azt elismeri a szerző, hogy a papságról sosem lehet elmondani a 20. században, hogy a törvényes jogrend ellen állnak, tehát nem forradalmisták, így az államnak támaszai. A bolsevisták tudatában vannak annak, hogy a boldoguláshoz nem elegendő az anyagi erő, ahhoz lelki erő is kell. A papság pedig ezt a lelki erőt, a békességet hirdeti a nép körében, adja támaszul, ami veszélyes a bolsevikokra nézve.²⁶

Ismerős lehet sokunknak a Csekes által idézett kérdés, melyet manapság is sokszor hallunk, de már nem a bolsevistáktól: „Ha Isten mindenható és könyörületes, akkor miért van a Földön igazságtalanság és szenvedés?”²⁶ A szapi lelkész határozottan írja erről, hogy Isten nem úgy teremtette az embert, hogy rosszat ne követhessen el. Az ember munkára van teremtve és a tudásnak, erénynek csak fáradtságos munkával tud a birtokába jutni. A bűneiért pedig az egyénnek, a társadalmaknak előbb-utóbb szenvednie kell.

A bolsevista pártról is ír, amely 1917 óta tartja kezében a hatalmat Oroszországban. 1912-ben a még titkos szervezete néhány képviselője Prágában megalakította a központi intéző bizottságot, amelynek vezetőjévé Lenint választották, majd létrehozták a *Pravda* című lapot, amelynek Sztálin volt a szerkesztője – 1917 februárjától, amikor is Molotovtól vette át a lapot –, amíg le nem tartóztatták. Az 1938-ig terjedő évtizedekben vérrel és vassal gázoltak le mindent, amit ellenségesnek tartottak, és elindították istenellenes mozgalmukat.²⁷

24 Uo. 9.

25 PALÁGYI Menyhért: *Marx és tanítása*, Budapest, 1920, 23.

26 Csekes: *Válasz a kommunisták*, 14.

27 Uo. 17.

A bolsevisták az egyház elleni támadásaikban nem következetesek, hiszen ha az egyház a háború ellen foglal állást, akkor bűnös, ha a háború mellett, akkor is bűnös.

A bolsevista elvek változásáról is ír annak kapcsán, hogy a szovjet lakosság banki betétei emelkedtek a 30-as évek folyamán, illetve, hogy az állam 1927 óta kölcsönkötvényeket bocsátott ki, ami annak a bizonyítéka, hogy ezek után kamatot is fizetnek. Az, aki a tőkés után kamatot kap, Csekés szerint már tőkés, így a rendszer gazdasági oldalról teljesen ellentétes a kommunizmus alapelveivel.²⁸

A szovjet vallásszabadság kapcsán Csekés a szovjet alkotmány 124. cikkelyét idézi, amely kimondta, hogy a lelkiismeret szabadsága minden állampolgárnak biztosítva lesz a Szovjetunióban, az egyház az államtól, az iskola az egyháztól el lesz választva. „A vallásos imádás szabadsága és a vallásellenes propaganda szabadsága minden polgárnak biztosítva van.”²⁹ A Szovjetunióban állítólag vallásszabadság volt. A papokat, vallásukhoz ragaszkodókat nem vallási, hanem politikai okokból üldözték, mivel azok a rendszer szerint ellenforradalmárok voltak. A kommunizmusban nem szűnt meg a vallás, nem szűnt meg az egyház, de a vallásszabadság, az megszűnt.

Tisztán kell látnunk azt, hogy a tökéletes társadalom előfeltétele a tökéletes ember. Ha minden munkás jó munkás volna, minden mesterember jó mesterember volna, ha nem volna rossz földműves, megbízhatatlan kereskedő, ha minden lelkész, tanító, orvos, ügyvéd, bíró, tisztviselő hivatása magaslatán állana, be sok baj, nyomorúság tűnne el azonnal – írja. Ha jobb kort óhajtunk elérni, elsősorban magát az embert kell megreformálni. Azért hirdetjük mi reformátusok, hogy a társadalmi kérdések megoldója a végső elemzésben – Jézus Krisztus. Mesebeszéd az a lelkész szerint, amit a kommunisták hirdetnek, hogy a vagyoni egyenlőséggel megszűnik az önzés. A szülők szája tele van panasszal a mai fiatalság ellen, de elfelejtik, hogy a templomkerülésnek, erkölcsi érzék hiányának, züllésnek más eredménye nem lehet, és ők sem jártak jó példával gyermekeik előtt.³⁰

A kommunizmusról, mint istenellenes mozgalomról is írnak a *Református Világszemle* hasábjain 1934-ben, amikor Kiss János patasi lelkész fordításában jelentetik meg és elemzik az Élet és Munka kutatóosztályának a kommunizmus módszereiről gyűjtött anyagát. Ebből kiviláglik, hogy semmi körülmények között nem lehet a vallás privát ügy. Ellentétben Marx kommunista elgondolásával, aki azt, hogy a vallás magánügy, abból vezeti le, hogy az emberek hitbéli különbségei csupán az egyének közötti különbségekből fakadnak. Marx filozófiájában a vallás elszakítja az embert a közösségtől, és az alanyi önkényt és magánszeszélyt jelent. Ugyanő azt vallja, hogy az emberi emancipáció alapfeltétele, hogy a vallás magánügy legyen.³¹ A Marx–Lenin-féle felfogás – tudniillik, hogy a vallást le kell győzni – a vallás

28 Uo. 21.

29 Csekés: *Válasz a kommunisták*, 23.

30 *Református Világszemle* 3(1934/4), 182.

31 Palágyi: *Marx*, 31.

legmélyebb tartalmát illetően meghatározza a párt gyakorlati politikáját a vallás-ellenes fronton, és egyben alapját képezi az egész kommunista pártprogramnak. A vallásos világnézetet már az 1920-as években teljesen meg akarták semmisíteni, és azt a marxi világnézettel pótolni.³² Az orosz iskolákban vad demagógiával tanítják a gyermekeket. Érthetetlen Csekes számára, hogy Szovjet-Oroszországban a kollektív gazdálkodás és az állam minden bajáért, a nép minden nyomorúságáért a papokat vádolják, holott az államot vezetőik a felelősök elsősorban.³³

A bolsevizmus elméletileg egy tudományosan kiépített materializmus. A szellemi élet szerinte vetülete az ember agyában az anyagi körülményeknek, a társadalmi adottságoknak. A keresztyénség nem lát mindent elintézettnak az anyagi körülmények rendezésével, sőt elsősorban az embert akarja megváltoztatni. Az emberek, mondjuk így: az ember lelkén keresztül akar hatni az anyagi körülményekre. Különbőség van azonban Sztálin és Lenin vallásüldözése között. Sztáliné hatásosabb és kevésbé feltűnő. Ő nem löveti agyon a papokat, hanem lehetetlenné teszi részükre az életet. A templomokat adókkal sújtja, s a papság felett mindig ott van az ellenforradalmi vád és egyik egyházszolga sem tudja, hogy mikor deportálják. Az egyházakat pedig minden szociális és kulturális tevékenységtől eltiltja. 1938-ra azonban már lelkész kivégzésekről, koncentrációs táborokba szállításról ír Csekes. Kiss Zoltán³⁴ lelkéssel közösen felhívják a figyelmet arra, hogy a kommunizmus áruhában Amerikára és Angliára fogja kivetni a hálót.³⁵

Csekes a lapjában helyet ad Bánó Ivánné³⁶ előadása közlésének is, amelynek címe *A magyar nő bolsevizmus elleni harca*. Némileg árnyalhatja a képet (bár reális képem nincs az akkori helyzetről), hogy az előadásában dicséri az akkori Németország asszonyszervezeteit és azok szociális munkásságát.

„Az 1918-as összeomlás sem züllesztette volna le a nemzetet olyan mélyre, ha ugyanakkor a liberális korszak hatására a magyar női lélek egyik legsúlyosabb válsága is nem játszódott volna le. Mert ahogy egészséges korok ereje és hódító vágya kiolvasható asszonyainak életéből, ugyanúgy elbukó korok minden hitványsága ott van e korszakok torz asszonyaiban. A liberalizmus féktelen szabadságimádatában egy század alatt szétmálasztotta az emberiség évezredes erkölcsi meggyőződését, értékeit. A bomlás folyamatát, tényeit és hamis elveit foglalta egységes eszmerendszerbe a kommunizmus és valósította meg a bolsevizmust. És ehhez még a kultúra ellen lázadó tömegember erkölcsstelen barbársága is szentesítést nyert” – vallja Bánó Ivánné.³⁷

32 *Református Világszemle* 5(1936/4), 162.

33 *Református Világszemle* 6(1937/3), 113.

34 Nyárádi lelkész.

35 *Református Világszemle* 7(1938/4), 182.

36 A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének egyik vezetője, földbirtokos.

37 *Református Világszemle* 9(1942/1), 13.

Nem teljes a Csekesről alkotott kép, ha nem tudjuk, hogy a *Református Világszemle* hasábjain teret engedett a nemzeti szocializmus egyházpolitikája kritizálásának is. Nagy Józsefnek, a losonci teológia tanárának tollából jelent meg egy elemzés, amelynek végkicsengése egyértelmű, hogy az izmusok közül egyik sem elfogadható.

„De mi tudjuk, hogy minden újkenyér és cirkusz csak az idő és csak a divat keretei között mozoghat. A mély vallásosság, a vallásosság mélysége túl van emberi határokon és lehetőségeken és éppen az üldözések és megpróbáltatások idejéből és idejében tudjuk, hogy eljön az idő, amikor a nemzeti szocializmus a kommunizmus, a fasizmus és minden izmus, a Führer és minden Duce a legyőzött császár utolsó sóhajtásával fordul a Názáreti Jézus felé: Végül is Te győztél, Gallilei!”³⁸

Természetesen ebben a tanulmányban a *Református Világszemle* számain keresztül mutatjuk be Csekes Béla lelkész kommunistaellenes érzéseit. Mindezt annak tudatában tesszük, hogy a kommunizmus alatt szapi lelkészként sokkal árnyaltabban kellett fogalmaznia, és olykor együtt is kellett működnie a diktatúra szervezeteivel, ahogy a szapi templom felújításánál tette, vagy ahogy engednie kellett akkor, amikor agitátort szállásoltak el a parókián, vagy a parókia egy részéből alakított ki az államhatalom postát.

BIBLIOGRÁFIA

- CSEKES BÉLA: *Válasz a kommunisták vallásellenes támadásaira*, Munkács, 1938.
- GYALÓKAY László (szerk.): *Komáromi Református Egyházmegye Révkomáromban 1915. évi július hó 28. napján tartott rendes évi közgyűléséről*, 1915.
- PALÁGYI Menyhért: *Marx és tanítása*, Budapest, 1920.
- SOÓS KÁROLY (szerk.): *Jegyzőkönyv a Komáromi Református Egyházmegye Révkomáromban 1926. augusztus 17. napján tartott rendes közgyűléséről*, 1926
- TAKARÓ Géza – KOMJÁTHY Ernő – BÖSZÖRMÉNYI M. István szerk.: *Emlékkönyv az Amerikai Magyar Református Egyházmegye 25 éves évfordulójára*, Az Egyesült Államokbeli Református Egyház Keleti Magyar Egyházmegyéje, 1929.

38 *Református Világszemle* 7(1938/2), 79.

*Erdős Kristóf*¹

SZABÓ IMRE BUDAPESTI ESPERES EMBERMENTŐ TEVÉKENYSÉGE (1944)

ABSTRACT

Dean Imre Szabó's Rescue Activity (1944)

The attitude of Dean Imre Szabó of Budapest to the Jewish question is still waiting to be processed. However, some moments show that his activity in rescuing Jews in 1944 was not without precedent. Already in the spring of 1944, the Dean faced the consequences of disenfranchising government measures in his own congregation, which affected his congregation members and elders of Jewish origin. Having personally faced the reality of deportations that began in the spring of 1944, and having accepted the possible risks as well, he openly spoke out against deportations at the church assembly. At the end of October 1944, after the Arrow Cross takeover, he voiced his opposition in a newspaper article, and then saved children of Jewish origin in the Julianna school building behind his Reformed church in Fásor. He helped other Jewish families as well as Polish, Dutch and French prisoners of war. Yad Vashem honoured him, his wife (posthumous) and their daughter, Éva with the “Righteous Among the Nations” medal in 2003.

Keywords: World War II, Holocaust, Rescuers from the Hungarian Reformed Church, saving children in 1944, Reformed Dean Imre Szabó

Szabó Imre a fásori reformátusok mindmáig széles körű ismertségnek és elismertségnek örvendő lelkipásztora, a Budapesti Református Egyházmegyéjét megszervező és irányító esperes, Ravasz László püspök fontos munkatársa, a két világháború közötti fővárosi reformátusság életének kiemelkedő szervezője és formálója volt. A korszakban ígéhirdetőként, a református sajtó meghatározó újságírójaként és könyvek szerzőjeként vált ismertté, azonban nem kizárólag egyházi körökben tett

1 *Erdős Kristóf* (PhD), történész, a Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatalának tudományos főmunkatársa. Kutatási területei: 20. századi református egyháztörténet, illetve migrációtörténet. kristof.erdos@neb.hu

szert tekintélyre. 1944-ben már másfél évtizedes jártassággal és kapcsolatrendszerrel rendelkezett a politikában: m. kir. kormányfőtanácsos és Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottságának örökös tagja volt.

Szabó Imrénének a zsidókérdéshez való viszonyulása még teljesebb feldolgozásra vár, azonban ismert néhány olyan momentum, amely arra mutat, hogy nem volt előzmények nélküli 1944-es zsidómentő tevékenysége. Ezek közül kettőt emelnék ki. Az esperes egy 1944. november végén kelt levelében arra hivatkozik, hogy már az 1930-as évek eleje óta ismert volt számára a náci ideológia keresztyénségre gyakorolt reális veszélye:

„[...] Tíz esztendő óta ugyanis világosan felismertük, hogy a Rosenberg-féle mítoszban² (sic!) van a keresztyénség XX. századbeli nagy ellensége, amely így vagy úgy, Gleichschaltolással vagy erőszakkal az egyházat a maga szolgálatába akarja kényszeríteni, vagy felszámol vele. Ezért amíg lehetett nyíltan ellene állottam /lásd Ismerd meg magad c. könyvem, ORLE előadásom 1939/, amikor nyíltan nem lehetett, burkoltan, de minden mozdulatommal ellene álltam, hogy ne fertőzzön. A hitoktató konferenciákat is ezért rendeztem. [...]”³

1943 nagypénteken a fasori református templomban az esperes kemény szavakkal illette az akkori képmutató vallásosságot. Ekkor már hatályban volt a harmadik zsidótörvény (1941. évi XV. tc.), amely ellen a keresztyén egyházak mind tiltakoztak.⁴ Szabó prédikációját kinyomtatták, de a cenzúra megakadályozta annak közzétételét, mivel „megjelenése és terjesztése a hadviselés érdekeit” érintette volna – szólt az indoklás.⁵ Az 1943. nagypénteki igehirdetésben a következő mondatok is elhangzottak Szabótól a fasori szószékről:

- 2 Hitler legfőbb ideológusának, Alfred Ernst Rosenbergnak *Der Mythos des 20. Jahrhunderts* (A 20. század mítosza) c. 1930-as könyvéről van szó.
- 3 Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (RL), C/105, Szabó Imre budapesti esperes iratai, m7 doboz, ikt. sz. nélkül, Szabó Imre *Kedves Barátom* kezdetű levele (Kelt: Bp., 1944. nov. 24.)
- 4 A harmadik zsidótörvénnyel szemben nyíltan fellépett mind a római katolikus, mind a református, mind az evangélikus egyház. A törvényjavaslat felsőházi vitájában a reformátusok vezérszónoka Ravasz László püspök volt. A katolikusok részéről Serédi Jusztinián hercegprímás, esztergomi érsek kezdettől fogva, határozottan tiltakozott, vele együtt a katolikus főpapok a Felsőházban mind a törvényjavaslat ellen szavaztak. Az evangélikus egyház képviselőjében Kapi Béla dunántúli evangélikus püspök szólalt fel a törvényjavaslattal szemben. Ravasz visszaemlékezéseiben feljegyzi, hogy ez már megkésett lépés volt. Vö. Kiss Réka: Ravasz László püspöki működése, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten, Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*, 1. kötet, Budapest, Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, *Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék kiadványai 4.*, 2006, 537–577, 561–562.; Csíky Balázs: *Szerédi Jusztinián, Magyarország hercegprímása*, Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet – MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, 2018, 402.; Tóth Károly István: *Evangélikus egyházi vezetők és a vészidőszak*, *Credo* 20(2014/2), 15–19, 17.
- 5 VEZSENYI Péter: Dokumentumok Szabó Imre református esperes, Budapest-fasori lelkipásztor 1951-ben történt lemondatásáról, *Egyháztörténeti Szemle* 23(2022/1), 102–117, 105–106, doi: 10.54231/etszemle.2022.1.6.

„Nincs olcsóbb megoldás, mint elmarasztalni egy népet a Krisztus vééréért, de szemébe nem nézni annak a ténynek, hogy minden nép fellázadt Krisztus ellen, és először kiirtotta magából. [...] Olyan vallást eltűr e kor, mely az embert isteníti, és amelyik a hitelenséget leleplezi, az pusztuljon. Olyan vallást kedvel, amely szolgálatába adja magát az érdekeinek – az nagy segélyben is részesül, de olyan Krisztus, aki a hatalmasoktól is engedelmisséget kíván és töredelmet, az nem korszerű.”⁶

A fasori gyülekezet tagjai, illetve presbiterei⁷ közül több zsidó származású, évekkal vagy évtizedekkel korábban áttért, református keresztyén volt. Az egyik fasori presbiter, Szabó személyes barátja, Fellner Alfréd⁸ a két világháború közötti időszak egyik befolyásos gyárosának, Fellner Henrik felsőházi tagnak az egyik fia volt. A jogfosztó kormányzati intézkedésekkel az esperes tehát közvetlen környezetében is szembesült. A német megszállás után néhány héttel, a zsidótörvények hatálya alá eső embereknek – hatéves kor felett – a megkülönböztető sárga csillag kötelező viselését írták elő. Az 1944. április 5-én életbe lépő intézkedés Szabó négy presbiterét és több fasori családot is érintett, olyanokat, akik évtizedek óta mind hívő reformátusok voltak. Többen közülük levélben fordultak segítségért lelkipásztorukhoz.⁹ Egyikőjük abbéli aggodalmának adott hangot, hogy netán további diszkriminatív intézkedéseket fognak hozni és „ki tudja, hol lesz vége az emberi gyűlölködésnek, nem-e a mérszálásnál?”¹⁰

Egy másik fasori egyháztag pedig azzal a reménnyel fordult Szabóhoz, hogy az egyház „védőszárnyai alá” kell menekülniük: „Tudom, hogy egyházam meg fog védeni és kérve kérem Nagytiszteletű Uramat, hogy a megpróbáltatás nehéz óráiban atyai szeretetében fogadjon és segítsen, ahogy tud rajtunk, akik ugyan új keresztyének vagyunk, de hitünk erős és igaz.”¹¹ Egy hónappal később, 1944. május közepén megkezdődött a vidéki zsidóság koncentrációs táborokba történő tömeges deportálása, június elején pedig arról érkeztek hírek, hogy erre Budapesten is sor fog kerülni.¹²

6 Idézi Vezsenyi: *Dokumentumok*, 106.

7 Fellner Alfréd (1932-től presbiter), Ferkay Béla (1932-től presbiter), Hegyi Imre (1932-től presbiter), Szűcs Jenő (1934-től presbiter), vö. RL A/3b Budapesti Református Egyházmegeye, 18. doboz, 1836/1944 Kimutatás az érdekelt egyházközségek részéről kiadott presbyteri diakónus igazolványokról.

8 Fellner Alfréd a Magyar–Angol Társaság elnöke volt. Vö. KISS Réka: „... A hitemben akarnak megfogni” Pógyor István és az 1951-es KIE-per, in: PETRÁS ÉVA (szerk.): *A 20. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka*, Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat Kiadó, 55–82, 72.

9 A sárga csillag viselése alóli mentesítés ügyében számtalan megkeresést kapott Ravasz László püspök is. Vö. NAGY V. Rita: Félelem a zsidó áttérőktől a református egyházban, 1941–1944, in: MOLNÁR Judit – TIBORI SZABÓ Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról XI.*, [h. n.], Múlt és Jövő Kiadó, 2021, 207–226, 219. Ravasznak a második világháború idején végzett tevékenységéről és a zsidómentésben játszott szerepéről lásd bővebben KISS: *Ravasz László püspöki működése*, 2006, 558–564.

10 RL A/3b, 17. doboz, 827/1944. Özv. Székely Béláné levele Szabó Imrének (keltezés nélkül, a szöveg alapján 1944. áprilisban íródhatott a levél).

11 RL A/3b, 17. doboz, 827/1944. Marton Imre levele Szabó Imrének (Kelt: Bp., 1944. ápr. 21.)

12 Vö. például: „Deportáció mind szélesebb sávokban: Budapesten, majd a lakásokból fog állítólag elvégeztetni.” *Komoly Ottó „irodai naplója”*, 1944. június 4-i bejegyzés, Yad Vashem Archives (<https://documents.yadvashem.org/>), P.31 Otto Komoly Collection, 21.

Komoly Ottó cionista vezető ezért felkereste Szabót¹³ – az esperes emlékei szerint 1944. május végén / június elején – és elmondta neki, hogy az „ország különböző városaiban „megkezdődött a zsidók vagonokban külföldre vitele”. Komoly Ottó arra kérte Szabót, hogy egyrészt az egyház emelje fel szavát, másrészt ő maga járjon közben a politikai döntéshozatalban részt vevő ismerőseinél,¹⁴ amely kérésnek az esperes eleget tett.¹⁵ Szabó arra kérte Komolyt, hogy juttassa el hozzá a deportálások pontos adatait, amire néhány napon belül sor került.¹⁶ A reformátusok részéről Szabót 1944. június elején Eliás József, az embermentésben fontos szerepet játszó Jó Pásztor Bizottság ügyvezető titkára és a Kolozsvárról nemrégiben áttelepült újságíró, Bereczky Albert személyes barátja, Kádár Imre kereste meg.¹⁷ Felszólították, hogy az egyház nyíltan lépjen fel a megindult deportálásokkal szemben. Szabó ekkor még kételkedve fogadta az elhurcolásokkal kapcsolatos híreket, ugyanis nem tudta elképzelni, hogy mindez Magyarországon ténylegesen megtörténhet.¹⁸

Az jelentett fordulópontot számára, amikor saját maga is szembesült a deportálás valóságával. Elsőként egy kedves ismerősét, a balatonboglári fűszerest, Fischlt és családját hurcolták el,¹⁹ majd saját szemével látott egy deportáltakkal teli vonatot a Kelenföldi pályaudvaron. Ekkor „rettenetes fájdalom vett erőt rajtam és

- 13 Vö. Szabó esperes későbbi, 1950. október 8-i naplóbejegyzését, in: ERŐS Zsuzsa – SZABÓ Julianna (szerk.): *Ég, de meg nem emésztetik. Szabó Imre a Budapesti Református Egyház megye első esperese. Naplók 1914–1954*, Budapest, Budahegyvidéki Református Egyházközség, 2001, 183–184.
- 14 Köztük volt Tasnádi Nagy András a képviselőház elnöke, Bonczos Miklós államtitkár és Inárcsi Pap képviselő. Vö. Szabó esperes későbbi, 1950. október 8-i naplóbejegyzését, ERŐS–SZABÓ: *Ég, de meg nem emésztetik*, 184.
- 15 Ennek mind Szabó, mind Komoly naplójában nyoma van. Vö. Szabó esperes későbbi, 1951. december 20-i naplóbejegyzését, in: ERŐS–SZABÓ: *Ég, de meg nem emésztetik*, 231. Komoly Ottó 1944. augusztus 23-án, reggel 9 órakor kereste fel az esperest a fásori lelkészi hivatalban. A találkozó alkalmával Szabó közölte Komollyal, hogy a deportálás megakadályozása érdekében már beszélt Bonczos Miklós államtitkárral, aki „legélesebben ellenzi a deportálást”. Közli MAJSAI Tamás – SCHMIDT Mária: Komoly Ottó naplója, 1944, *A Rádai Gyűjtemény Évkönyve III. 1983*, Budapest, 1984, 238–305, 248.
- 16 Vö. Szabó esperes későbbi, 1951. december 20-i naplóbejegyzését, in: ERŐS–SZABÓ: *Ég, de meg nem emésztetik*, 231.
- 17 A tanulmányban említettekén túl Bereczky ellenállási és zsidómentő tevékenységének összefoglalását adja: LÁNYI Gábor: Bereczky Albert (1893–1966) budapesti lelképásztor szerepe a németellenes ellenállásban és az embermentésben (1944–45), *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transylvania* 69(2024/1), (megjelenés alatt)
- 18 Vö. Szabó esperes későbbi, 1950. október 8-i naplóbejegyzését, in: ERŐS–SZABÓ: *Ég, de meg nem emésztetik*, 184. Kádár ekkor átadta az esperesnek a *Szedjétek össze a maradékok* c. füzetét, amelyhez Bereczky Albert írt előszót. Szabó egyetértett az előszóban foglaltakkal, azt egyben Bereczky egyik legjobb írásának tartotta. Vö. BEREZCKY Albert: *Előszó*, in: KÁDÁR Imre: *Szedjétek össze a maradékok. Mit követel az Ige a testi és lelki Igráértől*, Budapest, Traktátus Kiadó, [é. n.], 3–9.
- 19 Aradi Péter: Interjú Szabó Évával, Sárbogárdon, 2000. június 27-én. USC Shoah Foundation Institute, Visual History Archive (<https://vha.usc.edu>), 51022. sz. interjú, Tape 3, 00:00–08:58 (a továbbiakban: Szabó Éva-interjú); Yad Vashem Archives (<https://documents.yadvashem.org/>), O.33 Testimonies, Diaries and Memoirs Collection, 4947 Szabó Imre, 5–6.

nagy gyöttrődés”²⁰ – emlékezett vissza. Mindezen személyes tapasztalatok nyílt és határozott fellépésre készítettek. Szabó családját 1944 márciusában az ismétlődő légitámadások és a fővárosban egyre fokozódó élelmiszerhiány miatt Balatonszepezdre költöztette.²¹ Majd október elején felesége és gyermekei visszaköltöztek a Fasorba, hogy ne legyen még tovább szétválasztva a család.²²

Szabó esperes 1944. június 16-án a Lónyay Utcai Református Gimnázium dísztermében tartott egyházmegyei közgyűlésen emelte fel szavát a deportálásokkal szemben.²³ Esperesi jelentésében a kormányt arra intette, hogy „hallgasson az egyház kérő szavára”.²⁴ Tisztában volt ennek veszélyeivel, tudta, hogy ezért akár le is tartóztathatják.²⁵ Valós kockázatot vállalt, amikor többek között az alábbi megállapításokat tette:

„[...] Mi a zsidóknak gettóba való különítését, vagy a deportálását a magyar nép lelkiületétől idegennek, keresztyén lelkiismeretével összeférhetetlennek tartjuk és nem tudunk megállani (sic!) Isten színe előtt ebben a kérdésben. Meghül ajkunkon az imádság, mikor lélek szerint hordozni szeretnénk imádságainkban népünk sorsdöntő korszakában kormányzatunkat, amely vállalta a legsúlyosabb időben a magyar sors hordozását. Az egyház lelkiismerete nem nyugodt, de nem a maga intézkedései miatt, hanem a hallgatása miatt. Amikor az egyház lelkiismerete nyugtalan, akkor a keresztyén nemzet lelkiismerete háborog. [...]”²⁶

A közgyűlésen történekről szóló beszámolók közül időben az első egy másnap, 1944. június 17-én kelt levél, amelyet Szabó írt Ravasz Lászlónak, mellékelve hozzá esperesi jelentését. A püspöknek írt levél szerint az esperes előterjesztését a közgyűlés „általános helyesléssel” fogadta. Szabó helyettese, Victor János egyházmegyei főjegyző a jelentéshez azt a határozati javaslatot fűzte, hogy az „egyházmegyei közgyűlés a jelentést jóváhagyólag veszi tudomásul”. Bereczky Albert, Pozsonyi úti lelkipásztor tovább ment, és azt indítványozta, hogy a közgyűlés a jelentés zsidókérdésre vonatkozó szakaszát a többi résztől kiemelve terjessze fel a kor-

20 Szabó esperes későbbi, 1950. október 8-i naplóbejegyzése. In: ERŐS–SZABÓ: *Ég, de meg nem emésztetik*, 184.

21 NAGY Zsombor: Szabó Imre, a budapesti református egyházmegye megszervezője és első esperese, in: Kósa: *Reformátusok Budapesten*, 1. köt., 579–590, 586; DRASKÓCZY István: *Szabó Imre a Budapesti Református Egyházmegye első esperesének élete és munkái*, Mezőszilas–Kiskunfélegyháza, Parakletos Alapítvány, 1968–1992, 106; Szabó Éva-interjú, Tape 3, 00:00–01:32.

22 Szabó Éva-interjú, Tape 3, 09:00–09:27.

23 „Istenem, szegény Fischlék! Az ő deportálásuk volt a közvetlen impulzus a június 16-án az egyházmegyei gyűlésen tett előterjesztésemre” – jegyezte fel később, 1945. március 23-án naplójába az esperes. In: ERŐS–SZABÓ: *Ég, de meg nem emésztetik*, 123.

24 Szabó 1944. június 16-i esperesi jelentését közli ERŐS–SZABÓ: *Ég, de meg nem emésztetik*, 5. függelék, 411–415.

25 Vö. Szabó esperes későbbi, 1950. október 8-i naplóbejegyzését, in: ERŐS–SZABÓ: *Ég, de meg nem emésztetik*, 185.

26 RL A/1c, Elnöki iratok, 991/1944. Kivonat Szabó Imre budapesti református esperes jelentéséből, amelyet 1944. június 16-án a közgyűlés elé terjesztett.

mányzathoz.²⁷ A közgyűlés elnökletét ellátó Tasnádi Nagy András egyházmegyei gondnok Szabó világi vezetőtársa, gondnoka volt a fasori gyülekezetben, egyben a képviselőház elnökeként fontos politikai pozíciót töltött be.²⁸

Tasnádi a javaslat írásban történő megszövegezését kérte Bereczkytől, aminek ő azonnal eleget tett. Gál Lajos, Frangepán utcai lelkipásztor azon az állásponton volt, hogy az egyházmegyei közgyűlés nem jogosult előterjesztést tenni a kormánynak, azt vagy az egyházkerület, vagy az Egyetemes Konvent tehetné meg. Victor János egyházmegyei főjegyző egyetértett Gállal, és azt vetette fel, hogy az esperesi jelentés kérdéses részét előbb az egyházi felsőbb hatóságoknak küldjék meg, és rajtuk keresztül a kormánynak.

Ezek a felszólalások Szabó esperes számára csalódást okoztak: „Mivel láttam, hogy szavazásra bocsátva, még Bereczky Albert javaslatának elfogadása esetén is meggyöngyül a súlya ennek a bizonyágtételnek, kértem a gyűlést, hogy ne történjék ebben a kérdésben szavazás.” Bereczky ezután visszavonta indítványát, miszerint a kormányhoz terjesszék fel az esperesi jelentés zsidó kérdésre vonatkozó szakaszát. Szabó felszólalása után az elnökletet ellátó Tasnádi Nagy András a kérdést úgy tette fel, hogy a „közgyűlés elfogadja-e dr. Victor János előadói javaslatát”. Erre többen szót kértek, köztük Bereczky is, aki megszövegezett javaslatát kívánta közgyűlési határozatként elfogadtatni, annyiban módosítva, hogy a kormányhoz ne terjesszék fel az indítványt.²⁹

Tasnádi erre – Szabó értékelése szerint – „bizonyos parlamenti rutinnal” kijelentette, hogy a közgyűlés már elfogadta Victor János egyházmegyei előadó javaslatát. Mindezt Tasnádi úgy tette, hogy erről nem történt elfogadó szavazás. Ezután Bereczky ún. ellenpróbát kért, de a közgyűlés tagjai nem ismerték ezt a szavazási technikát, csupán 6-8-an álltak fel, akik a közgyűlésen részt vevők körülbelül tíz százalékát jelentették.³⁰ Köztük volt Bereczky Albert és Dobos Károly, az esperes fasori lelkész társa is. Dobos visszaemlékezése szerint, akik nem álltak fel, „meg voltak dermedve” és azt sem tudták, hogy mit csináljanak.³¹ Bereczky határozati javaslatát tehát nem fogadták el, aki tiltakozott a levezető elnök módszereivel szemben, ezért Tasnádi rendre utasította a Pozsonyi úti lelkészt. Erre Bereczky elhagyta az üléstermet, majd példáját többen követték.³² Szabó esperes

27 RL A/1c, 991/1944. Szabó Imre levele Ravasz Lászlóhoz (Kelt: Bp., 1944. jún. 17.)

28 Tasnádi igazságügy-miniszter volt az Imrédy-kormányban, amikor megszületett az első zsidótörvény.

29 RL A/1c, 991/1944. Szabó Imre levele Ravasz Lászlóhoz (Kelt: Bp., 1944. jún. 17.)

30 RL A/1c, 991/1944. Szabó Imre levele Ravasz Lászlóhoz (Kelt: Bp., 1944. jún. 17.)

31 Interjú Dobos Károssal, Budapesten, 2000. július 5-én. USC Shoah Foundation Institute, Visual History Archive (<https://vha.usc.edu>), 51031. sz. interjú, Tape 3, 03:35–06:15.

32 Szabó esperes ekkor nem írt naplót. Évekkel később, 1950. október 8-án a következőt jegyezte fel az 1944. június 16-i egyházmegyei közgyűlésről: „Ez alkalommal Bereczky ezt a jelentésemet a keresztyén lelkiismeret nagy megnyilvánulásának nevezte. Ez meg is jelent a jegyzőkönyvben nyomtatásban, de a Ref. Életből teljesen kitörölték. Ezután tette Bereczky azt az indítványt, hogy terjesszék fel a kormányhoz ezt az esperesi jelentést. Tasnádi ezt az indítványt akarta terrorisztikusan elnyomni. Szavazásra is került ez a kérdés, az indítványt a közgyűlés nagy

abbéli szándékáról tájékoztatta Ravasz püspököt, hogy ő maga elküldi jelentésének a zsidó kérdésre vonatkozó részét a kormány minden egyes tagjának.³³ Szabó és Tasnádi egykori barátsága a közgyűlést követően megromlott.³⁴ 1944. június végén az esperes gondnokának a következőt írta:

„[...] Ami a deportáció és a gettó előtt a magyarság előtt gazdasági és szellemi önvédelmi harcnak látszott, az most a gettóval és a deportálással világgkérdés lett, és a Krisztus vére sem mossa le rólunk a zsidók vérért. Ezért szállunk síkra. Tudom, hogy egymagad nem szállhatsz szembe a rendszer ellen, mert akkor felkoncolnak. De összefogva a java magyarok szakadjatok el ettől a rendszertől, mert átok gyánánt hagyja itt nevét (Ézs. 65. rész 15. vers) az utódokra. Vagy már késő?? Akkor vonulj vissza bármi áron. Lehet, hogy Te látsz még mentő utat, én nem. [...]”³⁵

Ravasz Jaross Andor belügyminiszterrel a sárga csillag viseléséről szóló rendelet kihirdetése előtt két nappal, 1944. április 3-án folytatott tárgyalásai nem jártak sikerrel: nem tudta elérni, hogy a református gyülekezetek megválasztott, esküt tett világi tisztviselőit, a presbitereket is rendeletben mentesítsék a csillagviselés alól, a keresztyén egyházak lelkészeihez, diakónusaihoz és diakonisszáikhoz hasonlóan.³⁶ Ravasz amellet érvelt, hogy a református egyházalkotmány szerint egyedüli tisztségük a presbiterség, de nem járt sikerrel. Miután a rendeletet a presbiterek mentessége nélkül hirdették ki, a püspök az ekkor kulcsszerepet játszó, a zsidóság vezetőit a kormányzó köreivel, illetve a protestáns egyházakkal összekapcsoló Mester Miklós vallás- és közoktatásügyi államtitkár kíséretében, 1944. május 9-én elment egészen Sztójay Döme miniszterelnökig.³⁷ Ravasz nemsokára

többséggel leszavazta. Bereczky akart még szólni valamit, vagy az elnöklési módot illetve volna kritikával. Erre Tasnádi megvonta tőle a szót és Bereczky és még négy-öt ember elhagyta a gyűlést. Én bizonyos apátiával ültem a helyemen, mert kimerített az a feszültség, amíg felolvastam a beszédem, és az a vita, ami megindult, és amiben nem vettem részt. Akkor láttam meg, hogy milyen élet-halál harc indult itt meg.” Közli ERŐS–SZABÓ: *Ég, de meg nem emésztesztek*, 184–185.

33 RL A/1c, 991/1944. Szabó Imre levele Ravasz Lászlóhoz (Kelt: Bp., 1944. jún. 17.)

34 Vö. Szabó 1944. október 25-i naplójegyzését: „Tasnádíról kérdezősködik (ti. Ravasz – E. K.), hogy mit szól a fejleményekhez. Mondottam, hogy június 29-e óta megszakadt köztünk a közvetlen viszony. Elmondottam, mit írt ő, és mit válaszoltam én.” ERŐS–SZABÓ: *Ég, de meg nem emésztesztek*, 76.

35 Szabó levele Tasnádinak (Kelt: Bp., 1944. jún. 29.) A teljes levelet közli ERŐS–SZABÓ: *Ég, de meg nem emésztesztek*, 6. függelék, 416–417.

36 Vö. 1.450/1944. M.E. 1. § (1) bekezdés, in: A m. kir. minisztériumnak 1.450/1944. M. E. számú rendelete a zsidók megkülönböztető jelzéséről szóló 1.240/1944. M. E. számú rendelet 3. §-ának kiegészítése tárgyában. *Igazságügyi Szemle* 1944/4, 118–119. Serédi Jusztinián hercegprímás, esztergomi érsek 1944. március végén a zsidó származású római katolikus papok, szerzetesek és szerzetesnők mentesítését kérte a sárga csillag viselése alól, amelynek a kormány engedett. Vö. Csíky: *Szerédi Jusztinián*, 405.

37 RL A/3b, 18. doboz, 1404/1944. Ravasz levele Jaross Andornak (Kelt: Bp., 1944. jún. 14.); BEREZKY Albert: *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen*, Budapest, Református Traktátus Vállalat, 1945, 13; BRAHAM, Randolph L.: Magyarország keresztyén egyházai és a holokauszt, in: BRAHAM, Randolph L.: *A holokauszt. Válogatott tanulmányok*, [Budapest], Láng Kiadó, 2002, 263–295, 271.

hosszú hónapokra ágynak esett, súlyos betegsége miatt Szabó esperes vette át tőle a presbiterek érdekképviselését, aki akkor már több mint egy évtizede fontos munkatársa volt.

Az egyházmegyei közgyűlést követő napon, június 17-én az esperes és Bereczky³⁸ Mester államtitkár vezetésével a belügyminiszterrel tárgyalt, aki kedvező ígéretet tett nekik. Noha Baky László és Endre László belügyi államtitkárok megakadályozták, hogy rendelet szabályozza a presbiterek mentességét, a református egyház Jaross belügyminiszter ígéretét jól kihasználta.³⁹ Szabó egy héten belül 35 presbiter számára pecséttel, a saját és Ravasz püspök aláírásával hitelesített ún. esperesi bizonyítványt osztott ki,⁴⁰ amely mind a presbitereket, mind azok családtagjait mentesítette a sárga csillag viselése alól.⁴¹

A Kálvin téri gyülekezetből Kádár Imre nem presbiterként, hanem diakónusként kapott Szabó Imrétől esperesi bizonyítványt.⁴² A kiadott esperesi bizonyítványok száma 1944. július folyamán nőtt. Szabó esperes helyettese, Victor János egyházmegyei főjegyző, Szabadság téri lelképásztor⁴³ 1944. július 13-án adott ki Pór Jenő és

38 Mester visszaemlékezése szerint még voltak ott más református lelkészek is, de nem nevesítette őket. Vö. MESTER Miklós: *Arcképek két tragikus kor árnyékában*, Budapest, Tarsoly Kiadó, 2012, 56. Bereczky Albert csupán annyit jegyzett fel erről a tárgyalásról, nevek említése nélkül, hogy egy „küldöttség” járt a presbiterek mentesítése ügyében a belügyminiszternél. Vö. Bereczky: *A magyar protestantizmus*, 16–17. Mester Miklós maga is református vallású volt, már az 1930-as évek közepén legszűkebb környezetében, pártfogói között számos ismert református közéleti szereplőt és lelkészt találunk. Mester 1944 tavaszán a zsidó szervezetekkel és személy szerint Komoly Ottóval, illetve Bereczky Alberttel is szinte mindennapi kapcsolatban állt. Mester Miklósról lásd SOMLAI Katalin: Nacionalistaként korszakokon át – Mester Miklós (1906–1989), in: Rainer M. János (szerk.): *Bánópatakok – A feltárás*, Budapest, OSZK – 1956-os Intézet Alapítvány, *Évkönyv XV/III.*, 2012, 105–165; LÁNYI Gábor: Mester Miklós (1906–1989). Egy zsidómentő református kapcsolatrendszer, in: Kiss Réka – Lányi Gábor: *Hagyomány, Identitás, Történelem 2021*, Budapest, KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2022, 323–337.

39 Mester: *Arcképek két tragikus kor árnyékában*, 56.

40 RL C/105, m7 doboz, ikt. sz. nélkül, Szabó levele Tasnádinak (Kelt: Bp., 1944. jún. 24.)

41 Az első 12 esperesi bizonyítványt a Belügyminisztériumban történt tárgyalás után két nappal, 1944. június 19-én állították ki a Budapesti Református Egyházmegye részéről 1415/1944. iktatószám alatt: Balla Sándor (Kelenföld), Zíper István (Tisztviselőtelep), Margalit Ödön (Szabadság tér), Martos Sándor (Zuglói), Müller József, Vargha Endre (Budahegyvidék); Margalit Andor, Rein Dezső, Németh Béla dr., Fellner Frigyes dr., Lányi Zsigmond (Buda); Virány László (Angyalföld) részére. 1944. június 20-án további egy esperesi bizonyítvány került kiállításra (1439/1944. ikt. sz. alatt, a címzett neve nem derült ki az iktatókönyvből). 1944. június 23-án további 13 esperesi bizonyítványt állítottak ki 1479/1944. iktatószám alatt: Bálint Miklós (Budahegyvidék); Ferkay Béla, Fellner Alfréd, Szűcs Jenő, Hegyi Imre (Fasor); Rohonczi Hugó, Hargittai Brunó, Szűcs Miklós dr., Balkányi Pál (Pozsonyi út); Hollós Ödön, Bogoy István dr., Hermann Ödön (Szabadság tér); Rédelyi Miklós (Külső-Józsefváros) részére. Vö. RL A/3 Budapesti Református Egyházmegye, Iktatókönyv: 1944. február 9-től 1944. november 29-ig.

42 RL A/3b, 1836/1944. Kimutatás az érdekelt egyházközségek részéről kiadott presbyteri diakónus igazolványokról. A kimutatás 1944. július 18-án kelt, vö. RL A/3 Budapesti Református Egyházmegye, Iktatókönyv: 1944. február 9-től 1944. november 29-ig, 1836. folyószám.

43 Victor Jánosról ismert, hogy a Szabadság téri református gyülekezet épületében menedéket nyújtott az üldözötteknek.

fia, Pór Endre számára esperesi bizonyítványt.⁴⁴ Pór Jenő és családja 1919-ben tért át a református vallásra és hívő reformátusok lettek.⁴⁵ A családfő a Jó Pásztor Bizottság diakónusaként dolgozott annak megalakulásától, 1942 októberétől. Erről Muraközy Gyula a Jó Pásztor elnöke állított ki igazolást Pór Jenő részére, melyet pecséttel és aláírással maga Ravasz püspök hitelesített.⁴⁶ A Pór Jenő és Pór Endre nevére szóló dokumentum nem került az egyházmegyénel iktatásra, azonban a kiadott esperesi bizonyítványok száma jóval meghaladta a 36-ot. 1944. július 6-án Kádár Imre családtagjai részére állítottak ki 1638/1944. iktatószám alatt esperesi bizonyítványt. Az aznap iktatott következő tételben, 1639/1944. szám alatt presbiterek és diakónusok számára kiállított esperesi bizonyítványokat regisztráltak, összesen 66 darabot.⁴⁷ Az egyházmegyénel még szeptember elején is állítottak ki ilyen iratot.⁴⁸ Az esperesi bizonyítvány a gyakorlatban is működött: egy zuglói presbiter 1944. július elején számolt be erről Szabó esperesnek, megköszönve az érdekükben tett fáradozásait.⁴⁹ A presbiterek mentessége ügyével Szabó esperes hónapokkal később is foglalkozott.⁵⁰

Az 1944. október 15-i sikertelen kiugrási kísérletet követő nyilas hatalomátvétel után újabb kihívásokkal kellett Szabó esperesnek szembenéznie. Két héttel a nyilas puccs után az esperes a *Református Élet* c. fővárosi református hetilap⁵¹ október 28-i számában publikált vezércikkének⁵² sorait eredeti szándékával szemben többen félreértették és megütközést keltett bennük.⁵³ A vezércikk első olva-

44 Centropa Alapítvány, Fotó és dokumentum archívum, Budapesti Református Egyházmegye, 1638/1944. Esperesi bizonyítvány Pór Jenő diakónus és fia, Pór Endre részére (Kelt: Bp., 1944. júl. 13.), <https://www.centropa.org/hu/photo/esperesi-bizonyitvany>, 2024. február 21.

45 Centropa Alapítvány, Fotó és dokumentum archívum, Pór Endre keresztlési anyakönyvi kivonata (Kelt: Bp., 1919. jún. 12.), <https://www.centropa.org/hu/photo/por-endre-keresztlevele>, 2024. február 21.

46 Centropa Alapítvány, Fotó és dokumentum archívum, Egyházi diakónusi bizonyítvány Pór Jenő részére (Kelt: Bp., 1944. júl. 10.), <https://www.centropa.org/hu/photo/diakonusi-bizonyitvany>, 2024. február 21.

47 Az alábbi számok szerepelnek gyűlekezetenként: Kelenföld (3), Angyalföld (5), Budahegyvidék (7), Zuglói (1), Fásor (8), Pozsonyi út (9), Tisztviselőtelep (6), Buda (7), Szabadság tér (20). Vö. RL A/3 Budapesti Református Egyházmegye, Iktatókönyv: 1944. február 9-től 1944. november 29-ig.

48 1944. szeptember 6-án, 2146/1944. iktatószám alatt, Sándor Ernő részére, vö. RL A/3 Budapesti Református Egyházmegye, Iktatókönyv: 1944. február 9-től 1944. november 29-ig.

49 RL A/3b, 18. doboz, 1658/1944, Martos Sándor zuglói presbiter levele Szabónak (Kelt: Bp., 1944. júl. 7.)

50 „Csütörtökön jártam Szakáll A.-al a svájci Vöröskeresztnél, a Fillér utcában, a presbiterek mentessége dolgában.” – Szabó Imre 1944. november 3-i naplóbejegyzése, in: Erős–Szabó: *Ég, de meg nem emésztetik*, 79.

51 A *Református Élet* 1934-es alapításától egészen 1940-ig országos református hetilap volt, majd budapesti hetilappá vált, amikor egy új országos hetilapot indítottak *Református Jövő* címmel. A *Református Élet* c. lapról lásd ABLONCZY Balázs: A Református Élet hetilap és a budapesti reformátusság (1934–1944), in: Kósa: *Reformátusok Budapesten*, 2. köt., 1211–1229.

52 SZABÓ Imre: A tiszántúli, *Református Élet* 11(1944/34), 1944. okt. 28., 1.

53 Szabó esperesnek ebből a cikkből később konfliktusai is származtak, vö. Ablonczy: *A Református Élet*, 1228.

sásra valóban félreérthető lehetett, az alábbi sorok miatt különösen is: „Újból új kormány hirdet új világot a keresztyénség alapján. Forradalmi lendülettel jön, de Krisztusnál akarja megtartani a magyart. Ezt nem teheti másként, csak a Krisztus egyházával. Neki magának is benne kell lenni az egyház hitében, istentiszteletében s imádkozó életében.”⁵⁴ Mintha Szabó Imre egyfajta támogató állásfoglalást adott volna ki a Szálasi-kormány mellett. Az esperes 1944. évi tevékenységének megértéséhez fontosnak tartom részletesebben ismertetni, hogy ő maga miképp értelmezte a kérdéses cikkében foglaltakat.

Bereczky Albert, Pozsonyi úti lelkipásztor a cikk elolvasását követően tiltakozással jelezte Szabónak, hogy nem ír többet a *Református Élethe*.⁵⁵ Az esperes ezután levelet írt Bereczkynek, amelyben saját részéről tisztázta a helyzetet és az október 28-i vezércikke kontextusát.⁵⁶ Ebből kiderül, hogy Bereczky jelezte azt Szabónak, hogy többek részéről megütközést keltett a cikk. Az esperes már a levél elején rögzíti, hogy félreértés történt, nem támogatja a „hatalmat erőszakkal megszerzett kormányt” és a cikk nem a református egyház hivatalos állásfoglalása. Jelzi továbbá azt is, hogy azért magánlevélben reagál, mivel a cenzúra által ellenőrzött korabeli sajtóélet erre nyilvánosan nem ad lehetőséget. A diktatúra adta korlátozott keretek miatt azonban felhatalmazta a címzettet a következőre: „jelen leveletem mindazoknak megmutasd, akiknél súlyt helyezel arra, hogy a Református Élet és személyem is e kérdésben tisztán álljon, s kérve arra, hogy tartsd elzárva e sorokat a teljes lelkiismereti és sajtószabadság áhított ideje eljöttéig, mert az idők ma gonoszak.”⁵⁷

Szabó hangsúlyozta, hogy az elmúlt öt év során – tehát a háború kitörése, 1939 óta – meg kellett tanulniuk egy olyan újságírási módot, amely a „német nemzeti szocializmus (sic!) ideológiáját valló cenzorok rostáján is át tudott csúszni.” Kiemelte továbbá, hogy néha csak egyetlen mondat kedvéért írta meg cikkeit, azokat szigorúan virágnyelven megfogalmazva: „Néha nem is a gondolat maga, hanem a feltett hangulat, vagy egy allegória fejezte ki a cikk intencióját és az ellenállást.”⁵⁸

54 Szabó: *A tisztántúli*.

55 Szabó miután tisztázta valódi álláspontját, Bereczkyt mérlegelésre készítette: „Bereczky úgy látom belátta, hogy igaztalan volt.” – Szabó esperes 1944. december 11-i naplóbejegyzése, in: Erős–Szabó: *Ég, de meg nem emészetik*, 80.

56 A levél géppel írt másolata maradt fent Szabó Imre hagyatékában, vö. RL C/105, m7 doboz, Kedves Barátom! kezdetű levél (Kelt: Bp., 1944. nov. 24.) A levél címzettjének („Kedves Barátom!) beazonosításában segített annak tartalma és az esperes naplójának összevetése. Egy helyen konkrét utalás is szerepel a naplóban, hogy a hivatkozott levél címzettje Bereczky Albert volt: „Az 1944. október havában írott kis vezércikkem ügyét már említettem e füzetben, amelyből a Szálásinak való felkínálkozást olvasták ki. Evvel nem foglalkozom, megvan a levél, amit akkor Bereczkynek írtam, csatolom e füzethez (G füzet – E. K.), az magáért beszél, és az akkor már vezetett naplóm.” – Szabó esperes későbbi, 1951. december 20-i naplóbejegyzése, in: *Ég, de meg nem emészetik*, 232.

57 RL C/105, m7 doboz, Kedves Barátom! kezdetű levél (Kelt: Bp., 1944. nov. 24.)

58 RL C/105, m7 doboz, Kedves Barátom! kezdetű levél (Kelt: Bp., 1944. nov. 24.) A második világháború alatt előzetes sajtóellenőrzés működött, a kormányt a cenzúra bevezetésére a honvédelemről szóló 1939. évi II. törvény cikk hatalmazta fel (vö. 151. § Sajtóellenőrzés). A háborús évek sajtóirányításáról és a sajtószabályozásáról lásd PAÁL Vince: Sajtószabályozás és sajtószabadság

Az esperes ezután rátért a cikkében foglaltak részletes értelmezésére, majd megadta a választ arra a kérdésre, hogy az október 28-i vezércikkben melyik volt az az egy mondat, amely miatt megírta azt. A dőlt betűvel szedett sor miatt írta meg, amely a következő volt: „*A nép csak úgy lesz keresztyén és úgy hisz vezetőinek, hogy Istentől vannak, ha ők maguk is az egyház keresztyéni közösségében élnek*” (kiemelés az eredetiben – E. K.), majd így folytatta: „Ott akarja látni gyónni és úrvacsorázni a hívekkel a vezetőit. A debreceni és a székesfehérvári templomok égő kupolái messzire világítanak. Ezeknek fényénél látta meg újra a magyar, hogy nemcsak Tiszántúlnak, hanem Dunántúlnak is, egész népünknek és egyénekenként mi magunknak meg kell térnünk.”⁵⁹ Szabó esperes a dőlten szedett mondattal az a református hitvallási tételt akarta kifejezésre juttatni, hogy a hatalom Istentől van, de „keresztyén felsőbbtség” csak az lehet, amely szintén vallja az egyház hitét és a hívők közösségének részese. Abban az esetben pedig nem tekintik „keresztyén felsőbbségnek” a politikai vezetőket, ha az előbbi feltételeknek nem felelnek meg, és csak „kívülről és a tömegeknek akarnak keresztyénséget”.⁶⁰

Az iskolákat 1944. április 1-jén miniszteri rendelettel bezárták,⁶¹ így a fasori református templom mögött működő Julianna Református Elemi Iskolában sem folytatódott a tanítás. Az épületben ezután hadikórház működött, amelynek felszámolására az ősz folyamán került sor. Októberben a svéd követség megkereste az esperest, hogy szeretnének 40 zsidó gyermeket elhelyezni egy otthonban.⁶² Szabó készségesen állt rendelkezésre.

A fasori református templom mögött lévő Julianna Református Elemi Iskola épületében az ősz folyamán felszámolásra került az ott működő hadikórház, így megfelelő helyet is tudott biztosítani számukra. Kiváló diplomáciai érzékével valós céljait elfedte és egy „menekült gyermekotthon” számára intézte a szükséges felszerelések, valamint élelem beszerzését a Honvédségnél.⁶³ Szabó idejének legnagyobb részét heteken át a felszámolás alatt lévő hadikórház felszerelésének a menekült gyermekotthon céljaira történő megszerzése és megtartása töltötte ki. Ezt a munkát a nyilasoktól való félelem fékezte, zavarta és sokszor megrontotta. 150 ágy és 250 matrac beszerzésére került sor. Ebből 50 ágyat és 100 matracot a Skót Misszióba, 20 ágyat és 40 matracot az Egyetemes Konventre, 12 matracot pedig a Bethesda Kórházba küldött az esperes. A Julianna épületében 70 ágy és matracok maradtak, melyeket aztán egy napon – Szabó naplója szerint

a Horthy-korszakban, in: Paál Vince (szerk.): *Magyar sajtószabadság és -szabályozás 1914–1989. Előadások a magyar sajtószabadság történetéhez* (Budapest, 2012. november 15.), Budapest, Média tudományi Intézet, *Média tudományi könyvtár*, 2013, 7–19.

59 Szabó: *A tiszántúli*.

60 RL C/105, m7 doboz, Kedves Barátom! kezdetű levél (Kelt: Bp., 1944. nov. 24.)

61 Vö. Rendelet az iskolai év befejezéséről, *Pesti Hírlap*, 1944. április 1., 3.

62 Szabó Éva-interjú, *Tape 3*, 28:20–29:15.

63 Számla (Kelt: Bp., 1944. okt. 10.). Közli ERŐS–SZABÓ: *Ég, de meg nem emésztenek*, 418.

– egy százados mind elvitetett. A svéd védetség alatt álló, Julianna épületében berendezett otthon 1944. november végén tudta megkezdeni működését.⁶⁴

Szintén ezekben a napokban, 1944. november 29-én Vajna Gábor nyilas belügyminiszter rendeletére (8935/1944. B.M.) állították fel a nagy gettót Budapesten. Annak közvetlen közelében,⁶⁵ a Vilma királynő útján (ma: Városligeti fasor) nyújtott Szabó Imre menedéket az üldözötteknek. Az esperes megteremtette annak lehetőségét, hogy a gettóba hetente háromszor bemehetett két általa megbízott fiatal református lelkész, Nagy Gyula és Borsos Sándor. Ők a reformátusoknak istentiszteletet tartottak, illetve a gettóból és a gettóba leveleket kézbesítettek. Velük Szabó állandó kapcsolatban volt.⁶⁶ Mindketten az Egyetemes Konvent missziói lelkészei voltak.⁶⁷

„A nyilasok jöttek, őt többször bekísérték, többször számonkérték a zsidómentései miatt”⁶⁸ – emlékezett vissza Éva lánya, aki többek között beszámolt a következő esetről is. Egy 1944. novemberi estén három nyilas a fasori református parókián keresett egy szökésben lévő idősebb hölgyet: „Ide menekült egy asszony, akit mi parancsra a Szív utcából elvezettünk” – mondta az egyikük. Erre Szabó esperes rezzenéstelen arccal, tekintélyt parancsolóan bemutatta a vacsoraasztalnál ülő családtagjait, közéjük tartozóként a keresett asszonyt is. A nyilas két társával együtt ezt tudomásul vette, majd elmentek. Így Szövérfy Ilonka életben maradt, nem tudták a Dunába löni.⁶⁹

A Julianna épületében és annak légópincéiben a 40 gyermekén kívül további üldözött zsidó gyermekek és családok, valamint lengyel és francia hadifoglyok nyertek menedéket, összesen mintegy száz ember.⁷⁰ Szabó esperes embermentő tevékenysége már 1943 őszén elkezdődött. Ravasz püspök közvetítésével értesült arról egy Csűrös István református gimnáziumi vallásánárnak írt levélből, hogy Stanislauban szükség lenne javítani a német hadifogságban lévő holland tisztek helyzetén.⁷¹ Miután a gyülekezetekben gyűjtést szerveztek, az élelmiszert és dohányt egy magyar vöröskeresztes önkéntes nővér kivitte Stanislauba, aki a Galíciaiba tartó vöröskeresztes vonatok parancsnoka volt. Ebből a hadifogolytáborból szökött meg

64 Szabó 1944. dec. 11-i naplóbejegyzése. In: ERŐS–SZABÓ: *Ég, de meg nem emésztetik*, 79–80.

65 A Király utca – Kertész utca (akkor: Nagyatádi Szabó István utca) sarka, a nagy gettó legközelebbi határa 10–15 percnyi sétára van a fasori református templomtól.

66 Szabó Éva-interjú, Tape 4, 07:10–07:55.

67 Bereczky Albert szerint Nagy Gyula és Borsos Sándor az Egyetemes Konventen működő Jó Pásztor Bizottság megbízásából végezték munkájukat a gettóban. Vö. BERECZKY: *A magyar protestantizmus*, 34–35.

68 Szabó Éva-interjú, Tape 4, 15:00–15:42.

69 Szabó Éva-interjú, Tape 3, 20:20–25:30.

70 Szabó Éva-interjú, Tape 4, 02:10–02:35; 8:18–10:40.

71 A mai Ukrajna területén található Stanislauban volt a legnagyobb holland hadifogolytábor, amely az akkori, területgyarapodások utáni Magyarország határától körülbelül 60 kilométerre volt. Vö. PUSZTAI Gábor: „... fogadtatásuk szívélyes volt...” Holland hadifoglyok Magyarországon a második világháborúban, *Történelmi Tanulmányok XXX.* (2022), 2022, 244–281, 250–251. Elérhető az interneten: https://epa.oszk.hu/03200/03254/00031/pdf/EPA03254_torteneti_tanulmanyok_2022_30_244-281.pdf, 2024. február 28.

egy 23 éves holland hadnagy, Gerrit van der Waals.⁷² A holland hadnagy 1943. szeptember 1-jén érkezett Budapestre, ahol Szabó esperes engedélyével a Kálvin tér 8. szám alatti épületben egy vendégszobában lakhatott.⁷³

A Juliannába csoportban érkező 40 gyermekem felül több üldözött gyermeket is befogadtak, akiknek fennmaradt a története. 1944. november egyik délutánján Szabó Imre egyetlen fia, az akkor tizennégy éves Ádám megjelent a fasori parókiaán Radnai Lászlóval, egy zsidó származású osztálytársával. Szabó beleegyezését adta, hogy maradhasson a fiú, aki az egész ostrom idején biztonságban ott tartózkodott. A szomszéd épületből érkezett az ott lakó család legkisebb gyermeke, az akkor 8-9 éves Rabinovszky Máté.⁷⁴ Szülei túléltek az ostromot, így vissza tudtak térni és nagyon hálásak voltak Szabóéknak.⁷⁵ 1944 decemberében az egyik fasori református presbiter, Ráczy Eötvös Sándor és felesége, Bicséry Blanka vitte be a Juliannában kialakított gyermekotthonba egy baráti család két gyermekét, az akkor tizenegy éves Frenkel Andort és hétéves húgát, Mártát. Szüleik nem éltek túl a háborút, szemben nagynénjükkel, aki végül felnevelte őket.⁷⁶

Az esperes által koordinált embermentésben tevékeny részt vállaltak családjának tagjai, fasori munkatársai és Filadelfia diakonisszák.⁷⁷ A svéd védettség alatt

72 MACSKÁSY Pál: „...a sötétség tenger árja ellen...” Holland menekültek Magyarországon a második világháború alatt, in: Bernáth István (szerk.): *Hollandból magyarra... Kultúrhistoriai tanulmányok és szemlények*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986, 200–201; Pusztai: „... fogadtatásuk szívélyes volt...”, 251–252.

73 Macskásy: „...a sötétség tenger árja ellen...”, 202; Pusztai: „... fogadtatásuk szívélyes volt...”, 257. Gerrit van der Waals hadnagyot Magyarországon a szovjet hatóságok 1944. december 8-án letartóztatták. Ezután Moszkvába szállították és bebörtönözték, ahol 1948. augusztus 11-én életét veszítette. Vö. Pusztai: „... fogadtatásuk szívélyes volt...”, 262–264.

74 Szabó Éva-interjú, Tape 3, 25:30–28:08.

75 Rabinovszky Máriausz művészettörténész és felesége Szentpál Olga táncművész, koreográfus egy tánciskolát működtettek a fasori református templom mellett lévő épületben, a Vilma királynő útja 3. szám alatt. Születésük 90. évfordulóján emléktáblát állítottak az épület falán, ahol ma a Baross Imre Artista- és Előadó-művészeti Akadémia Szakgimnázium, Gimnázium, Technikum és Alapfokú Művészeti Iskola működik. Rabinovszky Máriausz 1944 őszén behívták munkaszolgálatra, Budapest környékén dolgoztatták. A háború vége után súlyos betegen került haza és fél éven keresztül munkaképtelen volt. Vö. RABINOVSKY Máriausz: 1951. december 30. – Önéletrajz, in: Szabó Zsuzsanna (összeáll.): *50 éve halt meg Rabinovszky Máriausz*, Somogyi-könyvtár, 2003. Elérhető az interneten: <http://virtualis.sk-szeged.hu/kiállítás/marius/eletrajz.html>, 2024. február 21.

76 Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény (HDKE), Embermentő adatbázis, Szabó Imre: Frenkel Andor: Nyilatkozat (Kelt: Bp., 2001. nov. 3.) Frenkel Andor a Juliannában töltött időről részletesen beszámolt az előbb hivatkozott, Yad Vashem Intézethez benyújtott „nyilatkozatában”, illetve egy 2000-ben készült interjújában (Vö. Aradi Péter: Interjú Fenkel Andorral, Budapesten, 2000. május 24-én. USC Shoah Foundation Institute, Visual History Archive (<https://vha.usc.edu>), 50915. sz. interjú). Frenkel Andor hálája jeléül Szabó Imre naplói kiadási költségeinek zömét finanszírozta (Vö. Erős–Szabó: *Ég, de meg nem emésztetik*). 2002-ben, testvérel, Mártával együtt emléktáblát emléktáblát állított a Julianna egykori épületének előterében.

77 Szabó Imre négy diakonissza testvért kért a Filadelfia Diakonissza Intézettől, amelynek vezetője Bodoky Richárd református lelkész a Julianna rendelkezésére bocsátotta Raviczky Mária, Döbrössy Rózsa, Györe Eszter és Víg Annus diakonisszákat. Vö. Szabó Éva-interjú, Tape 4, 01:25–02:30.

lévő gyermekotthon vezetője Raviczky Mária diakonissza testvér lett. A Juliánában működő gyermekotthon 1945 nyarán fejezte be tevékenységét, további működtetését nem tudták biztosítani, ugyanis a főváros élelmiszerében súlyos problémák jelentkeztek a háború végét követően. A megmentett gyermekek közül sokan maradtak árván, voltak, akiket fasori gyülekezeti tagok fogadtak örökbe.⁷⁸

Szabó Imre a vészkorszak idején az embermentési hálózat fontos tényezőivel állt kapcsolatban: tevékenységét a Valdemar Langlet vezette budapesti Svéd Vöröskereszt mellett⁷⁹ Soos Géza, Raoul Wallenberg⁸⁰ és Friedrich Born is támogatta. Az utóbbihoz, a Nemzetközi Vöröskereszt magyarországi delegátusához Komoly Ottón keresztül lehetett kapcsolata, aki a Born vezette szervezet, ún. A szekciója keretében működő gyermekotthonokat vezette. Feltételezhető, hogy ezen kapcsolat révén jutott el Szabó 1944 késő ősztén a presbiterek mentessége ügyében Friedrich Bornhoz.⁸¹

2003-ban a jeruzsálemi Jad Vashem Intézet Szabó Imrét és feleségét posztumusz, valamint akkor még élő Éva lányukat áldozatos munkájukért a Világ Igaza kitüntetésben részesítette.⁸²

78 Szabó Éva-interjú, Tape 4, 04:45–05:35.

79 A Svéd Vöröskereszttel való kapcsolat írásos nyoma két helyen is megtalálható. Egyrészt a Budapesti Református Egyházmegye iratai között fennmaradt egy levél, amelyet a Svéd Vöröskereszt küldött az egyházmegyének 1944. november 10-én. Ebben arról tájékoztatják a címzettet, hogy nem áll módjukban teljesíteni az élelmiszercikkekre vonatkozó megrendelést. (Vö. RL A/3b, 18. doboz, 2535/1944.) Másrészt a fasori református gyülekezet 1945. július 1-jei presbitériumi gyűlésének jegyzőkönyvében olvashatjuk a következőt: „[...] Az adós számlám 106.510 pengő mint templom javítási kölcsön, valamint 20.620 pengő a svéd vöröskeresztől a Julianna gyermekotthonnak kifizetett összeggel szerepel, a további összegek a szokásos pénztári forgalomból adódnak. [...]” – Budapest-Fasori Református Egyházközség irattára, Presbitériumi jegyzőkönyvek, a Bp. VII. Vilma királynő úti református egyházközség presbitériumának 1945. július 1-jén, vasárnap délelőtt negyed 12 órára egybehívott presbitériumi gyűlésének jegyzőkönyve: 1945. évi június 30-ig terjedő pénzügyi számadásunk. Ezúton is köszönöm Somogyi Péter és Pataki András Dávid lelkipásztoroknak a kutatás lehetőségét.

80 Szabó Imre hagyatékában fennmaradt egy 1944. december 11-én kelt levél, amelyet a budapesti svéd követség C-részlege (Anteilung C) küldött a Budapesti Református Egyházmegyének. Ennek témája az egyházmegye átmeneti gyermekotthonainak élelmisése volt. (Vö. RL C/105, m5 doboz, ikt. sz. nélkül.) Mivel a svéd követség C-részlegét Wallenberg vezette, aki szoros együttműködésben dolgozott a református Soos Gézával, arra következtethetünk, hogy Szabó Imre embermentő tevékenységét mind Wallenberg, mind Soos támogatta. Soos Gézáról lásd Kiss Réka: Soos Géza, a kiemelkedő ifjúsági vezető és politikus, in: Kósa: *Reformátusok Budapesten*, 1. köt., 755–764.

81 Szabó naplójában nem említi meg Born nevét, csupán annyit, hogy a svájci Vöröskeresztnél járt, a Filler utcában (vö. Szabó Imre 1944. november 3-i naplőbejegyzése, in: Erős–Szabó: *Ég, de meg nem emésztesztek*, 79.). A svájci származású Born irodája ekkor Budán, a Filler utca 51. szám alatt volt, a svájci kereskedelmi kirendeltség épületében. Szabó esperes feltételezhetően ezért említette a svájci Vöröskeresztet, nem pedig a Nemzetközi Vöröskeresztet. A Szabó által feljegyzett látogatás részleteiről több információval nem rendelkezünk, erről Born nem írt 1945 júniusában Budapestről Genfbe küldött jelentésében, vö. SZITA Szabolcs (szerk.): *Friedrich Born magyarországi delegátus jelentése a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának Genfben, 1945. június*, Budapest, Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága Közép-Európai Regionális Küldöttsége, 2009.

82 FROJIMOVICS Kinga – MOLNÁR Judit (szerk.): *A Világ Igazai Magyarországon a második világháború alatt*. Budapest–Jeruzsálem, Balassi Kiadó–Yad Vashem, 2009, 354–355.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ABLONCZY Balázs: A Református Élet hetilap és a budapesti reformátusság (1934–1944), in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten, Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*, 2. kötet, Budapest, Argumentum – ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 1211–1229.
- BERECZKY Albert: *A magyar protestantizmus a zsidóüldözés ellen*, Budapest, Református Traktátus Vállalat, 1945.
- BERECZKY Albert: Előszó, in: KÁDÁR Imre: *Szedjétek össze a maradékot. Mit követel az Ige a testi és lelki Izráeltól*, Budapest, Traktátus Kiadó, [é. n.], 3–9.
- BRAHAM, Randolph L.: Magyarország keresztény egyházai és a holokauszt, in: BRAHAM, Randolph L.: *A holokauszt. Válogatott tanulmányok*, [Budapest], Láng Kiadó, 2002, 263–295.
- CSÍKY Balázs: *Szerédi Jusztinián, Magyarország hercegprímása*, Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet – MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport, 2018.
- ERŐS Zsuzsa – SZABÓ Julianna (szerk.): *Ég, de meg nem emésztetik. Szabó Imre a Budapesti Református Egyházmegye első esperese. Naplók 1914–1954*, Budapest, Budahegyvidéki Református Egyházközség, 2001.
- FROJIMOVICS Kinga – MOLNÁR Judit (szerk.): *A Világ Igazai Magyarországon a második világháború alatt*. Budapest–Jeruzsálem, Balassi Kiadó–Yad Vashem, 2009.
- KISS Réka: Ravasz László püspöki működése, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten, Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*, 1. kötet, Budapest, Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, *Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék kiadványai* 4., 2006, 537–577.
- KISS Réka: Soos Géza, a kiemelkedő ifjúsági vezető és politikus, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten, Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*, 1. kötet, Budapest, Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, 2006, 755–764.
- KISS Réka: „... A hitemben akarnak megfogni” Pógyor István és az 1951-es KIE-per, in: PETRÁS Éva (szerk.): *A 20. századi magyar protestáns közéletiség arcképcsarnoka*, Budapest, Barankovics István Alapítvány – Gondolat Kiadó, 55–82.
- LÁNYI Gábor: Mester Miklós (1906–1989). Egy zsidómentő református kapcsolattrendszere, in: Kiss Réka – Lányi Gábor: *Hagyomány, Identitás, Történelem 2021*, Budapest, KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2022, 323–337.
- LÁNYI Gábor: Bereczky Albert (1893–1966) budapesti lelkipásztor szerepe a németellenes ellenállásban és az embermentésben (1944–45), *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Theologia Reformata Transylvanica* 69(2024/1), (megjelenés alatt)
- MACSKÁSY Pál: „...a sötétség tenger árja ellen...” Holland menekültek Magyarországon a második világháború alatt, in: Bernáth István (szerk.): *Hollandból magyarra... Kultúrhistoriai tanulmányok és szemelvények*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986.
- MAJSAI Tamás – SCHMIDT Mária: Komoly Ottó naplója, 1944, *A Ráday Gyűjtemény Évkönyve III. 1983*, Budapest, 1984, 238–305.

- MESTER Miklós: *Arcképek két tragikus kor árnyékában*, Budapest, Tarsoly Kiadó, 2012.
- NAGY V. Rita: Félelem a zsidó áttérőktől a református egyházban, 1941–1944, in: MOLNÁR Judit – TIBORI SZABÓ Zoltán (szerk.): *Tanulmányok a holokausztról XI.*, [h. n.], Múlt és Jövő Kiadó, 2021, 207–226.
- NAGY Zsombor: Szabó Imre, a budapesti református egyházmegye megszervezője és első esperese, in: Kósa László (szerk.): *Reformátusok Budapesten, Tanulmányok a magyar főváros reformátusságáról*, 1. kötet, Budapest, Argumentum–ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék, *Az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszék kiadványai 4.*, 2006, 579–590.
- PAÁL Vince: Sajtószabályozás és sajtószabadság a Horthy-korszakban, in: Paál Vince (szerk.): *Magyar sajtószabadság és -szabályozás 1914–1989. Előadások a magyar sajtószabadság történetéhez (Budapest, 2012. november 15.)*, Budapest, Média-tudományi Intézet, 2013, 7–19.
- PUSZTAI Gábor: „... fogadtatásuk szívélyes volt...” Holland hadifoglyok Magyarországon a második világháborúban, *Történeti Tanulmányok XXX.* (2022), 2022, 244–281.
- RABINOVSKY MÁRIUSZ: 1951. december 30. – Önéletrajz, in: Szabó Zsuzsanna (összeáll.): *50 éve halt meg Rabinovszky Máriusz*, Somogyi-könyvtár, 2003.
- SOMLAI Katalin: Nacionalistaként korszakokon át – Mester Miklós (1906–1989), in: Rainer M. János (szerk.): *Búvópatakok – A feltárás*, Budapest, OSZK – 1956-os Intézet Alapítvány, *Évkönyv XVIII.*, 2012, 105–165.
- SZABÓ Imre: A tiszántúli, *Református Élet* 11(1944/34), 1944. okt. 28., 1.
- SZITA Szabolcs (szerk.): *Friedrich Born magyarországi delegátus jelentése a Vöröskereszt Nemzetközi Bizottságának Genfben, 1945. június*, Budapest, Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága Közép-Európai Regionális Küldöttsége, 2009.
- TÓTH Károly István: Evangélikus egyházi vezetők és a vészkorszak, *Credo* 20(2014/2), 15–19.
- VEZSENYI Péter: Dokumentumok Szabó Imre református esperes, Budapest-fasori lelképásztor 1951-ben történt lemondatásáról, *Egyháztörténeti Szemle* 23(2022/1), 102–117, doi: 10.54231/etszemle.2022.1.6.

A MAGYARORSZÁGI REFORMÁTUS EGYHÁZ
EGYETEMES KONVENTJÉNEK
MISSZIÓI ELŐADÓJA

*
BUDAPEST, IX., KÁLVIN-TÉR 7.

6747/1944
Budapest, 1944. december 18.

K. 141/1944.

Főtiszteletü és Nagyméltóságu
Püspök Ur!

A gettóban lévő hiveink között megindított lelkigon-
dozás munkájára kiküldött Nagy Gyula és Borsos Sándor missziói lelké-
szektől jelentést kértem, amelyet tisztelettel mellékelek.-

Vagyok Főtiszteletü és Nagyméltóságu Püspök Urnak
kész szolgálója:

Munkácsy Gyula
konv.missziói előadó

Főtiszteletü és Nagyméltóságu

Dr.Ravasz László püspök urnak,

Budapest

*Borsos Sándor és Nagy Gyula konventi missziói lelkészek jelentése a budapesti nagy gettóban folytatott munká-
jukról (Kelt: Bp., 1944. dec. 18.) Őrzési hely: Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, A/1b
Püspöki levéltár, 6747/1944*

6747/1944

REFORMÁTUS KERESZTYÉN IFJÚSÁGI EGYESÜLETEK SZÖVETSÉGE

BUDAPEST, VIII,
VAS-UTCA 2/c III. EM.

A mi lapunk:
REFORMÁTUS IFJÚSÁG

Nagytiszteletű

BUDAPEST,

Muraközy Gyula Urnak
ref. lelképásztor, a Jó Pásztor Bizottság
elnöke.

Telefon: 140-136/93. mellék.
Csekk száma: 45.580.

Budapest.

Nagytiszteletű Urunk!

A budapesti gettóban tartózkodó protestáns zsidók között megindított lelki gondozói munkáról, valamint az ott szerzett tapasztalatainkról az alábbiakban számolunk be:

A gettóba való belépési engedélyt Solymossy János törzsfőfelügyelő Ur után december 15.-én kaptuk meg. Ugyanott értesültünk arról, amiről később odabent is személyesen meggyőződhattunk, hogy a római katolikusok ezt a missziói munkájukat még egyáltalán meg sem kezdték, engedélyt sem kértek, tehát a kezdeményezés terén mi voltunk az elsők.

December 16.-án szombaton mindjárt végigjártuk a gettót, illetve annak tíz körzetét és a körzetparancsnokok után minden házparancsnokhoz eljuttattuk az üzenetet, hogy másnap azaz vasárnap délelőtt protestánsok részére istentiszteletet tartunk egy kávéházi helységben melyet a zsidó tanács jelölt ki ideiglenes protestáns istentiszteleti helyiségük. Meg kell itt említenünk azt is, hogy a zsidó tanács minden tekintetben igen előzékenyen sietett segítségünkre. Megengedték, hogy istentiszteleti alkalmainkat tetszés szerint plakátiróztathatjuk és egy külön protestáns lelkesítő hivatali helyiséget is felajánlottak.

Vasárnap december 17.-én megtartottuk első istentiszteletünket, melyen közel százán vettek részt. Észrevételünk szerint a résztvevők nagyobb része evangélikus volt, de akad néhány katolikus is, aki engedélyt kért a részvételre. Istentiszteletünk után Borsos Sándor a panaszokat és kívánságokat vette fel, Nagy Gyula pedig a férfiakkal tartott rövid kis megbeszélést. Ennek eredményeképpen talán már holnap javaslatot tehetünk két zsidó tanácsi tagságnak protestánsokkal való betöltésére. Az istentiszteleten Nagy Gyula hirdette az Igét Márk ev. 8 rész 31-38 versei alapján, a szenvedés értelméről. Istentisztelet után iratokat és bibliákat is osztogattunk ki a résztvevők között, mert különösen az utóbbiban igen nagy a hiány. Általános panasz volt hogy sok esetben a hatóságok megbizottak még a bibliákat is elszedték.

Általános tapasztalatok: A szociális állapotok megdöbbentően rosszszak. Átlag 15-25 ember lakik egy-egy lakásban. Sok a féreg. Igen könnyen

Borsos Sándor és Nagy Gyula konventi missziói lelkészek jelentése a budapesti nagy gettóban folytatott munkájukról (Kelt: Bp., 1944. dec. 18.) Őrzési hely: Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, A/1b Püspöki levéltár, 6747/1944

REFORMÁTUS KERESZTYÉN IFJÚSÁGI EGYESÜLETEK SZÖVETSÉGE

BUDAPEST, VIII.,
VAS-UTCA 2/c III. EM.

A mi lapunk:
REFORMÁTUS IFJÚSÁG

BUDAPEST,

Telefon: 140-130/83. mellék.

Csekkszámja: 45.580.

járványok törhetnek ki, Ami pedig az orvoshiány miatt katasztrofális lehetne. Napi étkezések egyetlen tányér levesből és 10-15 deka kenyérből áll. A szó szoros értelmében éheznek. A gettóban a keresztyén zsidóknak hátrányos a helyzetük, mert ha megtudják, rólluk, hogy keresztyének szidalmakkal illetik sőt élelmiszer adagjukban is megrövidítik. Egy nő azt mondta nekünk, hogy életében most szenved először komolyan Jézus Krisztusért, de ez őt határtalan boldogsággal tölti el.

Mire lenne szükség? 1/ Bibliák, énekeskönyvek és lelki olvasmányok. Ezeknek egy részét a jó Pásztor iratterjesztése fedezte. 2/ Néhány meleg takaróra, mert sok helyen még az ágyneműt is elszedték tőlük. Hallottunk olyan esetet, hogy 83 éves asszony pusztán kövön hál. 3/ Élelmiszerekre, melyeket vagy intézményesen kis kocsival vihetnénk be szétosztásra, aminek kétségtelenül meg vannak a maga veszedelmei és kísértései/ vagy amiket kis csomagokba vihetnénk be akkátáskában s család látogatás alkalmával adnánk át. 3/ Fehérneműre, tisztálkodási szerekre stb.

Végül egy probléma, melyre utasítást kérünk: Többen jelentkeztek azzal, hogy még odakint megkezdték egyik vagy másik gyülekezetben az áttérési tanfolyamot de már nem tudták befejezni. Tudják ugyan, hogy a végleges áttérés nem nyújt nekik többé semmiféle védelmet de szívbéli vágyuk, hogy reformátusok, illetve evangélikusok lehessenek. Tartsunk e tehát odabent ilyen tanfolyamot s ha igen hogy oldható meg a végén a kereszttelés?

Az ünnepi istentiszteletekkel kapcsolatban is kérünk részletes utasítást illetve segítséget. Szükségünk lenne esetleg padokra, ha nem kapunk olyan helyiséget ahol ülőhelyek vannak. Szükségünk van urvacsorai edényekre és jegyekre. Az istentiszteletek közhírré tételére pedig plakátokat kell nyomtatnunk.

Fenti jelentésünk szíves tudomásulvételét kérve és a nyújtott támogatást előre is hálásan megköszönve maradtunk mély tisztelettel:

Buda pesten, 1944 december 18.-án

igaz hivi:

Borsos Sándor

Nagy Gyula

Borsos Sándor és Nagy Gyula konventi missziói lelkészek jelentése a budapesti nagy gettóban folytatott munkájukról (Kelt: Bp., 1944. dec. 18.) Őrzési hely: Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára, A/1b Püspöki levéltár, 6747/1944

*Szamborovszkyné Nagy Ibolya*¹

IDEGEN VILÁGBAN:
BARY GYULA BEREGI ESPERES LELKÉSZI TEVÉKENYSÉGE
A SZOVJETESÍTÉS IDŐSZAKÁBAN

ABSTRACT

In a Foreign World: Pastoral Activities of Gyula Bary, Dean of Bereg, in the Period of Sovietization

Full historical research of Gyula Bary's life path and activities after 1944 has not been done until today. He was the senior pastor and regional representative of the Transcarpathian Reformed Church (TRC), Dean of the Church County of Bereg. The study reconstructs the service of the former Reformed Church leader in chronological order, from the entry of the Soviet troops into Transcarpathia until Bary's death. In the course of this process, the study presents the ambivalent and complicated situation, in which the Reformed people of the region found themselves after the annexation of the territory to the Soviet Union. Gyula Bary was the head of the TRC only until the end of 1949. However, this was exactly the period when it was decided for the Reformed denomination, which was with its ninety thousand members very small from the perspective of the Soviet empire, whether they could remain with their traditions or they would possibly be merged and assimilated into the umbrella organization of the Evangelical Christian-Baptists, already recognized in the Soviet Union at that time. Therefore, the survival of the TRC after 1944 was largely due to the dean of Bereg, Gyula Bary who represented stability and traditions in the transitional period after the war, and who took a pragmatic approach to his decisions and actions in the interests of his Reformed Church.

Keywords: Gyula Bary, Reformed Church, Calvinists, post-war transition, Soviet Union, Transcarpathia

1 *Szamborovszkyné Nagy Ibolya* (PhD), történész, könyvtárigazgató, beregszászi II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola. Kutatási terület: 1944 utáni szovjet egyházpolitika, Kárpátaljai Református Egyházkerület története 1944–1991. sznibolya@kmf.uz.ua

BEVEZETÉS

A téma problematikája abban nyilvánul meg, hogy Bary Gyula, a Kárpátaljai Református Egyház (KRE) egykori szeniorja és területi megbízottja, a Beregi Egyházmegye esperese 1944 utáni életútjának és tevékenységének teljes történeti feltárása mind a mai napig nem történt meg, így az 1946–1949 közötti egyházi működése mindezidáig nem képezte tárgyát egyetlen történeti kutatásnak sem. A tanulmány kronológiai rendben rekonstruálja az egykori református egyházi vezető szolgálatát a szovjet hadsereg Kárpátaljára történt bevonulásától Bary haláláig. Ennek során bemutatja azt az ambivalens és szövevényes állapotot, amelyben a vidék reformátusai találták magukat a terület Szovjetunióhoz csatolása után. Bár Bary Gyula, a reformátusok szeniorjaként *csak* 1949 végéig állt a KRE élén, ám pont ez volt az az időszak, amikor eldőlt a – szovjet birodalom szemszögéből igen kicsi, 90 ezres tagságú – felekezet számára, hogy megmaradhatnak-e hagyományaiknál, vagy esetleg beolvasztják őket az akkor a Szovjetunióban már elismert evangéliumi keresztény-baptisták (EKB) gyűjtőszervezetébe. Ebből kifolyólag a KRE 1944 utáni továbbélését jelentős mértékben köszönhette Bary Gyula beregi esperesnek, aki a háború utáni átmeneti időszakban a megtartó stabilitást és a hagyományokat képviselte, s aki pragmatikus nézőpontból kiinduló döntései és tevékenysége során református egyházának érdekeit tartotta szem előtt.

A kérdés úgy a magyar, mint az ukrán történetírásban rendre felmerül, bár csak időnként, elsősorban a reformátusok és a szovjet állam közötti kapcsolat témája kapcsán. Mivel az általunk kutatott időszak már a szovjet-ukrán történetírás korszakába tartozik, ezért nem meglepő, hogy a vidék történetét kutató ukrán történészeknél bukkan fel többször Bary neve.² Megnevezett munkákban azonban csak elvétve, *többek között* említik a nevét, ám tevékenységének és/vagy szerepének történeti kontextusba helyezése, esetleg cselekedeteinek folyamatban történő vizsgálata mindezidáig elmaradt. Két munkát azonban ki kell emelni a megnevezettek közül, ahol egyértelműen olvashatunk Bary tevékenységéről is: az egyik Lesko 2002-es tanulmánya, ahol a KRE területi megbízottjának kiválasztása kapcsán – többek között – Bary személyéről is írt a szerző. A másik Sersztjuk cikke, aki szintén többször megemlíti a lelkész

- 2 СЛАМАХА, Ігор.: Реформатська церква Закарпаття в перші післявоєнні роки (1945–1948), in: *Історія релігії в Україні*, кн.1., Львів, 2001, 372–378.; КАПІТАН Лариса: Процес ресстрації реформатських громад в повосному Закарпатті: прояв лояльності чи політична гра, *Красназнавство*, 2013/2, 139–145.; ШЕРСТЮК Інна.: Закарпатська реформатська церква у перші повоснні роки, *Історична пам'ять*, 2012/28, 85–92.; ЛЕШКО Оксана: Державна політика і протестантські громади Закарпаття в 1946–1949 роках, *Сарпатика-Карпатика*, 2002/20, 105–114.; ЛЕШКО Оксана: Реформатське духовенство Закарпаття в другій половині 40–50-х роках, in: МАНДРИК І. (голова): *Науковий вісник УжНУ, Серія: Історія*, Вип. 9, Ужгорода, Вид-во В. Падяка, 2003, 74–82.; ЛЕШКО Оксана: Протестанти Закарпаття: погляда у минуле, in: МАНДРИК Іван. (голова): *Науковий вісник УжНУ, Серія: Історія*, Вип.7, Ужгорода, Вид-во В. Падяка, 2002, 79–83.; ВОЙНАЛОВИЧ Віктор: *Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс*, Київ, Світогляд, 2005.

Bary Gyula és felesége, Bodáky Ida három lányukkal (1913) (a képet Bary Gyula egyik leányunokája, Szilágyi Sándorné Zsigó Judit bocsátotta rendelkezésemre, amit ezúton is köszönök neki)

nevét, mikor a kárpátaljai reformátusok második világháború utáni évtizedét tekinti át, ám csak töredékes képet kapunk Bary szerepéről a tárgyalt időszakban.

Jelen tanulmány célja Bary Gyula egyházvezetői tevékenységének feltárása, röviden felvázolva az 1944 előtti korszaki tevékenységét is. Arra törekedtünk, hogy elsősorban korabeli források alapján rajzoljuk meg egyházi működésének történelmi ívét 1944 októbere és 1951. februári halála között. Ez egyházi tevékenységének bemutatását tekintve nemcsak kronológiai kontinuitásra való törekvést foglal magába, de célunk volt megérteni cselekedeteinek mozgatórugóit is, a kauzalitás kapcsolatainak feltárásával. Emellett vizsgáltuk tetteinek eredményét felekezete szempontjából is, közülük kiemelendően három kérdésre fókuszáltunk, melyek egyik publikációról a másikra vándorolva és hivatkozva tűnnek fel a *Baryt és* megemlítő munkákban, de tényszerű alátámasztás szinte soha nem követi ezeket a véleményeket. Az egyik felvetés, miért ragaszkodtak a szovjet állami szervek ahhoz, hogy pont ő legyen a KRE területi megbízottja? A másik, volt-e tevéleges köze Barynak a Keleti Baráti Kör (KBK) tagsága ellen 1947-ben elindult letartóztatásokhoz? Végül pedig, hogy miért mondott le Bary 1949 márciusában a területi megbízott posztjáról? Emellett arra is szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a nagybereg-i lelkésznek milyen szerepe volt a kárpátaljai reformátusok és a KRE szervezetének fennmaradásában, túlélésében a szovjetesítés első szakaszában.

SZÁRMAZÁSA ÉS LELKÉSZI TEVÉKENYSÉGE 1944-IG

Bary Gyula 1880. november 6-án született Beregszászban, református lelkészi családban. Édesapja, Bari Sándor (1845–1933) Bátyú település választott lelkésze volt, mellette a Beregi Egyházmegye levéltárát is kezelte.³ Fia a Munkácsi Állami Főgimnáziumban érettségizett, majd a Debreceni Református Teológia hallgatója lett. Tanulmányai közben a fiatal Bary a Beregszászi Állami Gimnázium hitoktatója,⁴ valamint a *Beregi Újság* egyik szerkesztője,⁵ illetve a *Fehérgyarmati Hírlap* külső munkatársa is volt. Lelkészi beiktatása után 1906 és 1913 között Túristvándiban és Beregdarócon szolgált, majd 1913-ban Nagybereg mezőváros presbitériuma hívta meg választott lelkészül. Új szolgálati helyén 1914. február 15-én iktatták be.⁶ Nagybégányi Bodáky Idával kötött házasságából három lánya született, időrendben: Ilona, Ida és Judit.⁷

A Nagybereg-i Egyházközségben végzett lelkészi tevékenysége jelentős és szeretőgazó volt: 1920–1921-ben – a fiatal Bary tiszteletes irányításával – a templomon

3 KOMJÁTI Gedeon: Könyvismertetés, *Protestáns egyházi és iskolai lapok*, 22(1879/9), 1879. márc. 2., 272.

4 A Beregszászi M. Kir. Állami Főgimnázium XV.-ik évi értesítője 1904/1905. Közzéteszi: Schürger Ferenc igazgató. Beregszász, „Haladás” Könyvnyomda, 1905, 49.

5 S.n.: Szerkesztőváltás, *Szatmár-Németi*, 9(1905/44), 1905. júl. 5., 4.

6 S.n.: Lelkészebeiktatások, *Protestáns egyházi és iskolai lapok*, 57(1914/9), 1914. márc. 1., 136.

7 Felesége a nagybégányi Bodáky István földbirtokos leánya volt.

és tornyán hajtottak végre nagyszabású külső-belső felújítást; 1922-ben kezdeményezte az első világhétségben odaveszett 840 kilogrammos nagyharang újraöntését; 1923-ban *egyházi énekegylet* alapítását is javasolta,⁸ amelynek maga is tevékeny tagja lett. 1936-ban a templom tornyán található százéves óraművet modernre cserélték, s ugyanekkor bevezették a templom épületébe a villanyvilágítást is.

Saját szolgálati helyén végzett lelkiismeretes szolgálata mellett tekintélyes részt vállalt a Beregi Egyházmegye, illetve a KRE életének szervezésében is: 1923-ban az egyházkerület pénztárosa,⁹ ezzel egyben a pénzügyi bizottság tagja lett,¹⁰ majd Léván zsinati körjegyzővé¹¹ és az egyházépítőügyi bizottság tagjának is megválasztották.¹² *Még ugyanabban az évben* Bertók Béla – a KRE püspöke – maga mellé emelte, mint *az egyházkerületi költségvetés ügyintézőjét*.¹³ *Végül 1924-ben – nagy szavazattöbbséggel – őt választották a KRE főjegyzőjévé*.¹⁴ *Mindemellett aktív politikai tevékenység folytatására is futotta energiájából és idejéből: 1924-ben tagja lett a Szlovenszkói és Ruszinszkói Szövetkezett Ellenzéki Pártok Közös Bizottságának,*¹⁵ *bekapcsolódott az 1920-as években újraéledt ruszinszkói szövetkezeti mozgalomba, s 1926-ban az igazgatósági tagok közé választották – többek között – Volosin Ágostonnal és Brascasajkó Gyulával együtt*.¹⁶ *Emellett az egyházkerületi lelkészi vizsgákat fogadó bizottság tagja,*¹⁷ *valamint a KRE Lelkészei-egyesület választmányi tagságában a Beregi Egyházmegyét képviselte*.¹⁸ *A fent említett és felsorolt szolgálatok és tevékenységek is közrejátszott abban, hogy amikor 1932-ben megüresedett a Beregi Egyházmegye esperesi széke, akkor Bary Gyulát választották meg a tisztségre*.¹⁹ Már esperes volt, amikor 1933 nyarán megválasztották a KRE lelkészi főjegyzővé, egyben a zsinat lelkészi rendes tagjává.²⁰

- 8 MÁCZA MIHÁLY: A CSEHSZLOVÁKIAI MAGYAR DALOSSZÖVETSÉG ORSZÁGOS DALOSÜNNEPE KOMÁROMBAN 1938-BAN, *Limes – Tudományos szemle* 3(1990/1), 51.
- 9 Jegyzőkönyv. Felvetetett a Kárpátaljai Református Egyházkerület 1923 június hó 7-ik napján, Munkácson tartott közgyűlésén. TtREL I.22.a 1(1923) 43. 1. sz.
- 10 Jegyzőkönyv. Felvetetett a Kárpátaljai Református Egyházkerület 1923 június hó 7-ik napján, Munkácson tartott közgyűlésén, uo., 12. sz.
- 11 S.n.: Megnyílt a lévai református zsinat, *Prágai Magyar Hírlap*, 2(1923/136), 1923. jún. 19., 3.
- 12 S.n.: A református zsinat harmadik napja, *Prágai Magyar Hírlap*, 2(1923/138), 1923. jún. 19., 3.
- 13 Bertók Béla 1923. augusztus 6-i levele Bary Gyulának, TtREL I. 22. a 1/1923/72., 2.
- 14 S.n.: A kárpátaljai református egyházkerület új főjegyzője, *Prágai Magyar Hírlap*, 3(1924/258), 1924. nov. 13., 6.
- 15 S.n.: Az ellenzéki Közös Bizottság 96 tagja közül már 82 leszavazott az Intéző Bizottság mellett, *Prágai Magyar Hírlap*, 3(1924/190), 1924. aug. 22., 1.
- 16 S.n.: A ruszinszkói szövetkezeti mozgalom újraéledése, *Prágai Magyar Hírlap*, 5(1926/266), 1926. nov. 23., 9.
- 17 S.n.: Református lelkészi vizsgák Beregszászon, *Prágai Magyar Hírlap*, 5(1926/251), 1926. nov. 23. 7.
- 18 S.n.: Beregszászon megalakult a kárpátaljai református egyházkerület lelkészeinek egyesülete, *Prágai Magyar Hírlap*, 11(1932/259), 1932. nov. 13., 11.
- 19 S.n.: A beregi református egyházmegye tisztújítása, *Prágai Magyar Hírlap*, 11(1932/268), 1932. nov. 24., 5.
- 20 S.n.: Tisztújítás a kárpátaljai egyházkerületben, *Sárospataki Református Lapok*, 28(1933/32), 1933. aug. 6., 191. l. még: A kárpátaljai református egyházkerület gyűlekezetei, *Pesti Hírlap*, 55(1933/171), 1933. júl. 30., 20.

Mindezen tevékenységek során elkerülhetetlen volt, hogy kapcsolatba kerüljön a csehszlovák államhatósággal, amelynek helyi képviselői többször is negligálták a reformátusok szervezeteit, mivel az egyházvezetésnek igen nagy befolyása volt a helyi lakosságra. Az 1920–1938 közötti időszakban Bary Gyulát törvényisztelő és -ismerő egyházvezetőként tartotta számon a helyi csehszlovák hatalom, aki a hatályban lévő jogszabályok minden téren történő betartásáért gyakran felemelte hangját. A korabeli politikai vezetéssel soha nem volt összeütközése, pont ezért volt olyan meglepő, mikor 1938 októberében a csehszlovák karhatalom a tiszteletest kihallgatásra hívta Beregszászba, majd onnan Ungvárra szállították, ahol a területi csendőrség börtönébe került, több napi vattatása közben megkínózták.²¹ A fizikai bántalmazás után igen meggyötörve tért haza. Aztán pár hét múlva a vidékről kivonuló csehszlovák katonaság Hédervári Dezső nagyberegai segédlelkészt és Baryt – feleségével és öt tehető falubeli gazdával együtt – lefogta, majd megkötözve, de gyalogosan a harmadik faluig, Makarjáig hurcolta, s csak másnap engedte szabadon. Az akkor 58 éves lelkész nagyon rossz egészségi állapotban került vissza, napokig a beregszászi kórházban kezelték. Nem halt ugyan bele, de fizikailag nagyon megviselték az ungvári verések, a kihallgatás majd az újabb kétnapos raboskodás.²² Azt mindenképpen meg kell jegyezni, hogy nem Bary volt az egyetlen református lelkész, akit a csehszlovák karhatalom 1938 őszén – a bécsi döntést követően – meghurcolt. Az 1939–1940-ben feltárt esetek között ismertté váltak Kiss László mezővári, Horváth Győző macsolai, Korláth Gyula fonsosi, Pói József haranglábi, Jármy Béla hetenyi, Balla István bótrágyi, Nyitray Béla bátyúii és Petneházy Gyula mezőkaszonyi lelkészek elleni atrocitások. Az említett esetek leírását – a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventjének megbízásából – Tárnok Gyula marcelházai lelkész gyűjtötte össze az ún. *Szürke könyvben*,²³ amely a Felvidéken élt református lelkészeket ért fizikai bántalmazásokat próbálta regisztrálni, tehát nem csak a kárpátaljai eseteket.

Az ezt követő években Bary elsősorban nagyberegai lelkészi szolgálataira koncentrált, majd 1941-ben – korára és súlyos szívproblémájára tekintettel – nyugdíjazását kérte. A nyugállományba vonulás engedélyét megkapta, ám a megítélt nyugdíja oly alacsony lett,²⁴ hogy egzisztenciája nem engedte meg a lelkészi te-

- 21 S.n.: Láncot kötöttek a nagyberegai református lelkész nyakára, *Magyarország*, 19(1938/261), 1938. nov. 17., 4.
- 22 SZAMBOROVSKYNÉ NAGY Ibolya: Egy dicstelen hatalomátadás árnyékban maradt eseményéről. A nagyberegai lelkész 1938-as meghurcolása a csehszlovák karhatalom által, *Küldetés*, 27(2016/6), 9., 2019. június.
- 23 PETHEŐ Attila – TÖMÖSKÖZI Ferenc (szerk.): *Tárnok Gyula szürke könyve: Adattár az 1918–1938 években cseh megszállás alatt élő felvidéki református egyház történetének megírásához*, Komárom, Calvin J. Teológiai Akadémia, 2022.
- 24 4. sz. melléklet a 173/1941. sz. konventi határozathoz. Kimutatás a Magyar Szent Koronához visszacsatolt felvidéki református lelkészek javadalmáról, in: *A Magyarországi Reformált Egyház Egyetemes Konventjének Jegyzőkönyve 1941. 1941. május 6–8.* 557.

vékenység befejezését (mindhárom lányát taníttatta), s hiába *fellebbezett, a Magyar Református Egyház (MRE) Konventje a döntésen nem változtatott.*²⁵

A SZOVJETESÍTÉS PREVENTÍV IDŐSZAKÁBAN

A szovjet hadsereg Kárpátaljára történő 1944. októberi beáramlása elől a református lelkészek mellett két esperes is elmenekült.²⁶ Az egyházi vezetőség szolgálati helyéről történő távozása nem csak Kárpátalján volt megfigyelhető, ezért az MRE Zsinati Tanácsa határozatot hozott, miszerint a trianoni határ újbóli felállítása után a helyben maradt legidősebb tisztségviselő átvehette az egyházkerületi elnökség vezetését, egyben a püspökhelyettesi szerepet.²⁷ Ezt javasolta Révész Imre a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke 1945. január 18-ai keltezésű körlevelében is, miszerint az egyházmegyékben maradt főjegyzőknek, esetleg tanácsbíráknak javasolta a közigazgatási és elnöki teendők átvételét.²⁸ Az egyedüli helyén maradt esperes Bary Gyula volt, aki így egyben az egyházi vezetők korelnöke is lett, azonban 1944–1945-ben el volt foglalva saját egyházközségének kérdéseivel, ugyanis az új hatalom 1944. december 5-én kiadott dekrétuma miatt lezajlott szekularizálás következtében a nagyberegi egyházközségnek az eddigi *természetes rendjétől el kellett térnie*. Első és leginkább fájó momentumként – 1945 márciusában – a református felekezeti iskolát állami kézbe vették.²⁹ Ezt követően a Nagyberegi Községi Dolgozók Küldötteinak Végrehajtó Komitéje³⁰ (NKDK VK) megtiltotta a hitoktatásnak az iskola épületén belüli tartását. Ez maga után vont a vallás- és énektanítás rendjének, helyének változtatási kényszerét, hisz azt addig az iskola épületében, órarendben és mindenki számára kötelezően oktatták. Utóbbiról, miszerint a vallásoktatást nem lehetett az iskolában tartani,³¹ Pouchán Fedor a Beregszászi körzet tanfelügyelője csak 1945 decemberében rendelkezett körlevelében.³²

25 Tárgyaltatott Bary Gyula nagyberegi lelképásztor fellebbezése a lelkészi nyugdíjintézet intéző-bizottságának 1941. évi december hó 4. napján hozott 9409/1940. számú határozata ellen, in: *A Magyarországi Reformált Egyház Egyetemes Konventjének Jegyzőkönyve 1942. 1942. május 6–7.*, 281.

26 FODOR Gusztáv: A református egyház első évtizede Kárpátalja szovjetizálásának idején (1944–1954), in: Molnár D. Erzsébet – Molnár D. István (szerk.): *Hadifogság, málenkij robot, gulág. Kárpát-medencei magyarok és németek elhurcolása a Szovjetunió hadifogoly- és kényszermunkatáboraiba (1944–1953)*. Beregszász–Ungvár, „Rik-Up” Kiadó, 2017, 99.

27 Державний архів Закарпатської області (Derzavnij arhiv Zakarpatskoyi oblasti, DAZO), F. P-1490. op.1. od.zb.18. ark.8.

28 *A tiszántúli református egyházkerület püspökétől. 7/1945. szám alatt. Körlevél a máramaros-ugocsi egyházmegye lelképásztoraiboz. Debrecen, 1945. január 18.* A levelet teljes terjedelemben közli: HORVÁTH A Keleti, 103–105.

29 Nagyberegi Református Egyházközség Irattára (NREI), Jegyzőkönyv a nagyberegi református egyházközség presbitériumának 1945. évi június hó 3. napján tartott gyűléséről, 67.

30 Ertsd: bizottsága

31 DAZO, F. P-2595. op.1. od.zb.4. ark.43. *Az iskolákban történő hitoktatás megtiltásáról*, a beregszászi tanügyi körzet tanfelügyelőjének 2501/1945. számú rendelete.

32 SZAMBOROVSKYNÉ NAGY Ibolya: A szovjet hatalom megjelenése és berendezkedése Beregszász magyar iskoláiban (1944–46), *Acta Academiae Beregsasiensis* 15(2016), 83–99, 92.

Ilyen helyi körülmények között látogatott 1946 tavaszán a területre Petro Viljhovij, az USZSZK Vallási Kultuszok Ügyei Tanácsának (VKÜT) elnöke, hogy a helyi vallásügyi meghatalmazotti posztra megfelelő embert találjon, aki végül – 1946 októberének végén – Szergj Ljamin-Agafonov lett.⁴⁰ Ljamin-Agafonov helyi (kárpataljai) ember volt,⁴¹ s már júniusban hivatalos levélben kérte a három egyházmegye vezetőjét, hogy terjesszék be az esperesi kerületükben tevékenykedő lelkészek adatait. Bary Gyula július 23-án küldte be a kért információkat.⁴² Ősz végére Ljamin-Agafonov már nagyjából tisztában volt a reformátusok Kárpátalján maradt lelkészeinek személyeivel, beosztásával, illetve azzal, hogy az ott maradt egyházvezetők között Bary volt a korelnök (szenior). Nagy valószínűséggel ezért kapott írásos értesítést 1946. december 19-én a beregi esperes december 23-ára, hogy jelenjen meg Ungváron. A tervezett találkozó azonban – részben az esperes egészségügyi állapota miatt – nem jött létre, amiről táviratban kapott értesítést a hivatalnok. Eközben Bary levélben kérte Györke István egyházmegyei főjegyzőt, menne el ő helyette a megbeszélésre: „Mivel az egyházi köztudat engem tart a három egyházmegye reformátussága vezetőjének s ezt az igényt el is kell ismer-nem, de mivel az ezzel járó feladatok teljesítését a gyakorlatban nem végezhetem, mások, de saját elhatározásom szerint is magam helyett Nagytiszteletet kérem fel és bízom meg a Kárpáti területi Református Egyház vezetésével.”⁴³ Erről minden érintett felet idejében tájékoztatott.⁴⁴

Bary fenti lépése – miszerint a helyi reformátusok ügyeiről szóló megbeszélés fontosabb annál, mint hogy azt csak és kizárólagosan saját személye folytathatja le a VKÜT meghatalmazottal – arra enged következtetni, hogy az ügyben a pragmatizmust előrébb helyezte saját személyénél. Ez látszik megnyilvánulni az 1947. január 22-i esperesi tanácskozáson rögzített állásfoglalásában is, amikor két esperes társával egyetértve abban maradtak, hogy minél hamarabb meg kell választani az ún. *területi megbízott* személyét, mert különben nem tudnak az államhatalommal a működési engedélyről tárgyalni. Mindenképpen figyelemreméltó az is, hogy a tisztségre egyik esperes sem javasolta önmagát vagy a másikat, hanem a fent már szóba került Györke Istvánt. A területi megbízott (és titkára) megválasztásáról döntő egyházközségi szavazatok eredményei igazolták a három esperes álláspontját, ugyanis Györkét majdnem egyhangúlag választották meg.⁴⁵

40 Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Tsentrálny derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukraïny, TsDAVOVU), F. 4648. op.2. szpr.15. ark.85.

41 DAZO, F. P-1490. op.1. od.zb.11. ark.4.

42 Uo., od.zb. ark.5–6, 12.

43 *Bary Gyula beregi ref. esperes levele Nagytiszteletű Györke István úrnak egyházmegyei főjegyző, tanácsbíró Beregújfalun.* A levelet Györke Szabolcs, Györke István fia bocsátotta a NIKM rendelkezésére, amit ezúton is köszönök neki.

44 Kárpátaljai Református Egyház Levéltára és Múzeuma (KRE LM), Búcsú, I. fond, 10.C. *Bary Gyula Református egyházi területi megbízott 3/1947. számú, 1947 májusában kelt körlevele.*

45 DAZO, F. P-1490. op.1. od.zb.18. ark.4.

Ljamin-Agafonov személyesen elfogadta a választás eredményét, de Viljhovij március eleji válaszlevelében elutasította a választás eredményét, mint érvénytelen aktust.⁴⁶ Eközben a KBK sürgette Györke felesketését és beiktatását, mint *területi megbízott*, és mint *püspök* egyaránt. A követelés – a jelenleg ismert források szerint – megdöbentette úgy Baryt, mint Lajos Sándort,⁴⁷ mivel a választást *csak a területi megbízotti státuszra* írták ki,⁴⁸ amely azon adminisztratív teendők elvégzését várta el, melyek a KRE és a szovjet állami hivatalok közötti kapcsolattartásra redukálódtak. Ebből kifolyólag kínos helyzet állt elő mindkét oldal számára, amiről Bary 1947. májusi körlevelében így írt: „[...] az ő (ti. Györke – SZNI) kívánságára is tisztázni szerettem volna e dolgot előzőleg legalább egy egyetemes értekezletre összehívandó lelképászorok megállapodásával s e végből kérvényt is nyújtottam be a kormány meghatalmazottjához”.⁴⁹ Vagyis Bary esperes azt szeretne volna, ha lelképásztori gyűlést tartanak a kérdés tisztázására. A korabeli iratokból az tűnik ki, hogy a református egyházvezetők a fent említett adminisztratív tevékenységet elváró tisztséget mindenképpen szerették volna elválasztani – a református egyházi törvények alapján – az egyház belső ügyeit végző személy tisztségétől. Erről a három esperes közül kettő egyértelműen nyilatkozott.⁵⁰ Bary ezen túl szeretne volna elkerülni a felesleges konfrontációt az államhatalommal, mikor a kérdés egyháztörvények szerinti megvitatása céljából – 1947. április 15-ére – a teljes papság részvételével tartott tanácskozást kezdeményezett,⁵¹ amit azonban a kijevi utasítás miatt elutasítottak.⁵² Ezt Bary nem tudta mire vélni, csak mint a saját körükön (ti. a ref. lelkészek) belüli *egyed nem értés következményének*. Ekkor – újra csak az egyházi törvények alapján – a március 28-i egyházmegyei tanácsülésen tisztázták, hogy a sztársi „csupán ideiglenes jellegű a függő kérdések levezetésére (lett megválasztva – SZNI) s így beiktatásáról, eskütételéről szó sem lehet”.⁵³ *Lényeges momentum – ezért ki kell emelni* –, hogy Bary Gyula ezen a március 28-i tanácsülésen lemondott beregi esperesi tisztségéről, egyben jelezte, hogy semmiképpen nem szeretne a KRE leendő püspöke *sem* lenni.⁵⁴ Bary esperesi lemondása 1947. április 3-án ment ki a gyülekezeteknek egyházmegyei körlevelében.⁵⁵ A helyzetet tovább bonyolította, hogy

46 TsDAVOVU, F.4648, op.4, szpr. 34, ark. 130.

47 Lajos Sándor a Máramaros-Ugoicsai Egyházmege esperese volt ekkor.

48 Erről l.: Самборовски-Нодь Іболя: Обрання обласного уповноваженого від Закарпатської реформатської церкви та наслідки цього процесу, in: Мельничук, О. (zag. red.): *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 40, Вінниця, ВДПУ, 2022, 68–75. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-40-68-75>

49 DAZO, F. P-1490. op.1. od.zb.18. ark.8.

50 Uo., ark.7.

51 DAZO, F.P-1490. op.1. od.zb.18. ark.6.

52 Uo., ark. 8.

53 Uo., ark. 7.

54 HORRAY: *A Keleti*, 119.

55 KRE LM, 29. k.l./1947.sz., Barkaszó, I. fond, 10.C. *A beregi református egyházmege esperesi hivatalától: Bary Gyula esperes lemondása*. 1947. ápr. 3.

pont ezen a napon a KBK 3 tagja a Sztálinnak címzett hitvallás megfogalmazását papíron átadta Ungváron a VKÜT területi megbízottjának.⁵⁶

Mindezek után és ellenére Ljain-Agafonov április 15-ére újra magához rendelte Baryt, aki ugyan elindult, de a bátyúi vasúti zárlat miatt nem jutott el Ungvárra. A fél éve tervezett találkozóra Bary és Ljain-Agafonov *között végül 1947. május 6-án került sor Beregszászban*,⁵⁷ melyen utóbbi arra akarta rávenni a lelkészt, hogy *ideiglenesen* ugyan, de vállalja el a területi megbízott szerepét. Bary azonban tartani próbálta magát az egyházszervezeti választáshoz, mondván erre a tisztségre Györkét választották meg, és ő márciusban az esperesi tisztségéről is lemondott. Mindezeknek ellenére mikor Ljain-Agafonov tényként közölte, hogy a kijevi vezetés – szabályszerűtlenségre hivatkozva – érvénytelenítette a február 12-i választást, Györke pedig a hivatalnak bejelentette lemondását, Bary végül is elvállalta a *sztársi* (sztársij – rangidős területi megbízott) szerepét. Hiszen valóban ő volt a korelnök.

És itt merül fel a kérdés, miért ragaszkodott Ljain-Agafonov ahhoz, hogy pont Bary Gyula legyen a KRE területi megbízottja? Az egyik kutató szerint azért, mert bár Barynak volt a legnagyobb tekintélye a papság körében, de „magas kora, gyenge egészsége, nagy elfoglaltsága, a szinte lehetetlen utazási viszonyok, az államnyelvnek sem szóban, sem írásban nem bírása” volt az, amiért pont őt választották erre a tisztségre.⁵⁸ Így Bary személyében ún. *bábkormányt* (sic!) állítottak a KRE élére, a fiatalabb Györke István helyett.⁵⁹ Vagyis eszerint Bary gyengekező, befolyásolható egyházi vezető lett volna, aki mindig és mindenben azt csinálta, amit diktáltak neki. Utóbbi jellemzés – Bary 1944 előtti tevékenységét véve alapul – nem vall rá.⁶⁰ Az pedig, hogy vállalta felekezetének, egyházának képviselőt az új államhatalom felé, még nem utal automatikusan *gyenge* jellemre. Az ő egészségügyi állapotában inkább lehetne ezt felelősségteljes magatartásnak nevezni, mivel – ahogy arról fent már írtunk – az adott tisztségre egyik esperes sem jelölte sem önmagát, sem a másikat. Pedig Barynak még a saját egyházi törvénykezése, valamint egykori püspöke is javasolta, vegye át a leszakadt egyházttest irányítását. Egyszóval, minden további nélkül megtehetette volna, nem kellett volna ahhoz az állami hivatal támogatása. Mégsem tette meg, elsősorban egészségügyi állapota miatt. Az pedig, hogy *lojális* volt az új államhatalomhoz, nem mást jelentett, mint a *megváltoztathatatlan politikai rendszerbe kényszerűen beilleszkedő, törvényeit elfogadó, ellene nem vétő* magatartást. Ez utóbbi betartásakor is felekezetének egyházi törvénye szerint járt el (elfogadjuk

56 TsDAVOVU, F.4648. op.4. szpr. 34. ark.138, 141. Erről l.: FODOR Gusztáv: A Sztálinnak írt „levél” keletkezése és jelentősége a Napkeleti Baráti Kör lelkészeinek perében, in: Erdős Kristóf – Szamborovszkyné Nagy Ibolya (szerk.): *„Hívek maradtak bajban, vészben...” Fejezetek a Kárpátaljai Református Egyház 20. századi történetéből*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány, 2022, 61–90, 70–81.

57 DAZO, F. P-1490. op. 1. od.zb. 18. ark. 7.

58 Uo., ark. 9.

59 Лешко: Протестанти, 110–111.

60 Erről l.: SZAMBOROVSKYKNÉ NAGY Ibolya: „Egyedül, de hitünkben megerősödvé”: Bary Gyula lelkészi tevékenysége az első Csehszlovák Köztársaság idején, *Teológiai Fórum* 14(2020/2), 144–176.

a fölénk rendelt világi hatalmat). Tehát a jelenleg ismert források nem támasztják alá Bary bábkormányi (sic!) szerepét. Azonban az felmerül, hogy a szigorú alá- és fölérendeltségi elv szerint működő állami szervek ebben az esetben – a saját szerkezeti felépítésükben használatos és ismert hierarchia mintáját használva – először a rangidős egyházi vezetőt keresték meg, s ezért ragaszkodtak Bary személyéhez.

Közvetlenül Bary és Ljamin-Agafonov májusi találkozója után – két hónapnyi vizsgálat eredményeként – az állambiztonsági szervek megállapították: a KBK szovjetellenes szervezet, s haladéktalanul fel kell számolni.⁶¹ A „Szovjetunió Minisztertanácsa mellett működő vallásügyi tanács 1947. május 20-án kelt utasítására a Szovjetunió Minisztertanácsa mellett működő vallásügyi tanács Kárpátontúli területi megbízottja feloszlatta a magát »Keleti fivérek klubjának« nevező törvénytelenül működő szervezetet”.⁶² A jogerős állami határozat ellen nem volt mit tennie még a *sztársinak* sem, annak ellenére, hogy a KBK valójában nem volt politikai szervezet, és nem „törekedett a fasiszta Magyarországnak segíteni Kárpátontúli Ukrajnát szentistváni hűbértartókká tenni”, ahogy azt az állambiztonsági szervek az ellenük folytatott vizsgálat eredményeképpen állította róluk.⁶³ Utóbbi megállapítás afelé tolt a belmissziós lelkészecsoporthoz megítélését, ahogyan az Ukrán Görögkatolikus Egyházra nézett a szovjetrendszer, miszerint az nem vallási, hanem *tiszttán politikai, nacionalista és szeparatista* szervezet lett volna.⁶⁴ Az viszont a református lelkészek körében akkor már köztudott volt, hogy a KBK egyes tagjai szerették volna átvenni a KRE személyi vezetését. Egyik vezető tagjuk – Horkay Barna – későbbi visszaemlékezésében ekképpen vallott erről: „[...] beleszóltunk, beleavatkoztunk a külső szervezkedés kérdésébe. Nem ismertük még akkor a szovjet módszereket. A terveket nem is ismerhettük.⁶⁵ [...] Nem kellett volna beleavatkozni az egyház-szervezés kérdésébe, úgysem értünk el semmit, csak növeltük az ellentéteket. A mi dolgunk az Ige hirdetése, az imádkozás, a lelkek mentése”.⁶⁶ Ez utóbbi idézetben megfogalmazottak azonban arra engednek következtetni, hogy a KBK önmagára egyházpolitikai szereplőként tekintett, tehát csoportjuk az ET szerinti vezetőkkel szemben pozícionálta magát, mint *igazibb* vezetőket.

A kárpátaljai reformátusok, valamint az élükön álló Bary tiszteletes alaphangon is bonyolult helyzetét tovább bonyolította a MRE Egyetemes Konventje lelkes elnökének, Ravasz Lászlónak az Amerika Déli Baptista Unióhoz intézett,

61 TsDAVOVU, F.4648. op.4. szpr.34. ark.134.

62 Архів Управління Служби Безпеки України в Закарпатській області (Arkhiv Upravlinnia Sluzhby Bezpeky Ukrainy v Zakarpatskii oblasti, AUSBU ZO), F.2258. op1. od.zb.5983. gyelo C-2274.

63 TsDAVOVU, F.4648, op.4. szpr.34. ark.134.

64 БОЦЮРКІВ, БОГДАН: Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946–1989), in Грицак, Ярослав; Гудзяк, Борис (red.): *Ковчег: Науковий збірник статей з церковної історії*, ч. 1, Львів, Інститут історичних досліджень Львівського ДУ ім. І. Франка, Інститут історії Церкви, 1993, 123–164, 159.

65 HORKAY: *A Keleti*, 118.

66 Uo., 128–129.

a kárpátaljai magyar reformátusok gyülekezeteinek az oroszországi protestánsok *szövetségébe való beépítésének* kérése.⁶⁷ Miközben a kárpátaljai gyülekezeteknek címzett levélben arra szólította fel a reformátusokat, hogy „Isten országának együttes építése céljából *keressék a kapcsolatot* az oroszországi protestánsokkal”.⁶⁸ Vagyis a baptisták elnökétől a gyülekezetek beépítését kérte, amely belépést, csatlakozást is jelenthet, míg a kárpátaljai lelkészekről csupán kapcsolatkeresést kért. E félreérthető fogalmazásbeli különbség igen sok fejfájást okozott a vidék lelkészeinek, elsősorban Barynak, de a többi egyházi vezetőknek is.⁶⁹ Bary annak ellenére foglalt állást határozottan az egyesülés ellen, hogy az államhatalom jó néven vette volna, ha a reformátusok bekerülnek egy már ismert szervezeti egységbe, az EKB kötelékébe. Bary a tárgyalások során csak a református egyházközségek regisztrációjában volt hajlandó elfogadni az EKB tanácsának jogi segítségét. Ettől az állásfoglalásától nem tárgított még a MRE püspökének javaslatára sem, mondván, jelen politikai helyzetben Ravasz levele már nem mérvadó, illetve az egyesüléssel a reformátusok valójában elveszítik saját felekezeti identitásukat.⁷⁰ Tehát ebben a bonyolult helyzetben is tetten érhető Bary helyzeti pragmatikája, miszerint „a Szentíráshoz ragaszkodva, minden hívő református lelkésznek arra a felsőbb hatalomra kell hallgatnia, amelyet az Isten felénk helyezett”.⁷¹ Mindent egybevetve – felekezete törvényei szerint – alkalmazkodott a helyzet adta lehetőségekhez, de mindeközben védte saját egyházának közösségeit a beolvasztás veszélyétől, mikor elutasította az EKB szervezethez történő csatlakozást.⁷² Nézeteti komolyságát jelezte, hogy ugyan leszervezte az EKB-val történő tanácskozás engedélyezését Ljamin-Agafonovval,⁷³ mivel az adminisztráció az ő feladatkörébe tartozott, s úgy tűnik, nem élt vissza vezetői pozíciójával, s nem tiltotta meg kategorikusan a tárgyalásokról való lelkészi vitát. Személyesen azonban nem vett részt a bátyúi megbeszélésen.⁷⁴ Távolmaradásának okát több dolog is magyarázhatta: akár aktuális egészségügyi állapota, a csatlakozás kérdéséhez történő

67 MREZSL, 2.f. fond, 41. d., 1947/1485, 3, *Аз Американ Дели Батиста Унио Елнөкөнек*, 1947. márc. 11.

68 Uo., 1. *A kárpátaljai magyar református gyülekezetek pásztorainak*, 1947. márc. 11.

69 A baptisták szervezetébe történő betagozás eseményéről bővebben l.: SZAMBOROVSKYKÉ NAGY IBOLYA: „TÖBBET TENNI MOST NEM LEHET. IRATTÁRBA!” A KÁRPÁTALJAI REFORMÁTUSOK ÉS AZ OROSZ BAPTISTÁK EGYESÜLÉSI/EGYÜTTMŰKÖDÉSI TÖRTÉNETÉRŐL (1947), in: KISS Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, identitás, történelem* 2019, 2. kötet, Budapest, KRE ETKI – KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, Budapest, 2020, 377–398.

70 ЦДАБОВУ, F.4648, op.2, szpr. 34, ark. 84.

71 MRE ZSL 2.f. 41d. 1947/1726, 3.

72 Erről l.: SZAMBOROVSKY-NAGY, Ibolya: The Dilemmas of the Post-War Transition for the Transcarpathian Calvinists in the Soviet Empire (1944–1949), *Acta Universitatis Sapientiae, European and Regional Studies* 21(2022/1), 77–100. <https://doi.org/10.2478/auseur-2022-0005>.

73 DAZO, F.P-1490. op.1. od.zb.18. ark.23, *Ст. декану реформатской церкви Бари Дюло Александровичу с. Великие Берези Береговского округа. 28 июня 1947 г. №55*. 1947. jún. 28.

74 Uo., ark.28. *Список пасторов реф. Церкви участвовавших в совещании 8. июля 1947г. в с. Батьево*, 1947. júl. 8.

egyértelmű nemleges hozzáállása, avagy Ravasz László püspök felé tett tiszteleti gesztus. Energiáit inkább az egyházközségében zajló folyamatokra összpontosította, s közben még adminisztrálta a hozzá – mint a KRE területi megbízottjához – befutott ügyeket, melyek közül egyet érdemes kiemelni az abban szereplő lelkes miatt. Az 1947. július 23-án kelt beadványban Bary az alsóbb szervek hivatali túlkapasáról tudósította Ljamin-Agafonovot,⁷⁵ s közbenjárását kérte, hogy a tivadarfalvi – akkor Szöllősi körzet – községi tanács adja vissza a lelkipásztor lakását. Ti. a lelkipásztor, a gondnok, a presbitérium, vagy bármely más egyházi tényező tudta nélkül a lelkipásztori lakást – községháza céljára – a helyi tanács lefoglalta és oda beköltözött.⁷⁶ Ljamin-Agafonovnak sikerült elérnie, hogy a hatáskörét túllépő tanács visszakozott, s a lelkészlakásba – bár ideiglenesen – visszaköltözhetett a tivadarfalvi tiszteletes (aki történetesen a baráti körös Asszonyi István volt).

1947 nyarának közepén járt körbe a református közösségeknél az az esperesi körlevél, amelyben először értesültek hivatalosan az állami bejegyzés (a korabeli iratokban *regisztráció*) előfeltételeiről,⁷⁷ miután a római katolikus testvérek közösségei már túl voltak rajta. A szovjet birodalmi politika talán attól félt, hogy a szintiszta magyar nemzetiségű felekezet majd a szeparatizmust fogja gerjeszteni a vidéken, ahogy a görögkatolikus egyházban is a vallási nacionalizmust és szeparatizmust félte.⁷⁸ Az államhatalom részéről hátráltatta a regisztráció engedélyezését, hogy a KBK tagsága nem vette komolyan a VKÜT 1947. május 20-i feloszlató rendelkezését. Így október 17-én Zimányi József és Horkay Barna lelkészeket – mint a KBK legaktívabb tagjait – letartóztatták. Mindeközben Poljanszkijt (a VKÜT moszkvai elnökét) a legjobban az zavarta, hogy a *reformátusok fanatikus részét* képviselő KBK – esetleg bekerülve az EKB soraiba – ott saját szovjetellenes tanítását majd szabadon fogja terjeszteni.⁷⁹ Ezért tűnt úgy Kárpátjáról nézve, hogy az államhatalom a Bary és Lajos Sándor által képviselt oldalra állt, s megátolta a reformátusoknak az EKB-val történő egyesülését. Pedig az államhatalom nem állt sem Bary, sem a KBK oldalán, csak a saját önös érdekei szerint változtatta reakcióit, amiben mindig egyházellenes álláspontot képviselt. Meglehet, e tények nem ismerete miatt nevezte később a fent említett Horkay Barna Baráti Kör-ellenesnek Baryt és Lajos Sándort,⁸⁰ akik szerinte úgy foglaltak állást az ébredés és a KBK ellen, hogy nem ismerték személyesen a tényeket, hanem állásfoglalásuk csak a *híreken* alapult.⁸¹ Ezek a tények csak a korabeli levéltári források feltárása

75 Uo., ark.33. *A Református Egyházi Területi Megbízott 1947. július 23-i, 20/1947. sz. levele a Szovjetunió Vallásügyi Minisztériuma Kárpátmögötti Területi Megbatalmazottjának /Agafonov úrnak/. Uzhorod. 1947. júl. 23.*

76 DAZO, FP-1490. op.1. od.zb.18. ark.24. *Kivonat a tivadarfalvi ref. egyház presbitériumának 1947. évi július hó 27. napján tartott gyűlése jegyzőkönyvéből. 14. szám. 1947. júl. 27.*

77 KRE LM, I. fond, 10. C.

78 *Богородка: Українська*, 159.

79 TsDAVOVU, F4648, op.2, szpr. 49, ark. 140.

80 HORKAY: *A Keleti*, 122.

81 Uo., 128.

után kerültek napvilágra. Meglehet, e források ismeretének hiányában születtek azok a vélemények – Fodor Gusztáv és Csarnai Márk részéről –, miszerint az 1947-ben Zimányi és Horkay őrizetbe vételével kezdődő letartóztatási hullámot és a KBK elleni fellépést nem a *Szétlínnek írt hitvallás/levél* váltotta ki a szovjet államhatalmi gépezetből, hanem a mögött Bary Gyula állt. Ugyanis az ő olvasatukban Bary az 1947. februári választáson szeretne volna megszerezni a területi megbízotti tisztséget,⁸² s mikor az nem sikerült, a KBK tagjainak félreállításához Ljamin-Agafonovtól kért segítséget.⁸³ Mindeközben Csarnai munkájában elismeri: „Hogy valóban Bary Gyula okozta volna a KBK lelkészeinek a letartóztatását, az *nem bizonyított*, – amit aztán így folytat – ám az ő közreműködésével kerültek a szovjet államvédelmi gépezet figyelmébe.”⁸⁴ A jelenleg napvilágra került korabeli források alapján nemcsak ez az állítás nem állja meg a helyét, de az sem, hogy közreműködött volna abban, hogy rájuk irányuljon az állambiztonsági szervek figyelmé.⁸⁵ Ugyanis: a) a KBK szervezetének és tagsága hátterének vizsgálatára Viljhovij kérte fel az Állambiztonsági Minisztérium (MGB) szerveit azonnal azután, hogy megkapta Kárpátaljáról az 1947. februári választások eredményét; b) a VKÜT hivatalosan a MGB májusi válasza után tiltotta be a KBK-t, még mielőtt Bary és Ljamin-Agafonov találkozott volna személyesen; c/ az első két KBK-s lelkész (Zimányi és Horkay) letartóztatására pedig azután került csak sor, hogy azok a második hivatalos felszólításra sem reagáltak.⁸⁶ Valójában teljesen érthetetlen, miért is csinálta volna ezeket Bary, hiszen – ahogyan azt fent már tárgyaltuk – elfoglalhatta volna a legmagasabb egyházvezetői tisztséget 1945-ben a saját egyházi törvényei szerint, meg az államhatalom felajánlására is. De nem tette! Vagyis a fenti érvelések – Fodor és Csarnai részéről – inkább tűnnek véleménynek, esetleg vádnak, mint megalapozott állításnak.

82 L.: FODOR Gusztáv: A Kárpátaljai Református Egyház élete a sztálini egyházpolitika szorításában, in Molnár D. Erzsébet – Molnár D. István (szerk.): *A kommunizmus áldozatai, rehabilitációs alternatívák Kelet-Közép Európában*, II. RF KMF, Beregszász, 2016, 188.; uő: A Sztálinnak írt „levél” keletkezése és jelentősége a Napkeleti Baráti Kör lelkészeinek perében, in: ERDŐS – SZAMBOROVSKYNÉ NAGY (szerk.): *Hívek maradtak*, 82.

83 Lásd: CSARNAI Márk: A kárpátaljai magyar reformátusok kálváriája a sztálinizmus éveiben (1944–1953), in: Fazekas Ferenc – Fedeles Tamás – Nagy Levente (szerk.): *Évszázadok forrásaiban: Keresztényüldözés – Krisztianizáció – Egyház*, Pécs, THE, 2019, 122–123.; CSARNAI Márk: Református lelkészek kárpátaljai tragédiája, in: *Kényszerű rabság, kettétört sorsok, jelöletlen sírok: A GULAG-kutatás fehérvölgyi foltyjai. Konferenciakötet*, Budapest, A gulágokban elpusztultak emlékének megörökítésére alapítvány, 2021, 54.

84 CSARNAI: *A kárpátaljai*, 123.

85 Ekkor a Szovjetunióban az Állambiztonsági Minisztérium látta el ezt a szerepet (rövidítése MGB, orosz nyelven – МГБ), amelyet 1953-ban rendeltek a belügyminisztérium alá, s 1954-től lett belőle Állambiztonsági Bizottság (KGB).

86 Bővebben I.: САНБОРОВСКИ-НОЛЬ Ібо: Обрання обласного уповноваженого від Закарпатської реформатської церкви та наслідки цього процесу, *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 40(2022), 68–75. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-40-68-75>

Közben Barynak igencsak *húsbavágó* problémákkal kellett szembenéznie, akárcsak a többi lelkésznek, ugyanis a reformátusokat sokkal jobban terhelte a szovjet állam, mint például a pravoszlávokat. Ezek közül a leginkább feltűnő a református papok jövedelme után kivetett adó volt, amely – a pénzügyi nyilvántartások tanúsága szerint – jóval magasabb volt, mint a pravoszláv pópáktól beszédett.⁸⁷ E megállapítást támasztja alá az 1948. március 12-i nagyberegi presbiteri ülésről készült bejegyzés is, ahol csak egy témával foglalkoztak: az állami adók befizetésével. A szovjet adóhatóság felszólította Baryt és az egyházközséget, hogy a lelkész jövedelme után az 1947. évre befizetett adóhoz pótlólagosan fizessenek még be 1865,20, valamint adókésedelem okán még 560 rubelt. Ezenkívül az 1948. évre 2122,25 rubel adót irányoztak elő, majd – *utólagos kivetés* címszó alatt – újabb 4547,50 rubelt róttak ki. Ez borzalmasan nagy összeg volt ahhoz képest, hogy az egyházközség hivatalos folyószámláján mindösszesen 1000 rubel volt. El sem tudták képzelni, honnan fogják előteremteni az állam által követelt, hiányzó, majd 5000 rubelt.⁸⁸

Közben 1948 tavaszán valóban napirendre került a református közösségek állami nyilvántartásba vételének kérdése. Az egyházmegyei vezetésnek minden egyes egyházközséggel külön kellett tárgyalnia, s még így is több hónapot váraкоztak egy-egy egyházközségi kérvény hivatal általi befogadására. A Beregi Egyházmegye esperesi hivatalának 1948/18. szám alatt kelt májusi körlevele még mindig csak arról értesítette az illetékes egyházközséget, hogy melyik település bejegyzési kérvényének befogadása kb. mikorra várható. A nagyberegi bejegyzést július második felére várta a közösség, de közben szükségessé vált az egyházvezetés átszervezése. E célból 1948. július 4-én egyházközségi közgyűlést tartottak, amely előtt mindenki lemondott mindenféle megbízatásáról.⁸⁹ A közgyűlésen 150 egyháztagnak jelent meg.⁹⁰ A napirendi előadó Bary Gyula lelkész volt, aki ismertette az egyházközség bejegyzésének államhatalmi feltételeit. Ebben a jegyzőkönyvben megtalálható a nagyberegi egyházközség határozata, amely szerint az egyháztanács elnöke Mester Bálint, titkára P. Füzesi Béla, pénztárnoka Fancsik Géza lett. Emellett 7 tanácstagot, 3 ellenőrző tagot, 7 általános tagot és 3 póttagot is megválasztottak az egyházközség irányítására.⁹¹ Ez lett az ún. Húszas Tanács, akik Bary Gyulát kérték fel újra lelkészüknek.⁹² Erről az időszakról igen gyakran és

87 Офіційський, Роман: Напівдержавне православ'я та ізгої-протестанти, in: Вегеш М., Федінець Ч. (eds.): *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура: україномовний варіант українсько-угорського видання*, Ужгород, Ліра, 2010, 342.

88 NREI: Jegyzőkönyv a nagyberegi református egyházközség presbitériumának 1948. évi március hó 12. napján tartott gyűléséről, in: *A nagyberegi református egyházközség presbitériumának jegyzőkönyvei 1945–1948 között*, 78, 1948. márc. 12.

89 Uo. 79, Jegyzőkönyv a nagyberegi református egyházközség presbitériumának 1948. évi június hó 27. napján tartott gyűléséről, 1948. jún. 27.

90 Uo. 79, Jegyzőkönyv a nagyberegi református egyházban 1948. évi július hó 4. napján tartott egyházközségi közgyűlésről, 1948. júl. 4.

91 Uo. 80.

92 Uo.

kizárólagosan idézett Peyer-Müller szerint ezt a Húszas Tanácsot a gyülekezetek tagjai nem szabadon, hanem a települések politikai hatóságának beleszólásával választották meg.⁹³ Nagyberegre ez az állítás nem állja meg a helyét, mert úgy az egyháztanács vezetői, mint tagjai mind az egykori presbitérium legrégebbi és legaktívabb személyei lettek. A nagyberegi református egyházközség állami nyilvántartásba vétele végül július hónap folyamán megtörtént. Maga a regisztráció folyamata Ungváron zajlott a VKÜT új területi megbízottja, Mihajlo Raszputyko előtt, ahol megjelent az egyházközség elnöke, egy ellenőrző bizottsági tag és a lelkész.⁹⁴ Ez a Bary Gyula vezette egyházközség számára semmilyen külön gondot nem okozott. A korszakból fennmaradt iratokban 1948 nyara után Bary már *csak* mint a KRE területi megbízottja szerepelt, de például már nem vett részt a regisztráció folyamatának közvetlen megszervezésében, az az esperesek kompetenciája lett.⁹⁵

Bary Gyula egészségi állapota 1949 elején tovább romolhatott, mert többször előfordult, hogy nem volt képes ellátni lelkészi teendőit sem. Ezeket a nagyberegi anyakönyvi bejegyzések tükrözik, amikor a temetéseket egyre sűrűbben kiegészítő lelkész, esetenként pedig kiegészítő kántor végezte helyette.⁹⁶ Ezt támasztja alá a Bary által 1949. március 2-án a VKÜT helyi megbízottjához benyújtott nyilatkozat is, amelyben lemondott a KRE területi megbízotti tisztségéről (melyet 1947. május 6-án ideiglenesen vállalt el). Lemondását azzal indokolta, hogy 1947 végén átél újabb két agyvérzése következtében immár úgy mentálisan, mint fizikálisan képtelen ellátni a tisztség betöltését, ami a jelentős munka mellett igen sok utazással is járt.⁹⁷ A feltételezés, miszerint Bary csak azért mondott le, mert túl sok volt az ellenfele,⁹⁸ egyfelől figyelmen kívül hagyja a tiszteletes valós életkorát (1949-ben 69 éves volt), másfelől az 1938-as meghurcolása és bántalmazása következtében kialakult egészségügyi problémáit, melyekről fent írtunk. Nagyberegi visszaemlékezőkkel végzett interjúk alátámasztják, hogy 1947-ben, majd 1949-ben is több agyvérzése volt Barynak, s a legutolsó után már ritkán tudott felkelni az ágyból, s bár szellemileg ép maradt, immár ágyhoz kötötten élte napjait.⁹⁹

Bary Gyula nagyberegi lelkész, egykori beregi esperes és a KRE területi megbízottja 1951. február 14-én, életének 71. évében adta vissza lelkét Teremtőjének. Temetésére február 16-án került sor, melyen a szertartást Illyés István beregszászi

93 PEYER-MÜLLER, Fritz: *A Kárpátaljai Református Egyház története a két világháború között – kitekintéssel a jelenre*, Budapest, Református Zsinati Iroda Tanulmányi osztálya, 1994, 401.

94 TsDAVOVU, F.4648, op.4, szpr.42, ark.196.

95 САМБОРОВСЬКІ-НОДЬ ІБОЯ: Зміни в організаційній структурі Закарпатської реформатської церкви (1946–1949). In: *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, Вип. 35, 2022, 179. DOI: 10.33402/ukr.2022-35-174-185.

96 NREI: Halottak anyakönyve a Nagyberegi egyházban az 1949. évben. 10–11. s/sz.

97 TsDAVOVU, F. 4648. op. 2. szpr. 51. ark. 9

98 Шерстюк: *Закарпатська*, 90.

99 Nagy Lajos közlése szerint, az interjút a szerző készítette 2017 augusztusában.

helyettesítő lelkész és Pói József haranglábi lelkész végezte.¹⁰⁰ Sírja a mai napig a nagybereg-i községi temetőben található.

ÖSSZEGRZÉS

Végül elmondható, hogy bár Bary Gyula, mint a kárpátaljai reformátusok szeniorja *csak* 1949 végéig állt a KRE élén, pont ez volt az az időszak, amikor eldőlt a felekezet számára, hogy megmaradhattak hagyományaikban. A felvetést, miszerint csatlakozzanak az EKB-hoz, Bary Gyula kategorikusan ellenezte, mert abban – felekezetének sajátos liturgiáján túl – elveszni látta magának a reformátusságnak az identitását is. Az az állítás, miszerint Bary személyében ún. bábkormány [sic!] került volna a KRE élére, teljesen alaptalan, mert a lelkész se gyengekezű, se befolyásolható egyházi vezető nem volt. Annak fényében, hogy milyen egészségügyi állapotban volt 1947-től, inkább kellene felelősségteljesnek nevezni magatartását. Az államhatalom felé megnyilvánuló lojális cselekedetei – *az adott politikai rendszerbe beilleszkedő, törvényeit elfogadó* – pedig felekezetének egyházi törvénye szerinti eljárást takartak. Ugyancsak nem bizonyítható az a feltételezés sem, miszerint a református lelkészek elleni 1947-ben kezdődő letartóztatási hullám és a KBK elleni fellépés mögött Bary állt volna. Amint – a jelenleg ismert korabeli források alapján – az sem, hogy esetleg közreműködött volna abban, hogy rájuk irányuljon a MGB figyelme. Végül 1949-ben sem azért mondott le egyházának területi megbízotti posztjáról, mert túl sok volt az ellenfele, hanem mert az 1938-as meghurcolás és bántalmazás következtében kialakult egészségügyi problémái nem tették lehetővé a további minőségi munkáját.

Ákárhogy is nézzük, Baryt cselekedetei alapján inkább lehet *pragmatikusnak* nevezni, mint *bebódolónak*. Az viszont megállapítható, hogy a nagybereg-i lelkész, beregi esperes a folytonosságot képviselte, ami abban a háború utáni átmeneti időszakban egyháza, felekezete szempontjából a megtartó stabilitást és folytonosságot reprezentálta. S akár tudatosak, akár reflektívek voltak reakciói, lépései, elsősorban a református gyülekezetek érdekeit tartotta szem előtt, s csak akkor mondott le a rá kijelölt feladat teljesítéséről, mikor fizikailag már nem volt hozzá ereje. Ebből kifolyólag, Bary Gyula – mint felekezetének markáns jellemű egyházi személyisége – ki volt téve az *egyetnemértés* miatti támadásoknak úgy életében, mint halála után. Ez azonban nem von le semmit a kárpátaljai reformátusok megmaradásáért 1944 után végzett tetteinek jelentőségéből.

100 NREI: Halottak anyakönyve a Nagybereg-i egyházban az 1951. évben, 17, 4. s/sz.; l. még: AUSBU ZO, F. 7. gyele C-5933. ark.181.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

F. = fond

op. = opisz (levéltári állag jegyzéke)

gyelo = levéltári ügyirat, iratcsomó oroszul

od.zb. = odinicja zberihanja (szó szerint = őrzési egység, iratcsomó ukránul)

szpr. = szprava (levéltári ügyirat, iratcsomó ukránul)

ark. = árkus (oldal)

FELHASZNÁLT IRODALOM

Magyar nyelven

- A Beregszászi M. Kir. Állami Főgimnázium XV.-ik évi értesítője 1904/1905. Közzéteszi: Schürger Ferenc igazgató. Beregszász, „Haladás” Könyvnyomda, 1905.
- CSARNAI Márk: A kárpátaljai magyar reformátusok kálváriája a sztálinizmus éveiben (1944–1953), in: Fazekas Ferenc – Fedeles Tamás – Nagy Levente (szerk.): *Évszázadok forrágában: Keresztényüldözés – Krisztianizáció – Egyház*, Pécs, THE, 2019.
- CSARNAI Márk: Református lelkészek kárpátaljai tragédiája, in: *Kényszerű rabság, kettőtört sorsok, jelöletlen sírok: A GULAG-kutatás fehérfoltjai. Konferenciakötet*, Budapest, A gulágokban elpusztultak emlékének megörökítésére alapítvány, 2021.
- FODOR Gusztáv: A Kárpátaljai Református Egyház élete a sztálini egyházpolitika szorításában, in: Molnár D. Erzsébet – Molnár D. István (szerk.): *A kommunizmus áldozatai, rehabilitációs alternatívák Kelet-Közép Európában*, II. RF KMF, Beregszász, 2016.
- FODOR Gusztáv: A református egyház első évtizede Kárpátalja szovjetizálásának idején (1944–1954), in: Molnár D. Erzsébet – Molnár D. István (szerk.): *Hadifogság, málenkij robot, gulág. Kárpát-medencei magyarok és németek elhurcolása a Szovjetunió hadifogoly- és kényszermunkatáboraiiba (1944–1953)*. Beregszász–Ungvár, „Rik-U” Kiadó, 2017.
- FODOR Gusztáv: A Sztálinnak írt „levél” keletkezése és jelentősége a Napkeleti Baráti Kör lelkészeinek perében, in: Erdős Kristóf – Szamborovszkyné Nagy Ibolya (szerk.): *„Hívek maradtak bajban, vészben...” Fejezetek a Kárpátaljai Református Egyház 20. századi történetéből*. Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottsága, Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány, 2022, 61–90.
- KOMJÁTI Gedeon: Könyvismertetés, *Protestáns egyházi és iskolai lapok*, 22(1879/9), 1879. márc. 2., 272.
- MÁCZA MIHÁLY: A Csehszlovákiai Magyar Dalosszövetség országos dalosünnepe Komáromban 1938-ban, *Limes – Tudományos szemle* 3(1990/1), 51.
- PETHEÓ Attila – TÖMÖSKÖZI Ferenc (szerk.): *Tárnok Gyula szürke könyve: Adattár az 1918–1938 években cseh megszállás alatt élő fehérvideki református egyház történetének megírásához*, Komárom, Calvin J. Teológiai Akadémia, 2022.

- PEYER-MÜLLER, Fritz: *A Kárpátaljai Református Egyház története a két világháború között – kitekintéssel a jelenre*, Budapest, Református Zsinati Iroda Tanulmányi osztálya, 1994.
- S.n.: A beregi református egyházmegye tisztújítása, *Prágai Magyar Hírlap*, 11(1932/268), 1932. nov. 24., 5.
- S.n.: A kárpátaljai református egyházkerület új főjegyzője, *Prágai Magyar Hírlap*, 3(1924/258), 1924. nov. 13., 6.
- S.n.: A református zsinat harmadik napja, *Prágai Magyar Hírlap*, 2(1923/138), 1923. jún. 19., 3.
- S.n.: A ruszinszkói szövetkezeti mozgalom újráéledése, *Prágai Magyar Hírlap*, 5(1926/266), 1926. nov. 23., 9.
- S.n.: Az ellenzéki Közös Bizottság 96 tagja közül már 82 leszavazott az Intéző Bizottság mellett, *Prágai Magyar Hírlap*, 3(1924/190), 1924. aug. 22., 1.
- S.n.: Beregszászon megalakult a kárpátaljai református egyházkerület lelkészeinek egyesülete, *Prágai Magyar Hírlap*, 11(1932/259), 1932. nov. 13., 11.
- S.n.: Láncot kötöttek a nagyberegi református lelkész nyakára, *Magyarság*, 19(1938/261), 1938. nov. 17., 4.
- S.n.: Lelkészbekérő, *Protestáns egyházi és iskolai lapok*, 57(1914/9), 1914. márc. 1., 136.
- S.n.: Megnyílt a lévai református zsinat, *Prágai Magyar Hírlap*, 2(1923/136), 1923. jún. 19., 3.
- S.n.: Református lelkészi vizsgák Beregszászon, *Prágai Magyar Hírlap*, 5(1926/251), 1926. nov. 23. 7.
- S.n.: Szerkesztőváltás, *Szatmár-Németi*, 9(1905/44), 1905. júl. 5., 4.
- S.n.: Tisztújítás a kárpátaljai egyházkerületben, *Sárospataki Református Lapok*, 28(1933/32), 1933. aug. 6., 191. l. még: A kárpátaljai református egyházkerület gyülekezetei, *Pesti Hírlap*, 55(1933/171), 1933. júl. 30., 20.
- SZAMBOROVSKY-NAGY, Ibolya: The Dilemmas of the Post-War Transition for the Transcarpathian Calvinists in the Soviet Empire (1944–1949), *Acta Universitatis Sapientiae, European and Regional Studies* 21(2022/1), 77–100. <https://doi.org/10.2478/auseur-2022-0005>.
- SZAMBOROVSKYKYNÉ NAGY Ibolya: „Egyedül, de hitünkben megerősödvé”: Bary Gyula lelkészi tevékenysége az első Csehszlovák Köztársaság idején, *Teológiai Fórum* 14(2020/2), 144–176.
- SZAMBOROVSKYKYNÉ NAGY IBOLYA: „Többet tenni most nem lehet. Irattárba!” A kárpátaljai reformátusok és az orosz baptisták egyesülési/együttműködési történetéről (1947), in: KISS Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, identitás, történelem 2019*, 2. kötet, Budapest, KRE ETKI – KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, Budapest, 2020, 377–398.
- SZAMBOROVSKYKYNÉ NAGY Ibolya: A szovjet hatalom megjelenése és berendezkedése Beregszász magyar iskoláiban (1944–46), *Acta Academiae Beregsasiensis* 15(2016), 83–99.
- SZAMBOROVSKYKYNÉ NAGY Ibolya: Egy dicstelen hatalomátadás árnyékban maradt eseményéről. A nagyberegi lelkész 1938-as meghurcolása a csehszlovák karhatalom által, *Küldetés*, 27(2016/6).

Idegen nyelven

- САМБОРОВСКИ-НОДЬ Ібоя: Зміни в організаційній структурі Закарпатської реформатської церкви (1946–1949). Іп: *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, Вип. 35, 2022, 179. DOI: 10.33402/ukr.2022-35-174-185.
- ВОЙНАДЛОВИЧ Віктор: *Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс*, Київ, Світогляд, 2005.
- КАПІТАН Лариса: Процес реєстрації реформатських громад в повоєнному Закарпатті: прояв лояльності чи політична гра, *Красзнавство*, 2013/2, 139–145.
- ЛЕШКО Оксана: Державна політика і протестантські громади Закарпаття в 1946–1949 роках, *Carpatika-Karpatika*, 2002/20, 105–114.
- ЛЕШКО Оксана: Протестанти Закарпаття: погляд у минуле, іп: Мандрик Іван. (голова): *Науковий вісник УжНУ, Серія: Історія*. Вип.7, Ужгород, Вид-во В. Падяка, 2002, 79–83.
- ЛЕШКО Оксана: Реформатське духовенство Закарпаття в другій половині 40–50-х роках, іп: Мандрик І. (голова): *Науковий вісник УжНУ, Серія: Історія*, Вип. 9, Ужгород, Вид-во В. Падяка, 2003, 74–82.
- ОФІЦІНСЬКИЙ, Роман: Напівдержавне православ'я та ізгої-протестанти, іп: Вегеш М., Фединець Ч. (eds.): *Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура: україномовний варіант українсько-угорського видання*, Ужгород, Ліра, 2010.
- САЛАМАХА, Ігор.: Реформатська церква Закарпаття в перші післявоєнні роки (1945–1948), іп: *Історія релігій в Україні*, кн.1., Львів, 2001, 372–378.
- САМБОРОВСКИ-НОДЬ Ібоя: Обрання обласного уповноваженого від Закарпатської реформатської церкви та наслідки цього процесу, іп: Мельничук, О. (заг. ред.): *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 40, Вінниця, ВДПУ, 2022, 68–75. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-40-68-75>
- САМБОРОВСКИ-НОДЬ Ібоя: Обрання обласного уповноваженого від Закарпатської реформатської церкви та наслідки цього процесу, *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вип. 40(2022), 68–75. DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-40-68-75>
- ШЕРСТЮК Інна.: Закарпатська реформатська церква у перші повоєнні роки, *Історична пам'ять*, 2012/28, 85–92.

*Bokor Anna*¹ – *Rígó Róbert*²

„CSENDENBEN ÉLI ÉLETÉT”

A LELKÉSZI SZOLGÁLAT LEHETŐSÉGEI AZ ÖTVENES ÉVEKBEN
NAGY LAJOS SZŐNYI LELKIPÁSZTOR PÉLDÁJA³

ABSTRACT

Living his life quietly.” Opportunities for Pastoral Service during the 1950s. The Example of Rev. Lajos Nagy, Pastor of the Reformed Congregation in Szőny

The congregations of the Reformed Church in Hungary suffered great financial and spiritual losses during the nineteen-fifties. Namely, church leaders collaborated with the state, and pastors who opposed the nationalization of church properties and other state actions would face reassigning or arrest. Literature has chiefly focused on church leaders, but it has neglected pastors so far. However, supplementing it with the examples of surviving congregations and their pastors, it will offer a more complete and more representative picture of the history of the church under Communist rule. Rev. Lajos Nagy, pastor of such a congregation in Szőny managed to navigate his congregation through external hardships. The congregation regularly held services and Bible study lessons, with a growing number of young people joining it. Although the service of the pastor was innocent and “quiet” in the eyes of the state, his attitude, i.e. he served quietly and kept the community together, became an outstanding example against the backdrop of removed pastors and empty churches.

Keywords: church resistance, Communism, Reformed Church in Hungary, Szőny, congregational life

- 1 *Bokor Anna*, egyetemi hallgató, Károli Gáspár Református Egyetem Történettudományi Intézet, kutatási terület: református gyülekezetek a szocializmus idején. bokor.anna.egyetemi@ymai
- 2 *Rígó Róbert* (PhD) történész, szociológus, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi intézetének tudományos főmunkatársa és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatalának kutatási osztályvezetője. Kutatási területe: a 20. századi magyar társadalom- és egyháztörténet. rigo.robert@kre.hu
- 3 Hálás köszönet Forróné Nagy Ágnesnek a részletes interjúért, ami nélkül ez a tanulmány nem lenne teljes.

BEVEZETÉS

A Magyarországi Református Egyház, a többi hazai történelmi egyházhoz hasonlóan, a pártállam évtizedeiben fokozatosan a hatalom elnyomásának, felszámoló törekvésének tárgyává vált. A kiépülő kommunista hatalom – a szovjet mintát követve – mindent elkövetett az egyházak befolyásának csökkentése, a hívek egyháztól való elidegenítése érdekében. Az elmúlt harmincöt évben végzett kutatások nagyrészt az egyházi vezetés, az egyházpolitika szintjén vizsgálták az állam vallásellenes intézkedéseinek hatását, de az egyházmegyéek és a gyülekezetek, az alsópapság szintjén kevés kutatás látott napvilágot⁴ (bár az elmúlt években egyre inkább erre fordul a kutatók figyelme). Pedig a szocializmus időszakában „élesen kettévált az együttműködő, a rendszert kiszolgáló legfelső egyházvezetés és a köz-egyház”.⁵

Fontos adalékot jelenthetnek azonban a gyülekezetek és lelkészeik történetei, hiszen pontosíthatják, más oldalról világíthatják meg azt a döntően negatív képet,⁶ amely az államhatalommal együttműködő egyházvezetés révén az egész református egyház szocializmus alatti történetét beárnyékolja. Az ellenállás nyomait nemcsak felülről indított mozgalmakban érdemes keresni, hanem az evangélium szolgálatához ragaszkodó, csendben a helyén szolgáló, szinte észrevétlenül munkálkodó lelkészek között is. Az állam számára ők is ellenséget jelentettek, hiszen az ideológiai nevelés terén harcot vívtak „a lelkekért”.⁷ Pedig „a vallási közösségek és az egyházak tagjai számára [...] az, ami a hatalom szemében ellenállásnak minősült, nem volt több, mint a hitükből és hivatásukból fakadó életforma – az ezzel járó kockázatot is vállaló – folytatása.”⁸

- 4 BÁRTH Dániel: Alsópapság és népi kultúra (Kutatási irányok, modellek és megközelítési lehetőségek), in: Uő (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18-20. századi Magyarországon*, Budapest, ELTE BTK Folklore Tanszék, 2013, 9–42, 18. A református alsópapság fegyelmi ügyeit tárgyaló friss tanulmány: LÁNYI, Gábor: Church Disciplinary Procedures in the Early 1950s as Tools of Political Sidelineing, in: Bárh Dániel (szerk.): *Lower Clergy and Local Religion in 16th–20th Century Europe*, Budapest, MTA-ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport, 2023, 345–366.
- 5 KISS Réka – SOÓS Viktor – TABAJDI Gábor: *Hogyan üldözzünk egyházakat? Állambiztonsági tankönyv tartólistáknak*, Budapest, L'Harmattan, 2012, 48.
- 6 Ezt a negatív képet illusztrálja: LÁNYI Gábor: *Méltatlanul. Háttérbe szorított dunamelléki református lelkészek az 1950-es években*, Budapest, KRE Egyház és Társadalom Kutatóintézet Reformáció Öröksége Műhely – KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020.
- 7 A Nemzeti Emlékezet Bizottsága 2022-es megemlékezéssorozatának címe „Küzdelem a lelkekért” volt, amely találoan sűríti egybe az ideológiai szembenállás lényegét. Ehhez kapcsolódó kötetük: TABAJDI Gábor – SZULY Rita – ERDŐS Kristóf – WIRTHNÉ DIERA Bernadett (szerk.): *Küzdelem a lelkekért. Pártállam és egyházak a bosszú hatvanas években*, Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala, 2023.
- 8 FEJÉRDY András: Vallási ellenállás Magyarországon a kommunista rendszerrel szemben. Források és gyűjtemények, in: APOR Péter – BÓDI Lóránt – HORVÁTH Sándor – HUHÁK Heléna – SCHEIBNER Tamás (szerk.): *Kulturális ellenállás a Kádár-korszakban*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018, 143–144.

A gyülekezetek életét mélyen áthatották a politika irányítói, és a velük együttműködő egyházi vezetés döntései. Az egyházak által fenntartott iskolák, intézmények, a tulajdonukban lévő ingatlanok, főleg a termőföldek 1945-től évről évre fokozatosan az állam tulajdonába kerültek. Az egyházat sok esetben a prédikációk témájáig áthatotta a kommunista párt iránymutatása.⁹ Az élet minden területére kiterjedő politikai intézkedések közül a kényszerkollektivizálás különösen hátrányosan érintette a reformátusokat, hiszen 1930-ban közel 80%-uk falvakban élt,¹⁰ földműveléssel foglalkoztak, ez jelentette mindennapi valóságukat, megélhetésüket.

A mindennapi és a gyülekezeti életet is megnehezítő körülmények között sok helyen megindult az egyházi közösségek felbomlasztása, a hatvanas évek közepétől drasztikus csökkenésnek indult a gyülekezetek taglétszáma.¹¹ A hívek nem mertek templomba járni, az istentiszteleteken kívül semmilyen összejövetelt nem tarthattak, vagy ha mégis megpróbálták, akkor súlyos következményekkel kellett szembenéznük.¹² Különösen jellemző lehetett ez a falvakra, ahol a közösség sokkal zártabb, bensőségesebb volt, mindenki ismert mindenkit, és nehéz volt észrevétlenül összejöveteleket tartani. Milyen lehetőségei voltak ezek után a lelkipásztoroknak, akik hivatásuknak megfelelően szerették volna egyben tartani gyülekezetüket és továbbra is támaszt nyújtani híveiknek? Hogyan tudták áthidalni azokat az anyagi és lelki értelemben egyaránt jelen lévő akadályokat, amelyeket az államigazgatás és az egyházvezetés alakított ki az egyházi élet ellehetetlenítése érdekében?

A téma nagy terjedelmére való tekintettel jelen tanulmányban csak az ötvenes évek időszakát vizsgáljuk a világháború utáni nehézségektől kezdve a kiépülő Kádár-rendszer egyházpolitikájáig. Bokor Anna dédapja, Nagy Lajos (1919–1990) szőnyi lelkipásztor szolgálatán keresztül szeretnénk választ találni a fenti kérdésekre, feltérképezve a gyülekezet helyzetét, életét és a lelkipásztor közöttük betöltött szerepét. A gyülekezet vizsgálata pedig mintát adhat további kutatások elvégzéséhez, összehasonlítási alapot biztosíthat hasonló gyülekezetek történetéhez, és a mikrotörténeti kutatások növekedése révén egyre teljesebb képet kaphatunk az egész egyház korszakos történetéről.

- 9 RIGÓ Róbert: Kettős szorításban. A Bács-Kiskunsági Református Egyházmegye szerepe a kollektivizálásban (1952–1960), in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2018.* (Reformáció Öröksége 1. köt.), Budapest, L'Harmattan – Károli Gáspár Református Egyetem, 2019, 295–314, 295–297.
- 10 LADÁNYI Sándor: A református egyház (1919–1944), in: Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX. században*, 2. köt., Szekszárd, Babits, 1997, 417–431, 312.
- 11 RIGÓ Róbert: Pártállami „szociográfia” a hatvanas évek vallási életéről, *Forrás* 54 (2022/2), 28–64.
- 12 BÖLCSKEI Gusztáv: A legújabb kori egyháztörténetünk áttekintése (1948–1990), in: Barcza József – Dienes Dénes (szerk.): *A Magyarországi Református Egyház története 1918–1990 – Tanulmányok*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája, 1999, 155–172, 161.

A SZŐNYI REFORMÁTUS EGYHÁZKÖZSÉG RÖVID BEMUTATÁSA

Egy gyülekezet történetének alakulását nagyban meghatározza szociológiai, demográfiai és földrajzi környezete. A 18. század óta dinamikusan fejlődő Szőny községben¹³ 1941-ben a 4066 fős lakosság 37%-a református volt. A szőnyi anyagyuházközség 1624-ben jött létre,¹⁴ kőtemplomot csak 1787-ben építhettek.¹⁵ A gyülekezet a 20. században is jelentős szerepet töltött be az egyház életében. A helyi pártszervezet is tisztában volt a gyülekezet jelentőségével, 1967-ben a Komárom megyei Rendőr-főkapitányság III/III-1. alosztályának ügynöke „a megye legjobb állásának” nevezte a szőnyi lelkészi tisztséget.¹⁶

A második világháború az országos viszonyokhoz hasonlóan a szőnyi gyülekezetet is jelentősen megviselte mind anyagi, mind lelki értelemben. 1944-ben meg kellett bontani a templomtorony ablakát, hogy a beszolgáltatásra ítélt harangot le tudják dobni, és ne kelljen összetörni. A templomépület megrongálódott a front átvonulása idején egy, a közelben becsapódott tüzérségi lövedék miatt. A gyülekezet anyagi lehetőségeit mutatja, hogy a megbontott tornyot 1952-ben, a templomépület megrongálódott részeit pedig csak 1954-ben tudták helyrehozni.¹⁷

A háború után az anyagi nehézségek nagy részét a javadalmi földek elvesztése okozta. 1946-ban az egyházközség 201 kataszteri holdjából 101-et sajátított ki az állam,¹⁸ 1951 júliusában azonban az Egyetemes Konvent felszólítása nyomán a megmaradt földjüket is (a kert és a templomtelek kivételével) fel kellett ajánlaniuk megvételre az államnak.¹⁹

A gyülekezet számára nemcsak földjeinek elvétele okozott létbizonytalanságot, hanem az elszabadult infláció is. 1945 augusztusában az egyházi adó kérdésével kapcsolatban a jegyzőkönyvben megemlítették, hogy a gabonahiány és a pénz elértéktelenedése miatt a kántor fizetését búzával egészítették ki, a belső meszelés árát – és 1946 februárjában már a gondnokok tiszteletdíját is – búzában fizették. 1950 novemberében a helyettes lelkész járandóságát sem tudták kifizetni, mert nem volt rá fedezet, az egyházadó felét nem sikerült beszedni ebben az évben. A tüzelőanyag-hiányból eredően a lelkésznek csupán használatlan gerendákat tudtak a rendelkezésére bocsátani.

13 Szőny 1977 óta Komárom város részévé vált.

14 SZÁMADÓ Emese – TURI Zsolt: A Szőnyi Református Egyház, in: SZÁMADÓ Emese (szerk.): „*Soli Deo gloria.*” A protestáns egyházak története Komáromban, a Duna két partján, Komárom, Komáromi Klapka György Múzeum, 2017, 193–300, 195.

15 Uo. 202.

16 Ügynöki jelentés, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 3.1.2. Munka dossziék (M-dossziék) 1949–1989 (a továbbiakban: ÁBTL 3.1.2.), Munka dosszié, M-30624.

17 SZÁMADÓ – TURI: A Szőnyi Református, 205.

18 A Szőnyi Református Egyházközség Presbitériumának Jegyzőkönyvei (a továbbiakban: SzREPJ), 1946. február 7.

19 SzREPJ, 1951. augusztus 12.

Nem csak a földjeit veszítette el a gyülekezet. 1948 augusztusában a presbitérium azzal a reménységgel, hogy idővel visszakapja, tudomásul vette a gyülekezet tulajdonában lévő iskolaépületek, tanítói lakások teljes berendezéssel együtt történő államosítását.²⁰ Ráadásul a községi tanács 1950 novemberében kiutalta a lelkészlakás melletti káplánszobát egy Mészáros Lajos nevű férfinak. A gyülekezet azelőtt – földjei és épületei elvesztése következtében – ebben a szobában tartotta a bibliaköröket, presbiteri gyűléseket és énekkari próbákat. A községi tanács – lakásínségre hivatkozva – néhány hónappal későbbre helyezte kilátásba a helyiség visszaadását.

Ezzel ellentétben 1952. november 30-án a jegyzőkönyv már három családot említett, akik az épületben éltek – a lelkészen és feleségén kívül(!) –, így külön illemhely építése vált szükségessé.²¹ Végül csak 1964-ben lett újra üres a káplánszoba, melyet olyan rossz állapotban hagytak hátra, hogy le kellett bontani.²²

NEHÉZSÉGEK KÖZÖTT IS KÖZÖSSÉGBEN

A nagy múltú gyülekezet 1951-ben Nagy Lajost választotta lelkipásztorául. Bokor Annát dédapja története nemcsak azért ragadta meg, mert gyermekkorától fogva sok történetet hallott arról, hogy mennyire becsülték és tisztelték a lelkipásztort a gyülekezetben, hanem azért is, mert szolgálatát 1951-től haláláig Szőnyben végezte, tehát a szocializmus szinte teljes időszaka alatt vezette gyülekezetét a nehéz körülmények között.

Nagy Lajos 1919. november 23-án született Szőnyben, Nagy Sándor vasutas, földműves és Mózes Mária gyermekeként.²³ Komáromban érettségizett a bencés gimnáziumban, majd miután postásként megkereste a tanulmányaihoz szükséges pénzt, a Pápai Református Teológiai Akadémián szerzett diplomát. Segédlelkészként szolgált Nagymaroson és Szomódon, majd Kocsra helyezték helyettes lelkésznek. 1951. december 16-án iktatták be a Szőnyi Református Egyházközség lelkészi tisztségébe, ami után azonnal munkához látott, hogy a gyülekezet számos nehézségét kezelni tudják.

A világháború idején megrongálódott templom volt talán a legsürgetőbb „külső” teendő. Az elhúzódó renoválás is jól mutatja a gyülekezet nyomorúságos anyagi helyzetét és a politikai, gazdasági környezet következményeit. 1951 márciusában a gyülekezet gyűjtésbe akart kezdeni, hogy a háború alatt megrongálódott templomot felújíthassák, de a megyei tanács megtiltotta, hogy saját híveik között adományokat gyűjtsenek.²⁴ A toronyablakot így az egyháztagok ingyen ja-

20 Uo. 1948. augusztus 10.

21 Uo. 1952. november 30.

22 Uo. 1964. július 18.

23 A lelkész személyes életére és szolgálatára vonatkozó adatok a lányával, Forróné Nagy Ágnessel készített interjúból származnak, amely elérhető Bokor Anna saját archívumában. (a továbbiakban: Interjú Forróné Nagy Ágnessel, Szentendre, 2023.09.23.)

24 SzREPJ, 1951. március 4.

vították ki, ingyen fuvarral. A templom javítására az újonnan megválasztott lelkész bizottságot hozott létre 1951 decemberében, de sem magánvállalkozó, sem karbantartási szövetkezet nem vállalta az épület felújítását.

1952 júliusában helybeli iparosokat kértek fel a templom oldalának megjavítására, de ők sem vállalták a munkát az állványozáshoz szükséges anyag hiányára hivatkozva, így a presbitérium elhatározta, hogy a gyülekezet tagjaitól gyűjt állványanyagot.²⁵ A karzatot és az orgonát a lelkész és a gondnokok saját kezűleg hozták rendbe. A legszükségesebb javításokat így 1952 szeptemberére el tudták végezni. 1954. november 7-én adtak hálát a felújítás teljes befejezéséért, amely alkalmon Győry Elemér dunántúli püspök és Mezey Gy. Lóránd esperes is szolgált. Az eseményről *Az Út* című református hetilap is beszámolt: „a nagy templomot a gyülekezet egészen megtöltötte.”²⁶

Az újonnan megválasztott lelkész díjlevele 1951 őszén 120 mázsa búzát, nyolcszáz négyszögöl kerttel rendelkező lakást, stólapénzt és államsegélyt tartalmazott. A lelkészlakást a lelkésznek kellett kimeszeltetnie a saját költségén. Az épület rendkívül rossz állapotban lehetett, erre utalnak a sorozatos presbitériumi jegyzőkönyvi megjegyzések, például 1953-ból, amikor a szigetelés hiánya miatt beszivárgott a talajvíz a lelkészlakásba, és a lelkész engedélyt kért a presbitériumtól egy szoba víztelenítéséhez.

1956-ban az egyházközség anyagilag olyan nehéz helyzetbe került, hogy kérte: „az egyházközség közalapi terheit a felsőbb hatóság csökkentse, mivel ez egyházközségünkre súlyos megterhelést jelent”.²⁷ Ugyanennek az évnek a nyarán pedig sajnálattal állapította meg a presbitérium, hogy a gyülekezet nem engedheti meg magának, hogy minden házasulandó pár „egy teljes Bibliát” kapjon ajándékba.²⁸

Az anyagi nehézségek ellenére a lelki növekedés nem maradt el. Bár a korszakban jellemző szegénység és az állami terror megfélemlítő akciói sok gyülekezetben visszahúzódtást, óvatos távolmaradást eredményeztek,²⁹ a szőnyi gyülekezet nehéz anyagi helyzetének és az állam folyamatos elnyomásának ellenére minden korosztálynak változatos lehetőségeket kínált a kapcsolódásra, az együttlétre és hitük megélésére. Minden vasárnap két alkalommal, egy délelőtti és egy délutáni istentiszteletet tartottak a szőnyi templomban, és rendszeresen összegyűltek az almásfüzitői leányegyházközségben is. A gyülekezeti tagok vállalták, hogy otthonaikban tartásuk meg a bibliaórákat, amikor az állami terror fenyegetése miatt nem mertek, és a káplánház kiutalása miatt nem is tudtak máshol összegyűlni.

Gyakran szerveztek gyülekezeti kirándulásokat, amelyekről a fennmaradt fényképek tanúskodnak, például egy 1956-os csoportkép,³⁰ amelynek készítése idején

25 Uo. 1952. július 22.

26 S.n.: Templomszentelés a szőnyi gyülekezetben. Győry Elemér püspök szolgálata a gyülekezet ünnepén, *Az Út*, 1954. november 14–20.

27 SzREPJ, 1956. január 29.

28 Uo. 1956. június 24.

29 Vö. BÖLCSKEI: A legújabb kori egyháztörténetünk, 162.

30 Lásd SZÁMADÓ – TURI: A Szőnyi Református, 223.

a gyülekezet éppen az egyik legnagyobb pénzügyi válságát élte meg, a közösségi programok szervezését mégis fontosnak tartották. A közösségi események közé tartoztak a teastek is, amelyeken tombolat húztak, gyakran a lelkész is vett néhány apróságot, ezeket aztán „hatalmas derűtség közepette sorsolták ki”.³¹

A szervezett programok mellett a gyülekezeti tagok a közösen végzett önkéntes munka során is összekovácsolódtak. A templom és a parókia körüli átalakításokat, karbantartásokat mind együtt végezték társadalmi munkában. A komoly fizikai megerőltetés ellenére mindig jókedvűen, szeretettel dolgoztak együtt. A nők hasonló lelkesedéssel végezték a templomtakarítást, amiről szintén vidám hangulatú képek tanúskodnak.

A gyülekezet zenei életéről is maradtak fenn emlékek. 1951 decemberében, a lelkészbeiktató ünnepségen leánykar szolgált a meghívott lelkészek és papok mellett. Nagy Lajos lelképásztor vegyeskart vezetett, ő maga is szívesen énekelt, játszott harmóniumon, orgonán és hegedűn, ő jegyezte le a kórus számára szükséges szólalkozásokat. Később, amikor már újra rendezhettek egyházmegyei kórustalálkozókat, a szőnyi gyülekezet kórusa rendszeres résztvevője volt ezeknek az összejöveteleknek. Az 1955-ben megjelent új énekeskönyvből az egyházmegyére jutó 265 példányból 30 került Szőnybe. Ugyanebben az évben az énekes- és hittankönyvek hiánya miatt írógépet vásárolt a gyülekezet.³²

Nemcsak a gyülekezeten belüli kapcsolatok voltak erősek, szerveztek közös programokat más gyülekezetekkel is, és minden nagy ünnepen legátus hallgatót fogadtak a budapesti református teológiáról. A teológusok hálájáról a hetvenes évektől vezetett Gyülekezeti Naplóba írt bejegyzések tanúskodnak. Ezek mind arról számolnak be, hogy nagy szeretettel fogadta őket a lelkészcsalád és a gyülekezet, a tanulmányaikat elősegítő, szép élményekkel gazdagodtak.

A lelképásztor külföldi gyülekezetekkel is kapcsolatban állt. Rendszeresen levelezett holland reformátusokkal, akik segélycsomagokat, ruhákat, majd később német nyelvű szakirodalmat, magyar nyelvű Bibliákat küldtek, sőt a gyermekek közti szolgálathoz szükséges eszközöket is. Amikor már lehetett, személyesen is ellátogattak Szőnybe a holland gyülekezeti tagok.

IFJÚSÁGI MUNKA

1923 óta Szőnyben is működött Keresztyén Ifjúsági Egyesület (a továbbiakban: KIE) helyi tagegyesülete a református gyülekezetben.³³ Jelentős ifjúsági tevékenységre enged következtetni, hogy az egykor a parókia mellett álló káplánháztól készült fényképen látható a KIE logója, illetve több fénykép is fennmaradt a KIE színjátzó csoportjának 1942–1944 közötti előadásairól és egy leánytalálkozóról is, amelyen részt vettek a szőnyi KIE tagjai 1947-ben. 1946-ban ifjúsági téli tábort

31 Interjú Forróné Nagy Ágnessel, Szentendre, 2023. 09. 23.

32 SzREPJ, 1955. augusztus 28.

33 SZÁMADÓ – TURI: A Szőnyi Református, 235.

szerveztek Szőnyben, amelynek meghívója részletesen ismerteti a környező gyülekezetek fiataljai számára szervezett programot.³⁴ A KIE-t 1950-ben feloszlatták, de a képi források alapján a gyülekezet erős hagyományokkal rendelkezett az ifjúsági munka területén, ami fontos kiindulópont lehet a későbbiekben tárgyalt adatok vonatkozásában.

Az ötvenes évek elején a fokozódó elnyomás ellenére a szőnyi gyülekezetben élénken folyt tovább az ifjúsági és gyermekek között végzett szolgálat, amire számos fénykép és beszámoló emlékeztet. Márki Györgyné Tárnok Eszter, 1953-ban konfirmált gyülekezeti tag így emlékszik vissza a hitoktatásra: „A vasárnapi iskolába minden vasárnap elmentünk. Szeretettel gondolok Suhai Lidike néniire, Villám Mariska néniire, mindkettőjüket nagyon szerettem, megmaradt velük a kapcsolat egészen életük végéig. Felőtt koromban is eljártam Villám Mariska nénihez, ha úgy éreztem, az életem nehéz, és hiányzik a lelki vigasztalás, amit a közös imádságban megkaptam tőle.”³⁵

Az iskolai hitoktatás 1949-től fakultatívvá vált, de sok más településsel szemben, ahol a helyi pártvezetés vagy az iskola akadályozta a hittanórák megtartását,³⁶ Szőnyben folyamatos maradt az iskolai hitoktatás, amit a fennmaradt óravázlatok is bizonyítanak.³⁷ Az órákon énekeket is tanultak és itt zajlott a konfirmációi felkészítés is. Heti kétszer foglalkoztak a konfirmációs kátével, és az ünnepség előtt az úrvacsoraosztást is elpróbálták – amikor már az anyagi helyzet lehetővé tette, csokoládéval. Az ünnepi istentiszteletre énekelve vonultak be a konfirmandusok, a műsorban további énekek, versek kaptak helyet. Főként a szőnyi gyülekezetbe járó családok gyermekei konfirmáltak, de az almásfüzitői leányegyház tagjai is csatlakoztak, illetve azok a fiatalok, akik saját lakóhelyükön nem mertek konfirmálni. Nagy Lajos lánya például Vácon lakó unokatestvéreivel együtt konfirmált Szőnyben.

A fennmaradt fényképek tanúsága szerint a konfirmáló fiatalok száma nem csökkent az ötvenes években, sőt volt olyan év, amikor növekedett. 1955-ben például 32, 1956-ban 46 fiatal konfirmált a gyülekezetben. Ők később sem maradtak el a gyülekezetből, a lelkész lányának visszaemlékezése alapján „természetes dolog volt, hogy utána mentek templomba”.³⁸

A szőnyi fiatalok más gyülekezetek ifjúsági csoportjaival együtt is gyakran kirándultak, közben beszélgettek, énekeltek. Főleg azokkal a gyülekezetekkel volt erős a kapcsolat, amelyekben Nagy Lajos korábban segédlelkészként szolgált

34 Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára, III. 9. A Szőnyi Református Egyházközség iratai (1754–1988), 2. doboz (a továbbiakban: DREL III.9.)

35 SZÁMADÓ – TURI: A Szőnyi Református, 215.

36 ERDŐS Kristóf: A Magyar Köztársaság és a Magyarországi Református Egyház 1948-as egyezményének vizsgálata, in: J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): *Összekötnék az évezredek*, Budapest – Piliscsaba, Pázmány Történelmi Műhely, 2011, 310–331, 326–327.

37 DREL III.9., 3. doboz.

38 Interjú Forróné Nagy Ágnessel, Szentendre, 2023. 09. 23.

(Nagymaros és Szomód). Az állami kontroll lazulása idején már egyéb programokra, például pingpongmeccsre is sor kerülhetett.³⁹

A LELKÉSZ SZEREPE A GYÜLEKEZET ÉLETÉBEN

A gyülekezet közösségének megmaradása, összetartása, az ifjúság nevelésének töretlen folytatása, a nehézségek közötti kitartás nem egy ember, hanem az egész gyülekezet érdeme volt, mégis fontos megvizsgálni mindezekben a lelkipásztor szerepét. Nagy Lajos ajtaja mindig nyitva állt a gyülekezeti tagok előtt, a parókia kapuját soha nem zárták, kutyát sem tartottak, hogy bárki, bármikor bemehessen. Gyász hír, keresztelő, jegyesoktatás és még ki tudja, mennyi téma került elő a lelkész szobájában. Lánya visszaemlékezése alapján általában az egyházadóra hivatkoztak, akik felkeresték a lelkészt, aztán órákig ott maradtak beszélgetni. Az ajtó csukódása közben gyakran lehetett hallani: „*Lajos öcsém*, én most azért jöttem hozzád...”. A lelkész lelkigondozói hozzáállása jól tükröződik abban a válaszban, amelyet feleségének adott, amikor ő kérlelni kezdte, hogy szabjon meg hivatali időt: „Orvoshoz és paphoz mindig lehet jönni, nincs fogadóóra.” Lánya szerint valóban éjjel-nappal érkezhettek a gyülekezeti tagok, akiket mindig töretlen türelemmel hallgatott végig.⁴⁰

A lelkész szolgálatkész természete mellett a gyülekezeti tagok belé vetett bizalma is jelentős szerepet játszhatott a gyülekezet megmaradásában. Egy volt közülük, ismerték, látták felnőni, és gyakran segítségét kérték gyakorlati kérdésekben is. Számos alkalommal maga intézte a gyülekezet hivatalos ügyeit, sőt hívei egyéni érdekében is közbenjárt, ha kellett, személyesen elment a községi tanácshoz. Kapcsolatot tartott a környező gyülekezetek lelkészeivel is, különösen a komáromi, a tatai és a mocsai lelkésszel ápolt jó kapcsolatot.

Az ötvenes években nem volt ritka, hogy egy lelkész hozzátartozóit hátrány érte vallásos meggyőződésük, családtagjuk foglalkozása miatt. Így történt a szőnyi lelkész feleségével, Latorczai Violával is, akivel 1952-ben kötöttek házasságot. Viola okleveles védőnő végzettséggel rendelkezett, de lányuk beszámolója alapján eleinte egyáltalán nem tudott elhelyezkedni.⁴¹ Anyagi okokból azonban elengedhetetlen volt, hogy ő is munkába álljon, ezért a szőnyi bölcsőde vezetője, majd Tatabányán a megyei gyermekotthon bölcsődéjének vezetője lett.

Később Tatán megüresedett egy védőnői állás, így hivatásával foglalkozhatott, de számos akadályoztatást kellett elszenvednie. Felettesei gyakran megvádolták, hogy munka közben „hittérítést” végez, ami nem volt igaz. A legnehezebb kör-

39 Uo.

40 Uo.

41 Hasonlóan például Szabó Gábor csőzsi lelkész feleségéhez, aki tanítóként nem tudott elhelyezkedni. SZABÓ Gábor: Emlékeim Alsósegedtől Kecskemétiig, Rigó Róbert (szerk.), Reformáció Öröksége 5., Budapest, KRE ETKI Reformáció Öröksége Műhely – KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2021, 15. <https://doi.org/10.61376/emlekeim.szabogabor>

zeteket jelölték ki számára, ahová a vasútállomástól hosszú gyalogút vezetett, így hajnaltól késő estig dolgozott, a háztartási teendőket csak éjszaka tudta ellátni. Feladatát így is komolyan vette, szívügye volt a csecsemők gondozása, a tanácsadás. A gyülekezeti munkába viszont már csak akkor tudott bekapcsolódni, amikor rokkantnyugdíjas lett, akkor megtanult orgonán, harmóniumon játszani, és rendszeresen kántorizált az istentiszteleti alkalmakon.

A lelkészcsalád nehéz körülmények között élt az ötvenes években, ahogyan azt fentebb kifejtettem, sok munkát kellett maguknak végezniük a parókia körül. A lelkész szabadidejében emellett az apjától örökölt szőlőt művelte, nyulakat és baromfit tartott, később fényképezett és magnófelvételeket is szeretett készíteni. Színes személyisége az ünnepi alkalmakra összeállított műsorokban is meglátszott: mindig gondosan megkomponált, énekkel, verssel gazdagított programokat állított össze, és ő maga készített hozzájuk szépen díszített plakátokat, meghívókat.⁴²

A LELKÉSZ ÉS AZ ÁLLAMHATALOM

A lelképásztor példás hűséggel vezette gyülekezetét a politikai intézmények (például a községi, megyei tanács) gátló törekvései ellenére is. A gyülekezeti élet aktivitása alapján joggal feltételezhetnénk, hogy az államhatalom helyi szervei megpróbálták ellehetetleníteni a lelkészt.⁴³ Az egyházvezetés haragjának kivívásához sem kellett látványos politizálásba kezdeni, az is elég volt, ha valaki nem volt jóban a helyi vagy megyei pártvezetőkkel.⁴⁴ Balla Árpád hajdúnánási lelkész szerint ezek „fegyelmi vétségnek” számítottak, ami miatt „bárkit elmozdíthattak szolgálati helyéről”.⁴⁵

Nagy Lajos lánya elbeszélése alapján többször próbálkozott a községi tanácsnál közbenjárni a gyülekezet ingatlanjainak több részletben történő kisajátítása ellen, de azon kívül, hogy kérését nem teljesítették, további retorzióknak nincs nyoma. A gyülekezet egész elleni lépések ellenére (adománygyűjtés tilalma, államosítás, földelkobzás stb.) egyes kérdésekben elnéző volt a hatalom (például az iskolai fakultatív hitoktatás folyhatott tovább), és az eddigi kutatásaink alapján a lelkészt sem érte politikai jellegű támadás.

42 Interjú Forró né Nagy Ágnessel, Szentendre, 2023. 09. 23.

43 Vö. BÖLCSKEI: A legújabb kori egyháztörténetünk, 161.

44 Sőt, Szenes László áthelyezése azt példázza, hogy bármilyen ürüggyel eljárást indíthattak a lelképásztorok ellen, például, hogy „nem megfelelően prédikáltak.” RIGÓ Róbert: Debrecenből Koszra. Szenes László (1910–2007) lelkészi pályájának vázlatja, in: KISS Réka – LÁNYI Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2022*, Budapest, KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2023, 295–313, 306.

45 Idézi RIGÓ Róbert: Lelkészek a mezőgazdaság szocialista átszervezésének időszakában, in: KISS Réka – LÁNYI Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2019*. (Reformáció Öröksége 2.), Budapest, KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet – KRE ETKI Reformáció Öröksége Műhely, 2020, 165–198, 191.

Dobi István (az Elnöki Tanács elnöke 1952 és 1967 között) Szőnyben született, a református iskolába járt és a gyülekezet presbitériumi jegyzőkönyvei szerint kétszer is felajánlotta segítségét a szőnyi gyülekezetnek. A szőnyi református temető kerítéséhez szükséges alapanyag kiutalását ő segítette elő,⁴⁶ azonban ennél szorosabb kapcsolatba nem került a gyülekezettel, de ellenséges viszonyban sem állt a lelkésszel. Nagy Lajos nem politizált, még otthon sem; bár tájékozott volt a közügyeket illetően, sosem beszélt a nézeteiről.⁴⁷ Az Állami Egyházügyi Hivatal ellenőrzéseinek sem találtuk nyomát Szőnyben.

Nagy Lajos egyetlen egyházipolitikai állásfoglalása 1957-ben történt, ekkor is az evangéliumi út megtalálásának szellemében. A Ravasz László által meghirdetett 1956-os Megújulási Mozgalomhoz⁴⁸ ugyanis csatlakozott a szőnyi presbitérium is,⁴⁹ azonban a mozgalmat a forradalom leverése után ellehetetlenítették, vezetőit, közreműködőit pedig elbocsátották vagy letartóztatták. 1957. január 11-én Tatán a Komáromi Református Egyházmegye tizenegy lelkésze megfogalmazott egy levelet az egyházmegye gyülekezeteinek, amelyben a megújulás szükségességét hangsúlyozták.⁵⁰ A levél aláírói között volt Nagy Lajos is.

A tatai körlevélnek nem volt visszhangja, a mozgalomhoz csatlakozó presbitériumok határozatait viszont bekérítették a helyi pártszervezetek.⁵¹ 1958-ban a balatonfüredi lelkésztovábbképző konferencián újra megfogalmazták az egyház szerepét a szocialista társadalmi rend szolgálatában. A Komáromi Református Egyházmegye közgyűlésén Győry Elemér püspök „Igeellenes lázadásoknak” minősítette az 1956-os egyházi eseményeket, és meghirdette a „hangos teológia”

46 SZREPJ, 1959. január 16.

47 Interjú Forróné Nagy Ágnessel, Szentendre, 2023. 09. 23.

48 A Református Megújulási Mozgalom 1956. október 31-én jött létre Ravasz László vezetésével. Másnap Országos Intéző Bizottság is alakult, amely az egyházi vezetők leváltását sürgette. A Református Egyház vezetését Pap László, a budapesti teológia dékánja, Ravasz László püspök és Kardos János főgondnok vette át. November 14-én Ravasz László körlevélben kérte a presbitériumok állásfoglalását a Megújulási Mozgalommal kapcsolatban, amelyre azért volt szükség, mert „Krisztus magyar egyházát nem egyházi szempontból és érdekből kormányozták, hanem külső világi érdekek szerint”. Az 1948-as állammal kötött egyezményt nem kérdőjelezte meg, csupán annak betartását kérte az iskolákkal és a missziós tevékenységgel kapcsolatban. Az elmúlt tíz évhez is az volt a hozzáállása, hogy „eredményeit megbecsülni, hibáit kiigazítani, igazságtalanságait jóvátenni igyekszünk”. Az előző rendszer vezetőit önkéntes felállításra szólította fel, az egyházi testületeket pedig bizalmi eljárás megindítására, amennyiben ez nem történe meg. PAP László: *Tíz év és ami utána következett. 1945-1963. Adalékok a Magyarországi Református Egyház XX. századi történetéhez*, Bern – Budapest, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1992. Lásd még: KISS Réka (szerk.): *Kelt mint fent. Iratok a Református Megújulási Mozgalom történetéből, 1956–1957*, Budapest, Dunamelléki Református Egyházkerület, 2007.

49 SZREPJ, 1956. december 16.; KISS: *Kelt mint fent*, 341.

50 JAKAB Bálint: *Változó idők, változó emberek. A Tatai/Komáromi Református Egyházmegye 1949-58 között*, in: SZABÓ Előd (összeáll.) – ZSENGELLÉR József (szerk.): *Örömben és bánatban csendesen. Tanulmányok a 350 éves Tatai Egyházmegyéről* (Pápai eperfa könyvek 11.), Pápa, Pápai Református Teológiai Akadémia, 2004, 7–44, 33.

51 Uo. 33.

ismételt térnyerését.⁵² Jakab Bálint az egyházi vezetés ellenpólusaként „halk teológiként” azonosította azoknak a lelkészeknek a helyzetét, akik a kiadott irányvonal ellenére gyülekezetük gazdagításán, az ifjúság hitbéli nevelésén fáradoztak.

A kiépülő Kádár-rendszer a „halk teológia” képviselőivel szemben sokkal kifinomultabb módszereket alkalmazott, mint az ötvenes évek vezetői. A nyílt erőszak helyett folytatta az egyházak megfigyelését, és felmérte, hogy kik jelenthetnek veszélyt. 1959-ben a Komárom megyei Rendőr-főkapitányság Politikai Nyomozócsoportja megbízta ügynökeit, hogy jelentsenek az egyházmegye lelkészeiről, gyülekezeteik helyzetéről kezdve a lelkészértekezleteken tett megnyilatkozásaikig. Nagy Lajos szőnyi lelképásztorról a megbízott ügynök valószínűleg Döbrössy Lajos tatai lelkésszel folytatott beszélgetése alapján⁵³ adott le jelentést 1959. augusztus 28-án: „Nagy Lajos szőnyi lelkész alaptermészete a visszahúzódság. Nem avatkozik semmibe, nem nyilatkozik, nem vitatkozik, csendben éli a maga életét. Csak akkor mozdul ki pátriájából, ha hívják. Különben szolgálatkész, tekintélytisztelő, az alázatos modorra hajlamos.”⁵⁴

Nagy Lajos tehát a „halk teológia” képviselőjeként csendben végezte szolgálatát, és így tudta biztosítani, hogy gyülekezete tovább növekedhessen. Idejének, figyelmének odaszánása, a gyülekezet építése érdekében tett erőfeszítései mind meglátszottak a hívek életében is, akik így hűségesen megmaradtak a közösségben.

ÖSSZEGZÉS: A CSENDES SZOLGÁLAT HANGOS PÉLDÁJA

Az ötvenes években számos nehézséggel kellett szembenézniük a gyülekezeteknek, kezdve intézményeik és a szolgálattevők megélhetésének elvesztésétől az állandó félelemig, amely az országszerte letartóztatott, áthelyezett, megbüntetett presbiterek és lelkészek példájából fakadt. Az állammal együttműködő egyházi vezetés a lelkészek leváltásával érte el a gyülekezetek elsorvasztását, feloszlátását; ahol viszont a lelkészt nem mozdították el, ott „a templomot és a gyülekezet életét megőrizhették szigetnek, mely menedékül szolgál a köröskörül elidegenedő világban”.⁵⁵ A puszta létükkel, közösségként való működésükkel is lázadónak minősített gyülekezetek közül voltak, melyek nem hagyták, hogy a külső hatalom elvegye tőlük azt a megtartó erőt, amit a hitük gyakorlása jelentett.

A Szőnyi Református Egyházközség tagjai együtt dolgoztak templomuk, parókiájuk újjáépítésén és a lelki növekedést is együtt munkálták. Szolgálótársai támogatásával Nagy Lajos lelképásztor gondoskodott a gyülekezeti élet működéséről, a rendszeres istentiszteletek, bibliaórák és ifjúsági alkalmak megtartásáról, így

52 Uo. 34.

53 A tatai lelkésszel folytatott beszélgetésről készült jelentés ugyanis utal rá, hogy Döbrössy több lelkésztársáról is közölt információkat. ÁBTL 3.1.2., M-17771.

54 Uo.

55 GOMBOS Gyula: Szűk esztendő. A magyar kálvinizmus válsága, in: Uő: *A történelem balján II.*, Budapest, Püski, 1992, 5–106, 47.

a gyülekezet valóban menedék lehetett a tagjai számára. A csendes szolgálat meghozta az eredményét: nem vívta ki közvetlenül a helyi pártszervezet haragját, így háborítatlanul végezhetett tovább a gyülekezet építését, az ifjúság nevelését. A „halk teológia” mégis hangos példája lehet a korszak szakirodalmának, hiszen az eltávolított, letartóztatott lelkészek és az elfogyó gyülekezetek sorában reményteljes színfolt lehet az a közösség, amely megmaradt és növekedett az állami terror idején is.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- A Szőnyi Református Egyházközség Presbitériumának Jegyzőkönyvei (megtalálható a gyülekezet levéltárában)
 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, 3.1.2. Munka-dossziék, M-30624, M-17771
 Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára, III. 9. A Szőnyi Református Egyházközség iratai (1754–1988), 2–3. doboz

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BÁRTH Dániel: Alsópapság és népi kultúra (Kutatási irányok, modellek és megközelítési lehetőségek), in: Uő (szerk.): *Alsópapság, lokális társadalom és népi kultúra a 18–20. századi Magyarországon*, Budapest, ELTE BTK Folklore Tanszék, 2013, 9–42.
 BÖLCSKEI Gusztáv: A legújabb kori egyháztörténetünk áttekintése (1948–1990), in: Barcza József – Dienes Dénes (szerk.): *A Magyarországi Református Egyház története 1918–1990 – Tanulmányok*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája, 1999, 155–172.
 ERDŐS Kristóf: A Magyar Köztársaság és a Magyarországi Református Egyház 1948-as egyezményének vizsgálata, in: J. Újváry Zsuzsanna (szerk.): *Összekötnek az évezredek*, Budapest–Piliscsaba, Pázmány Történelmi Műhely, 2011, 310–331.
 FEJÉRDY András: Vallási ellenállás Magyarországon a kommunista rendszerrel szemben. Források és gyűjtemények, in: APOR Péter – BÓDI Lóránt – HORVÁTH Sándor – HUHÁK Heléna – SCHEIBNER Tamás (szerk.): *Kulturális ellenállás a Kádár-korszakban*, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2018.
 GOMBOS Gyula: Szűk esztendő. A magyar kálvinizmus válsága, in: Uő: *A történelem balján II.*, Budapest, Püski, 1992, 5–106.
 JAKAB Bálint: Változó idők, változó emberek. A Tatai/Komáromi Református Egyházmegye 1949–58 között, in: SZABÓ Előd (összeáll.) – ZSENGELLÉR József (szerk.): *Örömben és bánatban csendesen. Tanulmányok a 350 éves Tatai Egyházmegyről* (Pápai eperfa könyvek 11.), Pápa, Pápai Református Teológiai Akadémia, 2004, 7–44.
 KISS Réka – SOÓS Viktor – TABAJDI Gábor: *Hogyan üldözzünk egyházakat? Állambiztonsági tankönyv tartóiszteknek*, Budapest, L'Harmattan, 2012.

- LÁNYI Gábor: *Méltatlanul. Háttérbe szorított dunamelléki református lelkészek az 1950-es években*, Budapest, KRE Egyház és Társadalom Kutatóintézet Reformáció Öröksége Műhely – KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020.
<https://doi.org/10.61376/meltatlanul.lanyigabor>
- LÁNYI, Gábor: Church Disciplinary Procedures in the Early 1950s as Tools of Political Sidelining, in:
- Bárth Dániel (szerk.): *Lower Clergy and Local Religion in 16th–20th Century Europe*, Budapest, MTA-ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai Kutatócsoport, 2023, 345–366.
- LADÁNYI Sándor: A református egyház (1919–1944), in: Kollega Tarsoly István (szerk.): *Magyarország a XX. században*, II. köt., Szekszárd, Babits, 1997, 417–431.
- PAP László: *Tíz év és ami utána következett. 1945–1963. Adalékok a Magyarországi Református Egyház XX. századi történetéhez*, Bern–Budapest, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1992.
- RIGÓ Róbert: Debrecenből Kosdra. Szenes László (1910–2007) lelkési pályájának vázlatja, in: KISS Réka – LÁNYI Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2022*, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2023, 295–313. <https://doi.org/10.61376/hit.2022.rigo.21>
- RIGÓ Róbert: Kettős szorításban. A Bács-Kiskunszági Református Egyházmege szerepe a kollektivizálásban (1952–1960), in: KISS Réka – LÁNYI Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2018*. (Reformáció Öröksége 1. kötet), Budapest, L’Harmattan – Károli Gáspár Református Egyetem, 2019, 295–314.
- RIGÓ Róbert: Lelkészek a mezőgazdaság szocialista átszervezésének időszakában, in: KISS Réka – LÁNYI Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2019*. (Reformáció Öröksége 2.), Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet – Reformáció Öröksége Műhely, 2020, 165–198.
- RIGÓ Róbert: Pártállami „szociográfia” a hatvanas évek vallási életéről, *Forrás* 54 (2022/2), 28–64.
- Szabó Gábor: *Emlékeim Alsósegedtől Kecskemétig*, RIGÓ Róbert (szerk.), Reformáció Öröksége 5., Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem ETKI Reformáció Öröksége Műhely – HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2021.
<https://doi.org/10.61376/emlekeim.szabogabor>
- SZÁMADÓ Emese – TURI Zsolt: A Szőnyi Református Egyház, in: SZÁMADÓ Emese (szerk.): *„Soli Deo gloria.” A protestáns egyházak története Komáromban, a Duna két partján*, Komárom, Komáromi Klapka György Múzeum, 2017, 193–300.
- S.n.: Templomszentelés a szőnyi gyülekezetben. Győry Elemér püspök szolgálata a gyülekezet ünnepén. *Az Út*, 1954. november 14–20.
- TABAJDI Gábor – SZULY Rita – ERDŐS Kristóf – WIRTHNÉ DIERA Bernadett (szerk.): *Küzdelem a lelkekért. Pártállam és egyházak a bosszú hatvanas években*, Budapest, Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala, 2023.

*Szabó Bence*¹ – *Rígó Róbert*²

A HITÉLET VISSZASZORÍTÁSÁNAK EGZISZTENCIÁLIS ESZKÖZEI
AZ 1950-ES ÉVEK ELSŐ FELÉBEN

ABSTRACT

Pastor Fate in the Net of Power. Personal Instruments of the Regression of Faith

The ideology that came into force after 1945 distorted the historically consolidated framework of religious life on a radical scale. Churches were deprived of their traditional social functions, their economic foundations were liquidated and their public law status was also transformed. The big structural changes naturally affected the opportunities for pastoral care. The space of church life shrank to an extreme extent, the sovereignty of the pastoral service ceased to exist. The politically oriented selection, the depressing administration and the difficulties of making a living increased the pressure on the clergy, which contributed to the loosening of the spiritual relationship with the faithful and the weakening of trust in church government officials. Of course, there were many other causes of the general atrophy of religious life, which occurred everywhere after 1956, although with some fluctuations: we can mention here the intensified social mobilization processes, which involved the sundering of traditional social and cultural networks, but the spread of mass culture and the accelerating technical development also strengthened these tendencies. However, the state was able to catalyse the process, which through the tools of power techniques described in the study, also took place spontaneously in Western societies extremely effectively.

Keywords: pastor, power techniques, ideology, spiritual relationship, faithful

- 1 *Szabó Bence*, történelem-földrajz szakos tanár, a Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Megyei Levéltára igazgatóhelyettese. Kutatási területe: hitgyakorlás keretei a kommunista diktatúra időszakában. szabo.bence@mml.gov.hu
- 2 *Rígó Róbert* (PhD) történész, szociológus, a Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi intézetének tudományos főmunkatársa és a Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatalának kutatási osztályvezetője. Kutatási területe: a 20. századi magyar társadalom- és egyháztörténet. rigo.robert@kre.hu

BEVEZETÉS

A szovjet csapatok által megszállt Magyarországon egy sztálinista állammodell megvalósító közhatalom rendezkedett be. A formálódó totalitárius rendszer, természeténél fogva minden rendelkezésére álló eszközt felhasznált a szellemi és kulturális tér kisajátítására, beleértve a hitélet felszámolását is. Az egyházellenes párthatározatok elvi döntéseinek végrehajtásában súlyponti szerepet kapott a közigazgatás területi szakszerve, az Állami Egyházügyi Hivatal (a továbbiakban: ÁEH) és a vele néhol formálisan, másutt lojálisan együttműködő esperesi adminisztráció.

A zárt hatalmi rendszerbe³ nem illeszkedő gyülekezetépítők kirostálása az egyházkormányzat feladata volt. Velük szemben a retorzió alattomos, bürokratikus módszereit alkalmazták az esetek többségében. Általános gyakorlattá váltak a lelkészválasztás szabadságába történő illegitim beavatkozások, a kényszernyugdíjazások és az „egyházi érdekből” elvégzett, önkényes áthelyezések, kényszerű hátratételek.⁴ Csak 1953 augusztusában 10 lelkipásztor visszavonulásáról és többek kiszponálásáról⁵ született döntés Bács-Kiskun megye területén.⁶

A lelkipásztorok mozgásterét az egyházi élet centralizációja a lehető legszűkebb körre zsugorította. Esperesi utasításokkal, ellenőrző látogatások, figyelmeztetések és dorgálások révén terelték rá a kijelölt útra a sorból kilépőket, szolgálatuk „evangéliumbbá” tétele érdekében.⁷ A gyülekezetükben és az ifjúság körében végzett munkájukhoz előzetesen jóváhagyott missziói munkatervet, vallásoktatási és szolgálati naplók, óravázlatok szükségeltettek, és prédikációikat is csak az igehirdetést segítő bizottságok „szakszerű, szeretetteljes bírálatai” révén végezheték.⁸ Hivatalos indoklás szerint mindegyik azért volt szükség, hogy „tervszerűbben, idejüket

3 Vö. FALUSI Norbert: Református hitoktatás az ateista államban. Kecskemét és vidéke az 1950-es években, in: Kiss Réka, Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2019.* 2. kötet, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem, 2020, 51–76, 56.

4 Az 1951. évi II. református egyházi törvénycikk hatályba lépését követően a lelkészek áthelyezése akkor is elrendelhetővé vált, ha a döntést kézzel fogható vétség nem alapozta meg. Ez a gyakorlatban korlátlan szabadságot adott az egyházkormányzat kezébe, hogy a számára terhet vagy veszélyt jelentő lelkészt fegyelmi vizsgálat mellőzésével, indoklás nélkül elmozdíthassa gyülekezetéből. Bővebben: LÁNYI Gábor: Méltatlanul. Háttérbe szorított dunamelléki református lelkészek az 1950-es években, Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem HTK, 2020., 24. valamint RIGÓ Róbert: Debrecenből Kosdra. Szenes László (1910–2007) lelkészi pályájának vázlatja, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2022*, Budapest, KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2023, 295–313.

5 A kifejezést a lelkipásztorok áthelyezésére használta korabeli pártbürokrácia szakzsargonja előszeretettel használta (diszponál, sőt „eldiszponál” alakban is).

6 KOVÁCS Bálint: *A Kecskeméti szolgálat évei 1942–1957*, Kecskemét, Emmaus Kiadó, 2006, 89–90.

7 Az egyházvezetés teológiai kiindulási alapon, az evangélium és a kommunista ideológia közös szociáletikai platformra hozásával támasztotta alá államtámogató törekvéseit.

8 KOVÁCS Bálint: A Kecskeméti szolgálat, valamint BALOGH László – PÁLL László: *A Bácskiskunsági Református Egyház megye 10 éve (1952–1962)*, Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Nyomdavállalat, 1964, 7.

okosan felhasználva szolgálják Krisztust és az Ő egyházát”.⁹ A lelkészi szolgálatra rátelepedő központi felügyelet megkötötte a gyülekezet vezetőjének kezét abban, hogy a hitéletet saját belátása szerint szervezze, a rábízott közösség hagyományos keresztyén értékvilágát, létformáját megőrizze és átmentse. Tanulmányunk a gyülekezeti szuverenitás eróziójának egy speciális területére, az önálló lelképásztori egzisztencia felszámolására fókuszál. A felhasznált levéltári forrásanyag területileg Bács-Kiskun megyére terjed ki, időhatárát pedig az 1950-es évtized első fele képezi.

A LEKIPÁSZTOROK EGZISZTENCIÁLIS HELYZETE

1945-től az állam az egyházak fokozatos háttérbe szorítására, ellehetetlenítésére törekedett, ennek a folyamatnak döntő részét képezte az egyházak anyagi alapjának, vagyonának és intézményeinek a felszámolása. Ebben meghatározó szerepet játszott 1945-től az egyház földjeinek az államosítása, ami egészen 1951-ig tartott, az egyházi iskolák döntő többségének állami kézbe vétele 1948 nyarán, ezt követte az egyházi épületek, bérházak, üzemhelyiségek államosítása, az egyházakhoz kötődő egyesületek, alapítványok megszüntetése, vagyonuk kisajátítása, állami kézbe vonása.¹⁰ A folyamat szerves része volt, hogy az egyházakat fenntartó, jelentős adományokkal támogató polgári és gazdagparaszti réteget is igyekezett felszámolni az állam, így az vagyonától és jövedelmétől megfosztva nem tudta tovább vállalni ezt a szerepet.¹¹ Az egyházközségek tulajdonában lévő földek azért voltak alapvető fontosságúak a református egyház életében, mert a lelkészek, kántorok, harangozók bérét, azaz javadalmát is ezekből fedezték,¹² valamint a különböző oktatási, szociális, egészségügyi intézmények fenntartását és az ott dolgozók bérét az adott célra felállított alapítványokon keresztül, a magánszemélyektől céladományként rendelkezésre bocsátott földbirtokok jövedelméből finanszírozták.

A lelkészek életkörülményeit számos tényező együttesen, egymással szoros kölcsönhatásban formálta. Jövedelmük mértékét nagy vonalakban meghatározta az állami támogatás (államsegély, ún. kongrua), a gyülekezet létszáma, az egyház közösségébe tartozó családok gazdasági ereje és nem kevésbé a lelki élet szervezettsége, mélysége. Fontos, egyéni szempontot képezett a lelképásztort közvetlenül körülvevő életközösség, a családi kötelek és kötelezettségek viszonyrend-

9 BALOGH–PÁLL: *A Bácskiskunsági*, 7.

10 Bővebben lásd: RIGÓ Róbert: A reformátusok vagyonának államosítása Kecskeméten. in: Kiss Réka – Lányi Gábor: *Hagyomány, Identitás, Történelem 2021*, Budapest, KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2022, 253–286.

11 RIGÓ Róbert: Pártállami „szociográfia” a hatvanas évek vallási életéről, *Forrás* 54(2022/2), 28–64.

12 A lelképásztorok díjlevele tartalmazta a presbitérium által meghatározott készpénz juttatást, a stóladíjat (a temetés, esketés után a lelképásztor részére a hívek által megfizetett díj), a természetbeni juttatásokat, ami rendszerint állt a lelkészlakásból és a hozzá tartozó kertből, a termőföldből, vagy annak hasznából, gyakran tűzifából és egyéb meghatározott mértékű természetbeni juttatásokból (sertéshús, zsír, baromfi, tojás, méz stb.)

szere, a lakhatási és egyéb életkörülmények, és egyre inkább a párt- és tanácsi vezetőkkel kialakult személyes kapcsolatok minősége. A politikai döntések révén előidézett pénzügyi kiszolgáltatottság szélesre tárta a kaput a politikai intervenció előtt, hiszen a megváltozott tulajdonviszonyok közepette állami támogatás, vagyis kongrua nélkül a lelkészek nem szolgálhatták volna tovább híveiket. Fizetéskiegészítésüket az ÁEH illetékes munkatársa bírálta el, a juttatás ellentételezéseként pedig a politikai célok kiszolgálását, az állam szerveivel való készséges együttműködést várták el. Komoly jövedelmi visszaesést jelentett az is, hogy a lelkészek a heti nyolc órát meg nem haladó vallásoktatásért plusz díjazásban már nem részesülhettek 1948-at követően.¹³ Az egykor független megélhetést nyújtó egyházi szolgálat így fordult át a háború után nehéz kenyérkeresetbe, kilátástalan küszködésbe.

Azelőtt a lelkészek nemcsak a kisebb–nagyobb helyi közösségek lelki vezetői, órállói voltak, hanem a helyi intelligencia művelt, közmegebecsült tagjainak körét is gyarapították. Tekintélyüket, emberi méltóságukat azonban az egyházak és a „vallásos világnézet” ellen szervezett méltatlan propaganda nivellálta, emellett a máról holnapra élés is folyamatosan őrlötte. Az anyagi kiszolgáltatottság csapdájában vergődő embereket eredményesebben lehetett presszió alatt tartani, a kijelölt „keskeny úton” terelgetni, különösen, ha gondviselésükben lévő gyermekeik, feleségük, idős, beteg szüleik sorsa is rajtuk múlt.¹⁴ Komoly lélektani fegyverül szolgált a lelkészek szorongatásában az állami nyugdíjazás eshetősége is, amely hivatásuk kényszerű feladása mellett a nyomorba taszítatás baljós árnyát is előre vetítette. Példaként megemlíthető¹⁵ Gönczy Miklós nyugalmazott református lelkész 410 forintos havi nyugdíja, amely átlagos tételű ellátásnak számított. Felesége számára mindössze 187 forintot állapítottak meg óvónői életpályája lezárultával. A nélkülöző, beteges, idős házaspár tartozása a 2000 forintot is meghaladta, ami ismertetett havi jövedelmükhöz viszonyítva aggasztóan nehéz teher volt. Tollas Béla, ugyancsak nyugállományú lelképásztor havi járandósága 402 forintot tett ki, amelyet a Kecskeméti Egyházközség havi 175 forinttal egészített ki, könyvtárrendezési erőfeszítéseit honorálva. Visszavonult tanítónő felesége részére mindössze 194 forint juttatást állapítottak meg.

1951–1952 folyamán átfogó vizsgálat készült, amely a Bácskiskunsági Református Egyházmegye lelkészeinek életkörülményeit térképezte fel. Az adatgyűjtés az életviszonyok tényszerű taglalásán túl betekintést enged a lelképásztorok ott-

13 A rendelkezés a kongrua igénybevétele mellett volt hatályos. Bővebben: FALUSI Norbert: Református hitoktatás az ateista államban, 69.

14 Például Szabó Gábor esperes visszaemlékezése a csőzsi lelkészi szolgálatára vonatkozóan tartalmaz erre vonatkozó adalékokat. A felesége nem kapott helyben munkát és neki segédmunkát kellett vállalnia a család anyagi nehézségei miatt és az édesanyjáról is gondoskodott. SZABÓ Gábor: Emlékeim, Alsósesztől Kecskemétiig, Budapest, KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2021, 113–150. <https://doi.org/10.61376/emlekeim.szabogabor>

15 A lelképásztorok életkörülményeit részletező adatok forrása mindenütt megegyezik. Kecskeméti Református Egyházközség Levéltára (továbbiakban: KREL), esperesi iratok, adatgyűjtési ívek gyűjteménye, 1951-1952.

honainak háztartásába, megjeleníti szorító gondjait, egzisztenciális félelmeiket. Az adatlapok „egyházi forrásból származó havi jövedelem” sorában pénzbeli és természetbeni juttatásokat egyaránt felfedezhetünk. A természetben szolgáltatott javakat (pl. tűzifa, só, bor, faggyú, gabonanemű) hajdan a hívek a maguk földjén, családi gazdaságaikban termelték meg, állították elő, és többnyire méltányos tehermegosztással szolgáltatták be. A 20. századra többségében ezeket a *deputatum*-okat, azaz természetbeni járandóságokat a gyülekezetek megváltották, vagyis pénzben fizették meg, de az áruk mindenkori értéke megmaradt a lelkész javadalmi között.

Például Nagy Kálmán érsekcsanádi lelkipásztor jövedelmének döntő hányadát – csekély összegű készpénz¹⁶ mellett – a deputatumváltság képezte.¹⁷ Díjlevelében szerepelt többek mellett közmunkaváltság 329 forintért és gabonajárandóság¹⁸ 1850 Ft értékben, valamint 456 liter bor ára, literenként egy forinttal megszámlálva. A fenti tételek évi 6381 forintot tettek ki, ami havi lebontásban 532 forintnyi fizetést jelentett. Azaz jelentett volna, ha az egyházközség elbírt volna a rá háruló terheket és kifizette volna a lelkészét. Az egykori lelkipásztori díjlevelekben megállapított járandóságok az 50-es évek elején ugyanis már aligha voltak érvényesíthetők. Az 1952-es év első félévében, az említett érsekcsanádi lelkipásztor számára még az előző esztendő díját sem sikerült maradéktalanul kifizetnie az eklézsiának, abból 1200 Ft hátralék továbbra is fennállt. Folyó évi fizetségéből július 10-ig pedig még egy forintot sem látott. Nagy Kálmán emellett azt is megjegyezte, hogy 1951-ben felajánlotta az államnak az eklézsia 39 kataszteri hold területű javadalmi földjét, amely után kárpótlást sem kapott. Nagy László ordasi lelkipásztor részére 605 forintot ígértek a díjlevelében, de kicsiny egyházközsége képtelen volt előteremteni ezt az összeget. Csapó András orgoványi tiszteletes is hasonló megjegyzést fűzött havi 840 forintban megállapított fizetéséhez: „ez évben fel tudtam venni 3 hónapra 340 Ft fizetést, s mást nem. Tartozik az egyházközség a múlt évi járandóságommal is”. Tiszakécske (korábban Ókécske) lelkipásztora, Okos Gyula is 1952 januárjában kapott csupán fizetést, így az eklézsia az év közepén már 4480 forinttal tartozott neki.

Illésy Károly, Bácsalmás lelkipásztora négy gyermekét és jövedelem nélküli feleségét tartotta el havi 800 forintból, amely az állami kongruából és a családi pótlékból tevődött össze. Ezenkívül megillette őt az eklézsától havi 150 forint javadalom, de még 1952 júliusában is csak az előző évi elmaradást törlesztette részére a gyülekezet. Tüzelőre is járt volna neki évi 400 forint támogatás, de ezzel is elmaradtak a hívek. Minekutána az 1938-ban alakult, mindössze 12 lélekkel és 12 szórvánnyal rendelkező egyházközségből Katymár önállósult, Jánoshalma és Kunbaja pedig fiókegyházzá lettek, a parókia terheit egyre kevesebb hívó között

16 82 Ft

17 12,18 mázsa zab, 56 kg hús, 56 kg só, 16,60 kg faggyú, 8,46 l vaj, 3,40 kg méz, borkimérés, sertésváltság után, 463 Ft értékben és 8 öl keményfa 3200 forintért.

18 25 mázsa rozs után.

kellett elosztani, akik közül ráadásul sokan a tanyavilágban, nagy szegénységben éltek. A kicsiny református közösség által a magánérdekű egyházi szolgáltatásokért (esküvő, temetés, keresztlő) járó stólapénz havi összege is mindössze 20 forint körül alakult. A teljesen vagyontalan Illésynek pótlólagos bevételi forrása csak az volt, ha eladott valamilyen létszükségleti cikket, például szalonát a család élestarából. Az anyaközségről leválasztott egyházrészekben is nélkülöznie kellett az ott szolgáló lelkésznek. Molnár Gyula Kunbaja és Jánoshalma református híveitől mindössze havi 150 forintra számíthatott, amelyet állami kongrua és családi pótlék egészített ki, 655 forint erejéig. A havi stólapénze mindössze 10 forint körül alakult.

Amint láthattuk, a lelkészek jelentős része csak az államtól várhatott némi rendszeres támogatást, amelynek összege családi pótlékkal együtt általában 600 és 800 forint között alakult.¹⁹ Azonban erre a rendkívül szerény juttatásra sem építhettek teljes egészében, ugyanis még kifizetés előtt levonták díjukból a békekölcsön havi törlesztőrészletét, amely 50–100 forint között mozgott. Mint ismeretes, a békekölcsön jegyzése formálisan önkéntes alapon történt, valójában azonban a voluntarista szemléletű iparosítás és hidegháborús fegyverkezés finanszírozásának egyik forrása volt. Visszautasítása a korabeli viszonyok között súlyos következményekkel járt.

Az életviszonyok vizsgálata során arról sem szabad megfeledkezni, hogy a lelképásztorok többsége egyedüli családfenntartó volt. Házastársuk csak a legkritikább esetben rendelkezett stabil, önálló jövedelemmel. Az elhelyezkedés kisgyermek mellől, főleg falun, eleve problémás volt, a hivatalok előítéletes megítélése, a tanácsi és pártfunkcionáriusok hátrányos megkülönböztetése pedig tovább rontotta a lelkészfeleségek munkavállalási esélyeit.²⁰ A bajai Koszta István²¹ tanítónő hivatást gyakorló hitvese például egy iskola átszervezése kapcsán maradt munka nélkül, miközben megyeszerte, különösen vidéken, krónikus volt a pedagógushíány.²²

A kevéske, és sokszor bizonytalan juttatások mellett érthető, hogy mennyire hűsbavágó volt a lelkészcsaládok megélhetésében a gazdálkodás, feltéve, ha maradt használatukban némi földecske, néhány száz négyszögölnyi, veteményezésre alkalmas kert. Csikai Kálmánék Ménteleken például egy tehenet és egy anyasertést tartottak kis javadalmi birtokukon. „1951-ben a napi 4 liter tejfogyasztásunk

19 A Központi Statisztikai Hivatal kimutatása alapján 1952-ben a munkások és alkalmazottak havi átlagbére az állami szektorban 928 Ft volt. Tények Könyve, Magyar és Nemzetközi Almanach '88. Szerkesztette: Baló György, Lipovecz Iván. Budapest, 1987.

20 Szabó: *Emlékeim*, 124–128. <https://doi.org/10.61376/emlekeim.szabogabor>

21 Koszta István 1942-ben került a gyülekezet élére és 31 esztendőn át, nyugalomba vonulásáig ott is szolgált. Nagy műveltségű, több idegen nyelvet beszélő lelkészként volt ismeretes, irodalmi, tudományos munkássága is jelentős volt.” <https://bajaireformatus.hu/egyhaziakozseg-tortenete/> (Letöltés ideje: 2024. 05. 03.)

22 SZABÓ Bence: Oktatás- (és) politika. Káderpolitikai kérdések Bács-Kiskun megye közoktatásának területén, in: Gyenesi József (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából 24.*, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 2010, 290–319, 293.

és 2 db süldőnk haszonként megjött, de az idén, 1952-ben semmi bevétel nincs, sőt...” – olvashatjuk a kiegészítő jövedelmeinek rovatában. Csikai több lelkész-társánál is olvasható, hogy az 1952. év zord tele elvitte a termésüket. A darabka birtokok után kivetett adót ennek ellenére is be kellett fizetni. Ez évben ráadásul tovább szorítottak az egzisztenciális présen: az egykori gazdaságokból megmaradt birtokok egy részét fel kellett ajánlani az állam számára.

A mindennapi megélhetés költségeire, a gyermekek taníttatására, az idős, beteg rokonok istápolására az ekléziától származó jövedelem és a kongrua többnyire nem nyújtott megfelelő fedezetet, így a lelkészek nagy része eladósodott. Az adatszolgáltatási ív „adósságok, egyéb kötelezettségek” rovatában szinte mindenkinél találunk feljegyzett restanciát. Sokan halmoztak fel adóhátralékot, és tartoztak befizetetlen járulékokkal a nyugdíj-, vagy gyámintézet felé. 1952-ben, a már ismertetett tényezők miatt különösen nehéz esztendő köszöntött a református lelkészekre. Feltehető továbbá az is, hogy ekkorra teljesen elszegényedtek az agyonsarcolt agrártársaságok ekléziái, így a lelkészcsaládok is felélhették tartalékait. Ha a szóban forgó év elején és közepén felvett, azonos személytől származó nyilatkozatokat egymással összevetjük, egyértelműen megállapíthatjuk az általános egzisztenciális visszacsúszás tényét. Például Nagy Lajos apostagi lelképásztor 3000 forintos konventi kölcsönéből 1952 januárjára már csak 500 Ft maradt, fél évre rá viszont megduplázódott a fennálló hitelösszeg. Több lelkész a tüzelőanyag árával is tartozott, vagy beszolgáltatási kötelezettségét nem tudta teljesíteni. Előfordult, hogy a hivatali ügyintézés hanyagsága idézett elő krízishelyzetet. Ennek egyik beszédes esete volt Simon Ernő dunapataji tiszteletes ügye. Mivel a lelkész illetményfölddel nem rendelkezett, saját pénzén kellett takarmányt vásárolnia. Ennek ellenére tisztességgel teljesítette közellátási kötelezettségét, beszolgáltatta majd kétmázsás hízóját. A tőle átvett jószág után azonban egy forintot sem látott, ugyanakkor ő 800 forinttal tartozott annak a gazdának, akitől a sertést vette. A lelkészek által felvett kölcsönök összege nem ritkán elérte a 2000–4000 forintot, de előfordult ennél jóval mélyebb hitelcsapda is. A már ismertetett Molnár Gyula, Kunbaja és Jánoshalma részegyházainak lelkésze is mindössze 800 forintos havi jövedelméből volt kénytelen törleszteni 3700 forintnyi tartozását, ami nyilvánvalóan a lehetetlennel volt határos. A nyilatkozattételt megelőző évben felvett 2000 forintnyi konventi kölcsönéből is mindössze 200 forintot tudott visszafizetni. Elmaradt befizetésekkel a nyugdíj-hitelintézet felé (278 Ft), valamint állami adórtartozása is volt (600 Ft). Nem tudta kifizetni továbbá tüzelőjét (kb. 600 Ft), és mindezeket még tetézték egyéb hitelek, tartozások is (460 Ft). Sima Sándor lászlófalvi (ma Szentkirály) lelkész két gyermeke és felesége mellett édesanyjáról, valamint orvostanhallgató testvéréről is gondoskodott. Az ő eladósodása mögött beteg kisgyermekének gyógykezeltetése állt, amire már nem futotta a fizetéséből. Gara lelképásztor, Koppány Sándor jövedelem nélküli feleségéről és az ő szüleiről gondoskodott. Egyházi járandósága a kicsiny lelkészségtől mindössze havi 54 forintot tett ki, amit nagyjából 5 forint stólapénz egészített ki. Az államtól havonta mindössze 668 forintra számíthatott. Nem csoda, hogy 1952 júliusára már 2200 forint

adóhátralékot és 873 forint egyházi tartozást görgetett maga előtt. A kiskunhalasi, egykoron módos családból származó Ván Benjámint megroppant anyagi helyzetét eképpen jellemezte: „Egy egyszerű parasztházam van nádfedéllel helyben Bocskai u. 4. sz. alatt. Volt tanyás földbirtokomat és jószágaimat [áthúzva az eredetiben – Sz. B.] az államnak ellenszolgáltatás nélkül átadtam”. A nőtlen-gyermektelen, de 65 éves testvéréről, annak lányáról és unokájáról, sőt, még „kiérdemesült” házvezetőnőjéről is gondoskodó lelkész pénzbeli tartozása 1952 júliusában már 15 000 forint volt. Ezenkívül ráterhelték még 480 kilogramm pótkivetésű zsírsertés beszállítási kötelezettségét is, 9600 forint értékben. A beadás ellentételezéséből költségeinek csak a töredéke térült meg (várakozásai szerint kb. negyede), így anyagi helyzetének jobbra fordulására esélyt sem látott.

Benedek László²³ kalocsai lelkész alig 800 forintból élt havonta, ennek ellenére, szívjóságból két „háborús sérült öreg” eltartását is vállalra vette, akik egyébiránt még rokonai sem voltak. Hitelállománya 1952 derekán havi járandóságának közel hétszerese, 5459 Ft volt. K. Szabó Benedek, a dunaszentbenedeki egyházközség lelképásztora két gyermek és egy 22 éves „nyomorék, árva leány” eltartásáról gondoskodott. Az ő fizetése is ezer forint alatt maradt, csak egy kis javadalmas földecske egészítette ki a család megélhetését. A Konventtől felvett 4500 forint adósságát ennek ellenére rendszeresen törlesztette. Az adósságörvénybe keveredett lelkészek közül dr. Vincze Ferenc kiskőrösi lelképásztor bejegyzése a legbeszédesebb. A tartozások, kötelezettségek számszaki taglalása helyett az alábbi keserű megjegyzést szerkesztette be az adatközlő ív ide vonatkozó rovatába: „Az adósságaimat? Nem fogja helyettem senki sem fizetni!” Az esperesi hivatalban piros tintával aláhúzták, és felkiáltójellel kiemelték az idézett szövegrészt. Vincze Ferencet 1956-ot követően egyébként koncepció per útján elítélték. Közel két évet töltött ártatlanul büntetés-végrehajtási intézetben.²⁴

Nem szorul külön magyarázatra, hogy a gyermekek taníttatása mennyire eszenciális kérdésnek számított a lelkészcsaládok körében. Az iskolák államosítása után, 1952-ig református gimnázium még Budapesten is, utána már csak Debrecenben működhetett, de a nívósabb állami intézményeket is csak bejárással vagy internátusi elhelyezéssel tudták a legtöbben igénybe venni. A taníttatás anyagi terheire nézve néhány példát idézek, hogy áttekinthetők legyenek a nagyságrendek: Molnár Gyula bácsalmási segédlelkész egyik gyermekét Bajára, az általános humán

23 A lelkész neve az adatközlő ívről nem derül ki (aláírást nem tartalmaz). Az egyházközség lelképásztorának személyére más forrás enged következtetni. KREL Egyházmegyei közgyűlések jegyzőkönyvei. Bácskiskunsági Egyházmegye 1952. október 15-i jegyzőkönyve, 2.

24 Dr. Vincze Ferenc 1914-ben született Nagykanizsán, 1942-ben végzett a teológián, majd Hatvanban és Dunapatajon szolgált, 1947-től kiskőrösi lelképásztor. 1956 októberében nem fogadta el a meghívást a nemzeti bizottságba, de az ülésein részt vett. 1957 júniusában internálták, majd 1958. március 26-án két év börtönre ítélték, 1959 áprilisában szabadult. A vád szerint javasolta az állami és pártvezetők eltávolítását a forradalom idején. SZABÓ Bence: „*Protestáns vonalon*”, *Református hitélet közjogi keretei a Bácskiskunsági egyházmegye megalakulásától az 1956-os forradalom időszeitig* (Kézirat), 2019, 96–97.

gimnáziumba íratta be. Tanköltsége havi 150-200 forint volt. Simon Ernő Dunapataji lelkipásztor egyik gyermeke a Kiskunfélegyházi Mezőgazdasági Technikumba járt, másik ugyanott a Testnevelési Gimnáziumba lett beírva, a harmadik pedig a Debreceni Református Kollégium Általános Gimnáziumának növendéke lett. A három kamaszkorú gyermek tanulmánya 1200 forintos havi kiadást jelentett. Mindezt a családfő 2000 forintos fizetéséből kellett kigazdálkodni, amely egyébként kiemelkedő színvonalú keresménynek számított. Nagy Kálmán érsekcsanádi lelkész gyermekei közül ketten a budapesti református gimnáziumban tanultak. Ekléziájától azonban fizetését – amint arról már fentebb beszámoltunk – az év közepén még nem kapta meg, és az elmúlt esztendei járandóságából is jelentős bérhátralék gyűlt össze. „Kézhez kapunk havi 701 Ft-ot, ebből küldtem gyermekeimért 640 Ft-ot; maradt hármunk megélhetésére havi 61 Ft” – olvasható az adósságok, kötelezettségek sorában a döbbenetes tény. Meg kell jegyezni, hogy a tiszteletes gyermekei mellett még 94 éves édesapját is segítette. A nagycsaládos Nagy Balázs helvéciai lelkipásztort is gyötrelmes anyagi problémák emésztették. Az 1952/53. tanévtől négy gyermeke közül az egyik Kecskeméten folytatta tanulmányait, ami nem kis szorongással töltötte el a családfenntartót. „Cipő kell, ruha kell és havibérlet a vonaton” – sorolta az evidensnek tűnő, a háztartást azonban nagyon is megrázó kiadások eseti tételeit. Sok lelkészcsalád egészen reménytelennek látszó, valóban nyomorúságos élethelyzetbe jutott. A már fentebb említett Nagy László ordasi lelkipásztor 703 forintból tartotta el két gyermekét. Kicsiny egyházközsége alig volt képes létfenntartásához hozzájárulni. Nagyobb gyermeke Budapestre ment továbbtanulni, ő a Lónyay Utcai Református Gimnázium növendéke lett, ami havi 400 forint rendszeres kiadással járt. A tiszteletes házastárs nélkül nevelte gyermekeit,²⁵ ezért „az asszonyi dolgok ellátására” is segítséget kellett szereznie, ami havi 250 Ft készpénzt és annak megfelelő koszt árát vont a családtól, „s így bizony kétségbeejtő helyzetben vagyunk” – olvasható nyilatkozatában. Horváth Kálmán kunszentmiklósi lelkész két gyermeke, felesége mellett „igen csekély jövedelemmel” rendelkező édesanyját és munkaképtelen, beteg nővérét is pártfogolta, pedig havi fizetése 1000 forint alatt volt. Mártha Béla érsekcsanádi orgonista kántor vállaira is nehéz terhek tetéződtek, három gyermekéből kettő Budapesten tanult, emellett családi tragédia is sújtotta őket: egyik veje elhunytával „Sárka leányunk és árván maradt 3 gyermeke sorsa is reánk bízott” – olvasható adatközlésében. A Mártha család teljesen vagyontalan volt, otthonukul szolgáló hajlékukban is csak „a kartársak által megtűrve” élhettek.

A lelkipásztorok anyagi helyzetének ismertetésén túl további tanulságos példával szolgáltak a munkakönyvre vonatkozó bejegyzések. A napi túlélésért küzdő családok számára talán nem az okirat megléte volt a legégetőbb sorskérdés, de hiánya adott helyzetben fejfájást okozhatott, mert előidézhetette a családfenntartók bürokratikus kiszolgáltatottságát. A lelkészek az adatszolgáltatási íveken csak

25 Ennek okára nem derült fény a kutatások során.

elvértve nyilatkoztak erről a kérdésről, de ahol találunk tényközlést, ott vagy nemleges válasz olvasható, vagy annak ismertetése, hogy bár kiállították a dokumentumot, kézhez mégsem kapták. A hivatali útvesztőkben pangtak az okmányok, vagy a bürokrácia önkénye folytán rekedt meg valahol az ügyintézés menete. Munkakönyvének sorsáról például így nyilatkozott Molnár Lajos, Dunavecseről: „Számát nem tudom, mert kezembe nem kaptam. A Tanács sem tudja, mert annak idején beküldte Kalocsára, onnan pedig Budapestre küldték”. Az apostagi Nagy Lajos munkakönyvét 1951-ben bevonták, újat nem adtak neki. Munkakönyv nélkül legálisan állást vállalni nem lehetett.

KÖVETKEZTETÉSEK

Az 1945 után érvényre jutó ideológia radikális léptékben torzította a hitélet történelmileg megszilárdult kereteit. Az egyházakat megfosztották tradicionális társadalmi funkcióiktól, felszámolták gazdasági alapjaikat és átalakították közjogi helyzetüket is. A nagy strukturális változások természetesen kihatottak a pásztorálás lehetőségeire. Az egyházi élet tere szélsőséges mértékben zsugorodott, a lelkészi szolgálat szuverenitása lényegében megszűnt. A politikai szempontú szelekció, a mindenre ránehezülő adminisztráció és a megélhetés nehézségei fokozták a lelkész-társadalomra helyezett nyomást. Az „ellenállási és együttműködési stratégiák, technikák”²⁶ szűk határok közé szorultak. Szorongatott helyzetében a református egyház pásztorai kivették részüket az állami célok propagálásából, amelyek közül a vidéki parasztság számára a legfájóbb és legellenzenvesebb a kollektivizálás érdekében végzett kampány volt.²⁷ A szövetkezeti gondolat útjának egyengetése nagyban hozzájárult a hívek és lelkészüket közti kapcsolat fellazulásához és az egyházkormányzati szereplőkbe vetett bizalom meggyengüléséhez.²⁸ Balla Árpád református lelkész rendkívül kifejező nyelvi eszközökkel írta körül a korszakban ható romboló energiákat és a folyamat szomorú következményeit:

„Az egzisztenciális megfélemlítés és a lassú behódolás, tehát a kocsonyásodó gerinc jellemzik napjaink lelkipásztorainak legtöbbszörét. 1952-től kezdve a Kain-bot – egyházkormányzatunk kezében – irgalmatlanul végigvert a református lelkipásztorok sorain. Volt egy rész, akiket pedig típott ez az egyházkormányzati Kain-bot. [...] Megjelent a magyar református egyházban a XX. század földönfutó, megbecstelenített, testében-lelkében összetört, családjában is megsebzett lelkipásztor alakja. Jutott belőlük minden egyház-vidékre. A leghajthatatlanabbakat a nyírségi homokra száműzték. A nagy többséggel aztán könnyű volt elbánni. Megrendülve

26 RIGÓ Róbert: Lelkészek a mezőgazdaság szocialista átszervezésének időszakában, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): Hagyomány, Identitás, Történelem 2019, 2. kötet, Budapest, KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020, 3–36, 5.

27 Uo. 3.

28 LÁNYI: Méltatlanul, 182. <https://doi.org/10.61376/meltatlanul.lanyigabor>

írjuk, hogy még eddig fel-fellobbant az ellenállás lángja, most már – a világpolitikai események miatt is – megkezdődött a lelkipásztorok behódolása az egyház-kormányzat előtt.”²⁹

Természetesen a lelkészi szuverenitás felszámolása mellett számos egyéb eredője is volt a hitélet általános sorvadásának, ami 1956 után – némi hullámmal ugyan, de – mindenütt végbement: megemlíthetők e helyütt a felfokozott mobilizációs tömegfolyamatok, amelyek a hagyományos társadalmi és kulturális kapcsolati hálók szétszakadásával jártak, de a tömegkultúra terjedése és a gyorsuló technikai fejlődés is ezeket a tendenciákat erősítette. A nyugati társadalmakban is spontán módon végbemenő folyamatot azonban hatékonyan tudta katalizálni a népi demokrácia rendszere a tanulmányban ismertetett hatalomtechnikai eszköztára révén.

FELHASZNÁLT LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Kecskeméti Református Egyházközség Levéltára (továbbiakban: KREL), esperei iratok, adatgyűjtési ívek gyűjteménye, 1951-1952.
KREL Egyházmegyei közgyűlések jegyzőkönyvei. Bácskiskunszági Egyházmegye 1952. október 15-i jegyzőkönyve

BIBLIOGRÁFIA

- BALOGH László – PÁLL László: *A Bácskiskunszági Református Egyházmegye 10 éve (1952–1962)*, Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Nyomdavállalat, 1964.
- BALÓ György – LIPOVECZ Iván (Szerk.): *Tények Könyve*, Budapest, Magyar és Nemzetközi Almanach’88, 1987.
- FALUSI Norbert: Református hitoktatás az ateista államban. Kecskemét és vidéke az 1950-es években, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2019*, 2. kötet, Budapest, KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020, 51–76.
- LÁNYI Gábor: *Méltatlanul. Háttérbe szorított dunamelléki református lelkészek az 1950-es években*, Budapest, KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020.
<https://doi.org/10.61376/meltatlanul.lanyigabor>
- KOVÁCS Bálint: *A Kecskeméti szolgálat évei 1942–1957*, Kecskemét, Emmaus Kiadó, 2006.
- RIGÓ Róbert: Lelkészek a mezőgazdaság szocialista átszervezésének időszakában, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2019*, 2. kötet, Budapest, KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020, 3–36.

29 Közli RIGÓ: Lelkészek, 27–28.

- RIGÓ Róbert: A reformátusok vagyonának államosítása Kecskeméten. in: Kiss Réka – Lányi Gábor: *Hagyomány, Identitás, Történelem 2021*. Budapest, KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2022, 253–286.
- RIGÓ Róbert: Pártállami „szociográfia” a hatvanas évek vallási életéről, *Forrás* 54(2022/2), 28–64.
- RIGÓ Róbert: Debrecenből Kosdra. Szenes László (1910–2007) lelkeszi pályájának vázlatja, in: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, Identitás, Történelem 2022*, Budapest, KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2023, 295–313. <https://doi.org/10.61376/hit.2022.rigo.21>
- SZABÓ Bence: Oktatás- (és) politika. Káderpolitikai kérdések Bács-Kiskun megye közoktatásának területén, in: Gyenesei József (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából 24.*, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 2010, 290–319.
- SZABÓ Bence: „Protestáns vonalon”, *Református hitélet közjogi keretei a Bácskiskunsági egyházmegye megalakulásától az 1956-os forradalom időszakáig*, 2019. (Kézirat)
- SZABÓ Gábor: *Emlékeim. Alsóegesdtől Kecskemétiig*, Budapest, KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2021. <https://doi.org/10.61376/emlekeim.szabogabor>

Csűrös András¹

„LÉGY ERŐS ÉS BÁTOR...”

FEKETE PÉTER 1954-ES KIÁLLÁSA ÉS ANNAK KÖVETKEZMÉNYEI

ABSTRACT

“Be strong and be brave...” The 1954 Speech of Péter Fekete and its Consequences

The study aims to analyse the history of a 1954 speech in detail and explore two related life stories. The ministers were expected to support the forced socialist transformation of the Hungarian agricultural sector in their sermons, in addition to the reading of the bishop’s circular letter on the subject. Two pastors, Péter Fekete and Tibor Kovács were not willing to do this. Their 1954 address became much more significant in church history than they had suspected, and unfortunately, it accompanied them for a much longer time than they might have thought. The Memorandum and the testimony of the two assistant pastors was an important moment in the thread of church history.

Keywords: Communism, preaching, status confessionis, Stalinism, pure interpretation of the Word

„Az egész kérdés, jelenség külön alapos tanulmányt érdemelne”² – írta Ladányi Sándor, és ezzel a tanulmánnyal egyháztörténetírásunk ezen adósságát pótolom. Kovács Tibor és Fekete Péter élete és szolgálata kapcsán 1954-es felszólalásukra és következményeire fókuszálok.

„Eléggé közismert – bár részleteibe sok téves, szinte anekdotikus elem vegyült már – Kovács Tibor és Fekete Péter debreceni segédlelkészek 1954–1955. évi fegyelmi ügye, elítélése és Memorandumuk. Ez az ügy és sok hasonló természetű,

- 1 Csűrös András (PhD), református teológus-lelkész, történész, a Károli Gáspár Református Egyetem Pedagógiai Karának egyetemi adjunktusa. csurosandras@gmail.com
- 2 LADÁNYI Sándor: Az evangélikáció, missziói munka megindulásának kérdése, problémája, vitája a magyarországi református egyházban – 1945-ben, és alakulása az azt követő években (kb. 1956-ig). In Uő: *A Magyar Református Egyház 1956 tükrében*, Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2006, 199.

csak kisebb port felvert eset külön tanulmányt, részletes elemzést érdemelne”³ – írta máshol Ladányi Sándor, s kutatásaim során egyetértek vele.

Fő forrásként az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában található, kifejezetten Fekete Péterről nyitott 359 oldalas dokumentum szolgált. Ebben a dossziében nemcsak későbbi jelentések találhatók, hanem maga Fekete Péter Memoranduma is, amely bőséges információt közöl – ráadásul első kézből – az eseményekről.

Az 1954-es felszólalásuk egyháztörténetileg sokkal jelentősebbé vált, mint azt sejtették, és sajnálatosan sokkal tovább elkísérte őket, mint gondolhatták. Elég idézni egy 1960-as jelentést, miszerint „Fekete Péter igen tehetséges fiatalember, aki Debrecenben szolgált, erőteljes bethánista volt, komoly konfliktusa támadt 1955-ben Péter János püspökkel, aminek súlyos következményei is lettek.”⁴ „Megtagadta a körlevél utasításait”⁵ – olvassuk máshol a 60-as években, teljesen félremagyarázva az eseményeket.

Fekete Péter Hajdúböszörményben született 1925. október 6-án.⁶ A Debreceni Református Teológiai Akadémián végzett 1951-ben. Feleségével 1953. július 25-én házasodtak össze. Sem katona, sem ösztöndíjas nem volt 1945 előtt.

Fekete Péter és Kovács Tibor jó ismerősök voltak: 1949–1952 között Alcsúton, a Bethánia Szövetség missziói telepén dolgoztak együtt, mindketten SDG-sek voltak.⁷

Kovács Tibor Debrecen-Nagytemplom segédlelkésze, Fekete Péter pedig Ispotály téri segédlelkész és a történések alatt a Debreceni Teológián tanársegéd is volt.⁸

Erdélyi a következőképpen írta le a történetet:

„1953. áprilisban Kovács Tiborral együtt ellenszegült annak az akkori püspöki rendelkezésnek, hogy a mezőgazdaság fejlesztésével kapcsolatban⁹ egy kiadott körlevelet felolvasson és ezzel kapcsolatos felülről kiadott prédikációkat tartson. Ezért 1954. április 13-án állását elvesztette és rendelkezési állomány-

3 LADÁNYI Sándor: Vázlatos történeti áttekintés a magyarországi református egyház közelebbi múltjáról, *Valóság* 37(1994/4), 3–30, 28.

4 „Nagy Lajos” f. n. ügynök jelentése, 1960. május 27. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTIL) 3.1.5.–O-13818/74.

5 FEKETE Péter dosszié. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTIL) 3.1.5.–O-13818/7.

6 TÖRÖK István: *Néhány sor Péter és Irénke emlékére. Határkérdések szolgálatunkban. 1972–1989*, Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1990, 127.

7 KOVÁCS Tibor: *Orando et laborando. Részletek, visszaemlékezések régi naplók alapján*, Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen, 2006, 41–46.

8 Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár (a továbbiakban: TTREL) I. 1. i. 20. 0130. Kovács Tibor Törzskönyve.

9 „A földosztás reménykeltő szakaszát az erőszakos tévesztés kétségbeejtő riadalma váltotta fel.” TÖRÖK István: Méltató megemlékezés. A könyv szerzője. In: FEKETE Péter: *Az egyház és a széketa. Teológiai doktori értekezés* (1967), Budapest, Kálvin Kiadó, 1993, 7.

ba helyezték. Egyházi fegyelmit nem folytattak le ellene – legalábbis annak nyomára nem sikerült jutnom. Viszont egy időben rendőri eljárás alá kerültek mindketten. Polgári bírósági eljárás, vagy ítélet sem született ügyében.”¹⁰

Nézzük meg, hogy a korabeli személyes feljegyzések alapján pontosan hogyan történt az ominózus felszólalás!

Először is megjelent egy körlevél, amelyben Békefi Benő teológiailag megalapozta a mezőgazdaság-fejlesztést, ötleteket adott, hogy milyen textusok alapján prédikáljanak a lelkipásztorok a Tiszavidéki Református Egyházkerületben. A textusok nagy része a kegyelemről, az üdvösségről szólt.¹¹ Péter János lelkészek előtt 1954. március 5-én megtartott előadása ennek a körlevélnek az alátámasztását szolgálta. Ebben a teológiailag leginkább visszás bekezdés a következő volt: „Több gyülekezetben most lesz úrvacsoraosztás. Most érkezik meg a püspökök körlevele. Tanácsokkal és buzdításokkal. Nehogy valakiben az a gondolat támadjon, hogy itt most különböző ügyek keverednek össze. Itt e g y ügyről van szó. Ebben az egységben igyekezzünk betölteni a szolgálatot.”¹²

A püspöki körlevél felolvasása kötelező volt. Fekete Péter ezt nem tette meg, de nem ellenállásból: az egyházközségben egyszerre két helyen volt istentisztelet. Az Ispotály téri gyülekezetben a vezető lelkész szolgált, míg Fekete Péter a Téglás kerti állami iskola termében hirdette az Igét és osztott úrvacsorát. Mivel a körlevélből egy példányuk volt, ezért azt Zsíros József parókus lelkész tartotta magánál és olvasta fel, így Fekete Péter ezt nem tudta megtenni.

„A prédikációban a mezőgazdaságfejlesztés ügyére kitérni egyébként a gyülekezetszerűség homiletikai törvénye sem készítette az igehirdetőt, mivel a jelenlévő igehallgatók között egyetlen földműves ember sem volt, s talán az egész Téglás-kerti gyülekezethez nem tartozik földműves foglalkozású, mivel jellegzetesen vasutas és postás foglalkozású emberekből áll a tégláskerti gyülekezet területi helyzeténél fogva”¹³ – írta Memorandumában Fekete.

Kovács Tibor igehirdetésében szintén nem tért ki a magyar földek kérdésére, de a körlevelet felolvasta.

A debreceni lelkipásztorok 1954. március 12-én találkoztak, ahol mindenkinek be kellett számolnia arról, hogy „Milyen benyomást keltett bennük Péter János püspök úr március 5-i előadása?” A következő kérdések arra vonatkoztak, hogy ezt hogyan használták fel az igehirdetésben, hogyan prédikáltak a mezőgazdaság-fejlesztésről (!), felolvasták-e a körlevelet és az hogyan hatott a gyülekezetre.

10 Kivonat „Erdélyi” f. n. ügynök 1964. II. hó 10-i jelentéséből, ÁBTL 3. 1. 5. – O- 13818/89. 26.

11 Uo. 105–108.

12 A betűszedés az eredetiből. ÁBTL 3. 1. 5. – O- 13818/111. Kovács Tibor visszaemlékezése szerint egy esperes ezt aláhúzva azt mondta, hogy „Az úrvacsora és a mezőgazdaság-fejlesztés ügye egy ügy!” Kovács Tibor, i. m. 53.

13 Memorandum, ÁBTL 3. 1. 5. – O- 13818/115-116.

A felszólalásokban egyesével ismertetni kellett az igehirdetés vázlatát is. Dezső László nagytemplomi lelkész, kisköri elnök elmondta a megjelenteknek, hogy az 1954. március 7. és április 30. közötti összes igehirdetést, biblióra-vázlatot be kell küldeni az esperesi hivatalba, „mely azokat az egyetemes konventhez továbbítja. Az illusztrációkat tehát a mezőgazdaság területéről kell venni ezekben az időkben.”¹⁴ Úgyhogy az igehirdetéseknél a mezőgazdaságról kell szólnia és ehhez a mezőgazdaságból vett illusztrációkat kell alkalmazni, a mezőgazdaságról szóló textusokhoz.

Az egyesével történő beszámolókról szintén lehetne külön értekezni, hiszen többen az „infantilis allegória” új műfaját teremtették meg.¹⁵ A beszámolók között hangzott el Kovács Tibor hitvallása. Az előadás előtt Kovács Tibor elmondta, hogy a körlevelet felolvasta¹⁶ ugyan, de „lelküismereti, teológiai és methodikai okai voltak” annak, hogy nem tért ki külön a prédikációban a szövetkezetesítésre. Az indokait az előadás után fejtette ki.

A beszámolók végén, amikor a lelkészi kiskör vezetője már fel is kérte az esperest előadásának megtartására, megkérdezte, hogy „Van-e még valaki, aki az elmúlt vasárnap d.e. szolgált Debrecenben, s nem számolt be? Számoljon még be az is röviden!”. Erre felállt Fekete Péter és megtartotta beszámolóját. Fekete Péter tehát megúszhatta volna a beszámoló tartását, de hozzáállása, hite, karaktere nem engedte, s mint kiderült, ez egyben a status confessionis pillanata is volt.

Fekete Péter elmondta, hogy a körlevelet nem tudta felolvasni, a mezőgazdaság-fejlesztésnek nem ellensége. Teológiai és lelküismereti okokból nem tért ki erre az ügyre az igehirdetésben. „Kötelességemnek érzem még azt elmondani, hogy egyáltalán nem tudom elfogadni püspök úr előadásának azt a teológiai okfejtését, indokolását sem, hogy t. i. az úrvacsorában és a többi kenyérért folytatott munkában ugyanaz az ügy történik.”¹⁷ Dezső László erre azt válaszolta, hogy kéri, keresse meg őt a két segédlelkész egy „pásztori” beszélgetésre.

A felszólalások után az esperes előadása következett. Azután néma csend lett a teremben, és mindenki a két segédlelkészre nézett, várva, hogy az ő hozzászólásuk következik. Kovács Tibor és Fekete Péter egymás mellett ültek, de

14 Memorandum, 116.

15 Madarász József kerekestelepi lelkész beszámolója szerint ahogy Zákus előtt új lehetőséget nyílt meg, úgy most a mezőgazdaság-fejlesztés is új lehetőséget nyitott meg. Volt olyan, akit a biblióra után, vagy a presbiterek az istentisztelet előtt külön kértek, hogy ne olvassa fel, vagy ne szője bele az igehirdetésben a kollektívizálást, de ők mégis megtették. A körlevelet felolvasta, s a rendkívüli jó hatás bizonyossága, hogy közbeszólt valaki hangosan: „Köszönjük szépen” – hangzott el Molnár Gyula nagycsere-halápi lelkésztől. Nehéz ezt őszinte kitörő köszönetként értékelni. Voltak, akik továbbmentek a szervilizmusban: „Rápolti László ondód-mácsi lp.: Textusa I. Pét 2:11–12. Az önzés, a kuláktérmetzet benne van minden emberben. – Hogyan neveljünk szocialista embert? Ezt a feladatot bízta reánk Isten. A körlevelet felolvasta, s jó hatással volt.” (117.)

16 Kovács Tibor „minden kommentár nélkül szolgálata végén szó szerint felolvasta”. Memorandum, 114.

17 Uo. 120.

nem beszéltek egymással. Kiss József esperes előadása alatt jegyzetelték le azokat a gondolataikat, melyeket „az előadás, illetve a prédikációvázlatok fölötti megütözésük váltott ki belőlük.”¹⁸

Kovács Tibor felszólalásában az úrvacsora hitet építő jellegét hangsúlyozta, azt, hogy imádságos készülése alatt hogyan kerültek elé a gyülekezeti tagok, s ez hogyan befolyásolta az igehirdetésének tartalmát. Kovács Tibor aztán rátért a teológiai kérdésre is. Ebben Barth 1951-es nyílt levelét idézte fel, miszerint „a mai modern emberi megoldások igenlését a keresztyén üdvözet részévé teszik”.¹⁹ Szerinte ebbe a hibába, eltévelyedésbe esett több igehirdető is a kiadott vázlatok alapján. „Ennél már csak az az igeértelmezés lenne elrettentőbb, ha – történetesen Afrikában élnénk –, és a tevehajcsárok felé ezt az Igét tartanánk alkalmas textusnak, hogy „adá Jézus a kenyeret az Ő tanítványainak... és a sokaság a lábai elé tevék?”²⁰

A textus félreértelmezésén túl másik problémaként fogalmazta meg a kozmikus válság „vulgáris használatát”, miszerint „mintha az lenne a feladatunk, hogy bizonyos témákat sulykoljunk bele a gyülekezetbe”. Ennek mentén kifogásolta, hogy az esperes által előterjesztett igemagyarázatokban az üdvösségről van szó, mégis aktuális kérdésekre helyezték vele a hangsúlyt. Kovács Tibor szerint hasonlóért elsőéves teológusként „kikaptak volna”. A következő bekezdésében azt hangsúlyozta, hogy nem „az ügy lényege, hanem kiviteli módja ellen vannak súlyos kifogásai”. A nagytemplomi segédlelkész elmondta, hogy a körlevelet felolvasta, bár voltak olyan mondatok benne, melyekkel nem értett egyet. Fekete Péter rövid felszólalásában csatlakozott Kovács Tiborhoz. Azt kérte, hogy a prédikációvázlatokat küldjék el a teológia szakprofesszorainak, ezzel is csatlakozva az első felszólalóhoz, miszerint ezek nem állják meg a helyüket a homiletika tudomány kritériumai szerint.

A két segédlelkész megszólalását döbbszent csönd követte. Fekete Péter azt mondta Kovács Tibornak, hogy a „teve-hasonlatot” és az elsőéves teológusról szóló mondatot nem lett volna szabad mondania. Ezzel utóbbi egyetértett. Volt, aki felháborodott a hozzászólásukon, volt olyan, aki azt javasolta, alakuljon egy kis bizottság, kettőjük igehirdetésének „megjavítására, valamint kettőjük döntésre-segítése érdekében”.²¹

A gyűlés után ketten Fekete Péter lakására mentek, ott legépelték a hozzászólásaikat, leellenőrizték a hivatalos jegyzőkönyvhöz képest, és pár fűltnával is egyeztettek; majd azt elküldték Péter Jánosnak és a debreceni teológiának is azért, hogy ne szóbeszédekből tudják meg, mi történt, hanem az ő interpretációjuk alapján értesüljenek az eseményekről.

18 Uo. 120.

19 Uo. 121.

20 Uo. 122.

21 Farkas Pál esperes javaslata volt. Uo. 123.

1954. március 14-én Kovács Tibor délelőtt a Kollégium Oratóriumában prédikált, de kapott egy püspöki szóbeli üzenetet, hogy már délután ne prédikáljon a Nagytemplomban és másnap reggel 9 órára menjen be a püspökhöz. A kihallgatás előtt Kovács Tibor, Fekete Péter és párjaik imaközösségre gyűltek össze. A napi Ige a Józsué 1, 7–8. volt, ami bátorította őket a status confessionisban.²² Kovács Tibor kihallgatása 10:00–11:30 között zajlott. Kovács Tibor elmondta, mi készítette a kisköri hozzászólására. A tiszavidéki püspök szerint KT hozzászólása „szeretetlen, erkölcstelen, hitetlen, és értelmetlen beszéd volt”.²³ Szóbelileg utasította arra, hogy nem szolgálhat, „s a szilencium idejét használja fel magatartásának átgondolására”.

Március 15. délután Péter János behívatta Fekete Pétert is. A kihallgatást Péter János azzal kezdte, hogy átadta Feketének a teológiára történő adjunktusi kinevezését, mely március 1-én lépett hatályba, 1100 forintos fizetéssel, ami jóval az átlagkereset felett volt.²⁴ A kinevezést a püspök március 6-án aláírta, de március 15-én délelőtt megsemmisítette. A megsemmisítés oka az volt, hogy Fekete azonosította magát Kovács Tibor felszólalásával. Fekete Péter püspök előtti megnyilvánulását némi szubjektivitással bátornak és erősnek tudnám nevezni.

Péter János emelkedett hangerővel mondta el, hogy sok szeretetet és hosszú tűrést „pazarolt” kettejükre. Fekete Péter szerint az egyház és a püspök iránti féltésből mondta el hozzászólását, majd

„rámutatott azokra a hazugságokra, amelyekkel püspök urat félrevezetik egyrészt egyházi gyűléseken elhangzó hízelkedő hozzászólásokkal, másrészt személyes információkkal, s nem engedik püspök úrnak meglátni a valóságot. [...] Ha tehát építő szolgálatot akarunk végezni egyházunk és népünk javára is, akkor legelőször azt az egész hazugságrendszert kell lebontanunk, amelyben jelenleg él egyházi Isten és emberek felé egyaránt.”²⁵

Majd Fekete Péter bírálta azt a metódust, amikor az általános és a különös kegyelem összefolyik, amikor olyanról szól az igehirdetés, ami sem a textusnak, sem a Biblia tanításának nem felel meg. Erre Péter János azt válaszolta, hogy „Kovács Tibor és Fekete Péter nem szeretik Jézust, református egyházunkat, népünket, s azt ő már nem is igényli, hogy őt szeressék, mert ő kiváltságnak tartja Istentől, hogy szeretheti Kovács Tibort és Fekete Pétert”. Erre Fekete elmondta, hogy

22 „Csak légy bátor és igen erős, hogy vigyázz és mindent ama törvény szerint cselekedjél, amelyet Mózes, az én szolgám szabott elődbe; attól se jobbra, se balra ne hajolj, hogy jó szerencsés lehess mindenben, amiben jársz! El ne távozzék e törvénynek könyve a te szádtól, hanem gondolkodjál arról éjjel és nappal, hogy vigyázz és mindent úgy cselekedjél, amint írva van abban, mert akkor leszel jó szerencsés a te utaidon és akkor boldogulsz.”

23 Uo. 124.

24 „A havi átlagkereset először 1954-ben érte el az 1000 forintos határt.” <https://bank360.hu/blog/meglepo-adatokat-kozolt-az-mnb-kiderult-jobb-volt-e-a-kadar-rendszerben> [letöltés ideje: 2023. 10. 24.]

25 Uo. 125.

ő szereti a püspököt, mégpedig pont úgy, hogy őszinte vele. Fekete még bírálta a körlevelet, majd Péter János megismételte Kovács Tibornak mondott gondolatát, miszerint „Fekete Péter is kísérletet tett magatartásával arra, hogy magát a magyar református egyház szolgálati rendjéből kirekessze”, ezért neki is szolgálati tilalmat rendelt el. Péter János szóhasználata mintha próbált volna hozzáigazodni Fekete Péter kegyességéhez, amiben aztán odáig jutott, hogy sikerült Jézus szeretetével zsarolnia a segédlelkészt.

Feketét többen felkeresték lakásán és a felszólalás visszavonására igyekeztek rábeszélni, ki kedvesen, ki fenyegetve. Március 24-ére a püspök összehívta a debreceni lelkésztestületet, amelyen Varga Zsigmond teológiai tanár bevezető áhítatával véleményezte az eseményeket, az I. Timótheus 4, 1–11. alapján („az utolsó időkben némelyek elszakadnak a hittől, mert megtévesztő lelkekre és ördögi tanításokra hallgatnak...”). Varga Zsigmond ördöginek és gonosz lelkek tanításának nevezte a két korábbi hozzászólást. Ezt a püspök másfél órás előadása követte. Ebben kifejtette, hogy a mostani egyházkormányzat nem leszűkítette Krisztus keresztjének értelmét, hanem meggazdagította azzal, hogy „népünk életének jó ügyeiben részt vesz”. Péter János ezután Kovács Tibor teve-hasonlatáról azt mondta, hogy ezzel 9 millió ember kenyérkeresetét tette vicc tárgyává. A segédlelkészek korábbi hozzászólásai szerint „hitetlen, erkölcstelen, felelőtlen, értelmetlen és szeretetlen beszéd volt”.²⁶

Péter János után Ferenczy Károly nagytemplomi lelkész, egyházkerületi főjegyző szólt hozzá, aki egyben Kovács Tibor principálisa is volt. Ahogy lennie kellett, először bűnbánatot gyakorolt, majd megkérte a jelenlévőket, hogy együtt segítsenek tanítani „Isten-, ember- és világismeretből” segédlelkészt. Utána teológiai kérdésekben jövő kioktatással zárta felszólalását.

Fekete Péter emelkedett szólásra. A Memorandumban rögzíti, milyen trinitológiai problémái voltak a püspök felszólalásával, de ezeket nem mondta el, mert nem akarta a hangulatot tovább szítani. Hozzászólásában pozitív hangot ütött meg: örömmel vette, hogy püspök úr kifejtette a világ megváltásával kapcsolatos álláspontját, ami nem az üdvuniverzalizmus. Utána közös platformra igyekezett helyezkedni Péter Jánossal: mindannyian a kereszt fényében akarják szolgálni népüket. Elhíresült hozzászólásuk féltő szeretetből fakadt, indoka pedig egyetlenegy volt: „az Ige tiszta hirdetésének és a sákramentumok tiszta értelmezésének megóvása egyházunkban, az Ige egyházában.”²⁷

Fekete elmondta, hogy a mezőgazdaság-fejlesztést egyházi ügynek tekintik és azzal kapcsolatban nem ellenségesek. Felszólalása végén kifejtette a névtelen, de ekkorra már mindenki számára ismertén Békefi Benő által írt vázlatokról, hogy „legnagyobb része emlékeztetett bennünket Ravasz László Homiletikájának azokra a vicc-számba menő elrettentő prédikációparadigmáira, melyeket ő a rationa-

26 Uo. 128.

27 Uo. 130.

lizmus igehirdetésének szemléltetésére sorol fel ott...²⁸ Fekete Péter végül azt kérte, hogy alakuljon egy teológiai bizottság, amelyben ők is kifejthetik véleményüket, meglátásaikat.

Ezt követően Bartha Tibor beszélt, aki kifejtette, hogy „felmérhetetlen a kár”, amit ketten okoztak, hiszen többen a gyülekezetében őt antikrisztusnak nevezik. Ezt a megjegyzését személyes találkozójukon szinte leleplezték. Fekete és Kovács megkérdezte Barthát, hogy kik azok a gyülekezeti tagjai, mert szívesen felkeresik őket, de Bartha hátrított, „csak általánosságban beszélt”. Bartha Tibor hozzászólásában már az ítéletet is meghozta, mintha ő lett volna a püspök: „vagy beáll Fekete Péter és Kovács Tibor is ebbe a vonalba, vagy már mehetnek is.”²⁹ Barthát kicsit korigálva zárszavában Péter János elmondta, hogy még „nincs világossága arra nézve, hogy mi lesz a büntetés”.³⁰

Bartha Tibor a gyűlés után esti beszélgetésre hívta meg a két segédlelkészt. Várható volt, hogy nem lesz jó hangulatú a beszélgetés. Végül meddőre sikeredett, hiszen Bartha őket a mezőgazdaság-fejlesztés ellenségeinek próbálta beállítani, míg ketten arról beszéltek, hogy a metodikával van bajuk.³¹ Nem jutottak előrébb.

1954. április 13-án ült össze a Missziói Felügyelő Bizottság.³² Ferenczy Károly elnökként úgy nyitotta meg az ülést, hogy a két segédlelkész engedetlenségéről lesz szó, ezzel jelezve előre, hogy milyen döntést fognak hozni. Rendelkezési állományba és kongrua-megvonásba helyezték őket. Az indoklás az volt, hogy az úrvacsorai szolgálatuknál nem prédikáltak a mezőgazdaság-fejlesztésről. Fekete Péter sajnálatának adott hangot, hogy nem beszéltek a lényegről. Fegyelmi nem volt, jegyzőkönyvet az érintettek nem kaptak. Aznap keltezéssel kapták meg a püspök levelét a rendelkezési állományba helyezésről.

A két segédlelkész április 15-én írt levelet Péter Jánosnak, amelyben a „szilencium eredményeiről” tájékoztatták. A levélre szóbeli választ kaptak a főjegyzőtől: a püspök nem fogadta el a levelüket elégséges alpnak arra, hogy visszahelyezze őket.³³

Az ügyről semmilyen írást soha nem kaptak, még SZTK-munkaadói igazolásukat sem állították ki, ezzel súlyos nehézségbe sodorva a két férfit. Kovács Tibor a debreceni Gyógyszergyárban, majd Gázlámpagyárban lett segédmunkás, Fekete pedig először Debrecenben maradv a erdőgazdálkodásnál helyezkedett el, papírmunkát végzett, majd Miskolcon lett gyári munkás.³⁴

28 Nem biztos, hogy jó döntés volt ebben a feszült helyzetben Ravasz László nevét kimondani. Uo. 131.

29 Uo. 129.

30 Uo. 131.

31 Uo. 132–133.

32 Ennek a szervezetnek nincs jegyzőkönyve, elérhető levéltári fondja a TTREL-ben, s még a püspöki iratok között sem bukkan fel a létezése.

33 Uo. 136.

34 Fekete Péter gyárban fizikai munkát végzett, fél tudóval. Lásd: Memorandum, 31.

1955 júniusában Berekfürdön Szabó Dániel pár társával megkérte Békefi Benő nyírségi esperest, hogy Kovács Tibor és Fekete Péter ügyét vizsgálják felül és állítsák őket újra szolgálatba. Békefi szerint nem a teológiájukkal, hanem a magatartásukkal volt baj. Szabó Dániel ezt megírta a két lelkésznek.

„Amikor Kovács Tibor is megismerte ezen levél tartalmát, nem értettünk egyet azzal, hogy a mi magatartásunkba van a hiba, mi azt mondtuk, hogy mi a teológiai vonallal nem értettünk egyet és nem helyeseljük azt a meghatározást, hogy a mi magatartásunkba van a hiba. Így ennek következtében határoztuk el, hogy az ügyünkben keletkezett anyagokat rendszerbe foglalva felküldjük az egyházkormányzatnak tiltakozásul az ellen, hogy a mi magatartásunkba van a hiba.”³⁵

1955 júliusában kezdte el Fekete Péter szövegezni a Memorandumot,³⁶ részenként megmutatta Török Istvánnak és Czeglédi Sándornak. Ők szóban fűztek hozzá megjegyzéseket. A végén Kovács Tibor leellenőrizte. A teológiai tanárok, felesége és Kovács Tibor javaslatára három szakasz kimaradt a Memorandumából. Az elsőben arról volt szó, hogy Péter János legutóbb életszínvonal-romlásról beszélt, korábban javulásról. „A második szakasz az egyház prófétai szolgálatról szólt, amelyben püspök úr előadásának a »kulák és a deportáltak« kérdésének bírálatával foglalkozott.” A harmadik a munka szentségéről szólt, és a földtől való elidegenedés kérdéséről. Amikor kész lett, elküldték a budapesti, a debreceni teológia professzorainak 1955. augusztus 10-én, majd Péter Jánosnak, Bereczky Albertnek és Békefi Benőnek is 11-én.³⁷ Végül az első ötletet elvetve nem juttatták külföldre a Memorandumot, és ezen szándékától el is állt Fekete Péter.

A Memorandumban egy bevezetőt követően forrásként bemásolták az ominózus körlevelet is Békefi Benőtől, illetve Péter János lelkészek előtt 1954. március 5-én megtartott előadásának szövegét is. A Memorandumhoz csatolták mindkettőjük igehirdetésének vázlatát.

A dokumentum hátralévő részében Fekete Péter kifejtette teológiai meglátásukat a prédikációvázlatokkal, majd Péter János 1954. március 5-i előadásával kapcsolatban. A Memorandumnak meglelt a következménye: mindkettőjüket elvitte az ÁVH. Fekete Pétert nyolc hétig tartották zárva, Kovács Tibort pedig augusztus 20-tól október 31-ig.³⁸ A kihallgatáson kívül semmi tárgyalás, per nem volt.

35 Jegyzőkönyv Fekete Péter kihallgatásáról. Debrecen, 1955. szeptember 3-án. ÁBTIL 3. 1. 5. – O -13818/68-69.

36 Memorandum, 101.

37 ÁBTIL 3. 1. 5. – O -13818/30-39.

38 FEKETE Károly: *In memoriam Kovács Tibor (1924–2006). Orando et laborando.* A Debreceni Református Hittudományi Egyetem 2006/2007. évi értesítője a 469. tanévről, Debrecen, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2007, 44.

Korábbi tanulmányok ellenére³⁹ Kovács Tibor a törzslapja szerint nem azonnal hagyta abba a lelkipásztorkodást. 1954. április 13. és 1956. november 1. között rendelkezési állományban volt. 1956. nyár elején Péter János rehabilitálási szándékkal megkérte, hogy együtt prédikáljanak a Debrecen Mester utcai gyülekezetben, ahol a forradalom után lett segédlelkész, „de már nem ment úgy az igehirdetés, mint régen. Valahogy reménytelennek láttam mindent, csak a család vigasztalt.”⁴⁰ Balmazújvárosba került, majd 1959–1963 között Debrecen Nagysándor-telepen volt lelkipásztor.⁴¹ „Heti egy alkalomra volt engedélyem a kiegészítő iskola apró termecskéjében, melybe tíz öreg néni fért be rajtam kívül. Minden más alkalmat megtiltottak. A légkör nehezebb volt mint valaha. A hurkot egyre jobban torkomra szorította »édesanyám«: a hivatalos egyház. Elhatároztam, hogy megvalósítom régi vágyamat: szolgálni a fogyatékosok közt.”⁴² 1963-ban lemondott a lelkészségről, gyógypedagógus lett. Hogy el tudjon költözni, eladta palástját és Tornanádaskára költözött. 1991-ben rehabilitálták. Kovács Tibor a rendszerváltás után beszédtechnikát tanított a Debreceni Teológián.⁴³

Később Fekete Péter felesége kántor lett Szalkszentmártonban, úgyhogy Fekete oda kérte áthelyezését, segédlelkészi kirendelését, majd Szabadszállásra került. 1959-ben Tiszavárkonyban,⁴⁴ utána Jászberényben volt lelkipásztor. Később is folyamatos hátrátételt szenvedett: 1958-ban egy utolsó kérés ellenére sem engedték, hogy Debrecenben temetési szolgálatot vállaljon.⁴⁵ Folyamatosan megfigyelés alatt tartották, a család szerint halála napjáig, 1959-ben például olyan dehonesztáló jelentés készült róla, miszerint gyerek-istentiszteleteket tart és bábozik is a gyere-

39 PAP László: *Tíz év és ami utána következett. 1945–1963. Adalékok a Magyarországi Református Egyház XX. századi történetéhez*, Bern, EPMSZ, 1992, 130.

40 KOVÁCS Tibor, i. m. 70–71.

41 1956. november 1. – 1957. november 15.: Debrecen – Mester utca, 1957. november 15. – 1959. szeptember 30.: Balmazújváros, 1959. október 1. – 1959. október 31.: Debrecen – Nagy Sándor telepen segédlelkész, majd 1959. november 1. – 1963. július 31. között parókus lelkipásztor. Lelkészi állásába rehabilitálva, visszahelyezve 1991. január 17-i közgyűlésen. TTREL I. 1. i. 20. 0130. Kovács Tibor Törzskönyve.

42 KOVÁCS: *Orando et laborando*, 71.

43 FEKETE: *In memoriam Kovács Tibor*, 44.

44 „Nagy Lajos” f. n. ügynök jelentése, Szolnok, 1960. május 27. 13–14.

45 Asztalos Zoltán selyebi lelkész (Abaúji egyházmegye) 1958. június 11-én számolt be az alábbi megdöbbentő, de nagyon jellemző esetről esperesének. Apósának a halálos ágyán két kívánsága volt. Hamvasztással temessék, tehát Debrecenben. A másik: őt Fekete Péter tiszavárkonyi lelkész (Délpesti egyházmegye) temesse, mert ő volt „az az eszköz, akin keresztül az Úr Jézus Krisztusban élő hittel ajándékozta meg. Ettől fogva baráti és lelkigondozói kapcsolat fűzte őket össze.” „A felkért lelkész megkapta esperesétől a szolgálati engedélyt – csakhogy őt 1955-ben Kovács Tibor segédlelkéssel együtt a rendőrség néhány hétre őrizetbe vette, mert teológiai alapon szót emelt a Békefi Benő által írt »tétesz-prédikációk« teológiai alapjai ellen. Kulcsár Dezső debreceni püspökhelyettes ezért nem engedélyezte az ő szolgálatát. Hiába hangzott el felé az az érv, hogy »hiszen egy halálra ítéltnek is teljesítik az utolsó kívánságát«. Ez nem bizonyult érvnek – a személy számított.” BARCZA József: Az 1956-os forradalom megtorlása a Magyarországi Református Egyházban. Megtorlások a gyakorlatban, *Confessio* 18(1994/2), 63–78, 76.

keknek, s a jelentés szerint ez kimeríti a bálványimádás tényállását.⁴⁶ „Nagy Lajos” f. n. ügynöknek feladata volt, hogy Fekete Péteréket megfigyelje, 1960-tól legalább 1963-ig.

Egy jelentés⁴⁷ szerint Fekete kapcsolatot tartott fenn Zimányi Józseffel, Török Istvánnal, Czeglédy Sándorral, Borbély Béla lelkéssel (Vencsellő), Bartha Éva mikepércsi tanítóval. Egy másik jelentés még hozzáteszi Szabó Dánielt, Békési Andort.⁴⁸

Megfigyelése jó ideig eltartott. 1967. augusztus 8-án például egy konspiratív házkutatási javaslat született az angol propagandaanyagok felkutatására, ami végül amatőr okok miatt hiúsult meg: nem tudták kinyitni az ajtón lévő biztonsági zárat.⁴⁹

Feketéről azt állította Erdélyi f. n. ügynök 1964-ben, hogy „a Bethánia egyik legtanultabb szellemi irányítója”.⁵⁰ Kár, hogy mindvégig tagadta, hogy ő bethánista lenne, s bizonyosan nem volt 1964-ben irányítója ennek a kegyességnek sem ő, sem más.

Fekete Péternek később is volt egy botránya, amit már maga az állambiztonsági szerv a rendőrséggel karöltve leplezett le. Az 1960-as évek végén tartott illegális összejövetelt, melyet lebuktattak. Ezen az ülésen részt vett Fábíán József, a püsködi egyház elnöke, valamint Sréter Ferenc, a Testvérgyülekezet vezető lelkésze, és mindketten ennek hatására lemondtak tisztségükről. A 16 fős összejövetelt 1969. augusztus 18-án nyílt rendőri intézkedéssel feloszlatták.⁵¹ „Ezt követően Bartha püspök Feketének tudtára adta, hogy a bizalma vele szemben megrendült és azon gondolkodik, hogy a tanulmányi anyagot esetleg mással fogja elkészíttetni. Határozottan figyelmeztette, hogy amit tesz az sem az egyháznak, sem az államnak nem jó, és amennyiben továbbra is lelkész akar maradni az elbeszélgetésnek megfelelően változtasson magatartásán.”⁵²

Fekete Péter dossziéját hivatalosan 1970. december 16-án zárták le, de megfigyelése biztosan tovább tartott.⁵³ Fekete Péter 1984-ben,⁵⁴ Kovács Tibor 2006-ban halt meg.

Nem volt fegyelmi tárgyalás, semmilyen ítélelhozatal. Egyikük törzslapján sincs bejegyzve, hogy fegyelmi eljárás lett volna ellenük. Fekete Péter és Kovács Tibor ügye igazából nem volt fegyelmi ügy, hiszen mindenfajta tárgyalás, diskurzus nélkül ítelték el őket. 2024-ben az Ige Éve van az egyházunkban. Ha van két bátor hitvallója a tiszta Igének, akkor az Fekete Péter és Kovács Tibor. Ezt húzta alá Török István is, 1956-os egyházkerületi közgyűlési felszólalásában: „Ezekben a termekben hoztak ítéletet fiatal szolgatársaink felett, akik állásuk, és személyes

46 Ecsedi f. n. ügynök jelentése, 1959. október 8. ÁBTL 3. 1. 5. – O- 13818/.

47 Pozsonyi Gábor rendőrhadnagy feljegyzése, Debrecen, 1965. július 7. ÁBTL 3. 1. 5. – O- 13818/180–181.

48 Szolnok megyei Rendőrfőkapitányság jelentése, Szolnok, 1966. március 28. 126–127.

49 147–150.

50 Kivonat „Erdélyi” f. n. ügynök 1964. II. hó 10-i jelentéséből, ÁBTL 3. 1. 5. – O- 13818/89. 26.

51 „Megtérő” f. n. ügy realizálásáról. Összefoglaló jelentés. ÁBTL 3. 1. 5. – O- 13818/351–355.

52 Uo. 353–354.

53 Uo. 358.

54 TÖRÖK: *Néhány sor Péter és Irénke emlékére*, 127–129.

szabadságuk kockáztatásával is szót emeltek az igehirdetés tisztasága és szabadsága mellett.”⁵⁵

Szűcs Ferenc publikációjában az 50-es évek hitvalló helyzeteit, pillanatait fűzte össze gondolatmenetében: „Tudjuk, hogy ha Magyarországon nem is született egy a Barmeni Nyilatkozathoz hasonló hitvallás, elhatárolódó előadások, felszólalások jelezték, hogy ez a herezis nem maradt visszhang nélkül. Gondolhatunk a későbbi budapesti utód, Vályi-Nagy Ervin »Isten vagy történelem« című emlékezetes felszólalására a balatonfüredi lelkészértekezleten, a Fekete Péter és Kovács Tibor nevével fémjelzett debreceni Memorandumra, vagy éppenséggel a Budapesti Teológia 1955-ös centenáriumára elkészült Hitvalló Nyilatkozatra.”⁵⁶

A Memorandum és a két segédlelkész hitvallása fontos mozzanat volt az egyháztörténet fonalában.⁵⁷ Hiszen hatást gyakorolt pár budapesti teológusra, fiatal lelkészre, akik ennek az ügynek a hatására kezdték el leírni gondolataikat, ebből született meg az 1955-ös Hitvalló Nyilatkozat. Nehéz azt rekonstruálni a meglévő forrásaink alapján, hogy ez a hitvalló magatartás óvatosságra intette-e az egyházvezetést a kiadott igehirdetés-vázlatok terén.

Fekete Péter és Kovács Tibor esete egy hatalmas kiáltó szó volt az Ige tiszta hirdetése, a sákramentumok helyes kiszolgálása és a magyar földművelő emberek védelmében. Hitvalló kiállásuk kiáltó szó volt a pusztában, és ez a kiáltás sokakhoz eljutott. Később több személyes életútból tudjuk, hogy Fekete Péter szolgálata nyomán Isten Szentlelke megcselekedte azt, amiben a kommunizmus csődöt mondott: átformálta az embert.⁵⁸

55 Idézi: HOTORÁN Gábor János: „... akinél pedig az én igém van, beszélje az én igémet igazán.” *Török István, az igeteológus* (doktori értekezés), Debrecen, DRHE, 2019. 181. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://dea.lib.unideb.hu/server/api/core/bitstreams/bfa-2ac08-f7c6-4ed2-be02-c93c98ad7503/content [letöltés ideje: 2023. 11. 15.]

56 SZÜCS Ferenc: Dr. Nagy Barna és a Budapesti Református Teológia, *Confessio* 31(2007/1), 36.

57 „Mi pedig a belső szabadságunkat őrizzük meg a kényszerű külső történések közepette. Hozzánk szól Jézus, nekünk van egy Bibliánk, nekünk van egy Megváltónk, nekünk van egy élő Urunk, s addig vagyunk hívők, amíg önként halljuk meg Jézus szavát. És nem parancsolják nekünk, hogy mi az a jézusi szó, amit meg kell hallanunk. Fekete Péter és Kovács Tibor református lelkészek 80 napos zárka árán sem voltak hajlandók az újkenyéri úrvacsorából kihallani a kommunista »püspöki« parancsszót: »Lépj be a TSzCs-be! -az új kenyérré!« – Erről prédikálni ugyanazt jelentené, mint a tevehajcsársárolól szólni egy arab országban azért, mert »az őt kenyeret és két halat az ötezrek elé tevék«. Ők a Jézus halálát hirdetik! -mondták hitvallóan” HEGEDŰS Loránt: *Apokalipszis most és mindörökké. A Jelenések könyve teológiai, szellem-, társadalom- és természet-tudományos szempontjai ma – utoljára*, Budapest, Püski, 2005, 103–104.

58 PIPES, Richard (szerk.): *Az ismeretlen Lenin. A titkos archívumból*, Budapest, XX. Századi Intézet, 2002, 177.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BARCZA József: Az 1956-os forradalom megtorlása a Magyarországi Református Egyházban. Megtorlások a gyakorlatban, *Confessio* 18(1994/2), 63–78.
- FEKETE Károly: *In memoriam Kovács Tibor (1924–2006). Orando et laborando. A Debreceni Református Hittudományi Egyetem 2006/2007. évi értesítője a 469. tanévről*, Debrecen, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2007.
- FEKETE Péter: *Az egyház és a szekta. Teológiai doktori értekezés (1967)*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1993.
- HEGEDŰS Loránt: *Apokalipszis most és mindörökké. A Jelenések könyve teológiai, szellem-, társadalom- és természettudományos szempontjai ma – utoljára*, Budapest, Püski, 2005.
- HOTORÁN Gábor János: „... akínél pedig az én ígém van, beszélje az én ígémet igazán.” Török István, az igeteológus (doktori értekezés), Debrecen, DRHE, 2019. 181. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcgglefindmkaj/https://dea.lib.unideb.hu/server/api/core/bitstreams/bfa2ac08-f7c6-4ed2-be02-c93c98ad7503/content
- KOVÁCS Tibor: *Orando et laborando. Részletek, visszaemlékezések régi naplók alapján*, Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen, 2006.
- LADÁNYI Sándor: Vázlatos történeti áttekintés a magyarországi református egyház közelebbi múltjáról, *Valóság* 37(1994/4), 3–30.
- LADÁNYI Sándor: Az evangélizáció, missziói munka megindulásának kérdése, problémája, vitája a magyarországi református egyházban – 1945-ben, és alakulása az azt követő években (kb. 1956-ig). In Uó: *A Magyar Református Egyház 1956 tükrében*, Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2006.
- PAP László: *Tíz év és ami utána következett. 1945–1963. Adalékok a Magyarországi Református Egyház XX. századi történetéhez*, Bern, EPMSZ, 1992.
- PIPES, Richard (szerk.): *Az ismeretlen Lenin. A titkos archívumból*, Budapest, XX. Századi Intézet, 2002.
- SZŰCS Ferenc: Dr. Nagy Barna és a Budapesti Református Teológia, *Confessio* 31(2007/1)
- TÖRÖK István: *Néhány sor Péter és Irénke emlékére. Határkérdések szolgálatunkban. 1972–1989*, Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1990.

*Bozsay Réka*¹

FORRÓ IMRE KENDERESI SEGÉDLELKÉSZ HOLLAND KAPCSOLATAI

ABSTRACT

Imre Forró, Assistant Minister in Kenderes and his Contacts in the Netherlands.

Forró went to the Netherlands in 1932 as a scholarship holder of the Stipendium Bernardinum. He took classes with the most eminent professors in Utrecht for four years and in his last year he began his academic research on the Hungarian peregrination in Franeker. An unfounded accusation of plagiarism took a heavy toll on his health, and it was only decades later that he resumed his research on the subject. In 1964, as a Stipendium Bernardinum scholarship holder, he managed to travel to and conduct research in Utrecht and Leeuwarden. Although he devoted many years to the research of the Hungarian peregrination in Franeker, his book has never been published, except for a shorter text. He was also interested in the history of the Stipendium Bernardinum and the fate of its scholarship holders, on which he also published articles. He had an extensive professional and friendly circle in the Netherlands, whose support he could always count on. His relationship with the Vermeulen family also attracted the interest of the Hungarian State Security Office, which led to years of surveillance.

Keywords: Imre Forró, Stipendium Bernardinum, Franeker, peregrination academica, State Security

A huszadik század első évtizedeiben az utrechti Stipendium Bernardinum ösztöndíjasai közül Miklós Ödön, Segesváry Lajos és Forró Imre voltak az elsők, akik a Magyarországról Hollandiába irányuló peregrináció levéltári iratokon alapuló tudományos feldolgozásával kezdtek el foglalkozni. Miklós Ödönnek és Segesváry

1 *Bozsay Réka* (PhD, habil.), történész-néderlandista, a Debreceni Egyetem Néderlandisztika Tanszékének docense, fő kutatási területe a holland-magyar kapcsolatok és egyetemtörténet a kora újkorban és újkorban. bozsay.reka@arts.unideb.hu

Lajosnak már fiatal éveiben sikerült a leideni és az utrecht-i adatokat felhasználva publikációkat készítenünk, de Forrónak csak halála után jelent meg a franekeri magyar peregrináció történetéhez írt bevezető tanulmánya.

Forró Imre többször is megfordult Hollandiában. Az első alkalommal négy évet töltött az utrecht-i teológián, és elkezdte kutatni a Franekerben tanult magyarok nyomait. Bár írását szerette volna kiadatni, ez ekkor nem valósult meg. 1964–1965-ben nyílt alkalma folytatni a kutatását, melyből egy több száz oldalas dolgozat született a Fríz Akadémia gondozásában, de nyomtatásban végül ez sem jelent meg. Harmadszor az Europäisches Pastorat für ökumenische Beziehungen meghívására feleségével járt vakáción Hollandiában, 1977-ben.

Forrónak már diákkori éve alatt jó szakmai és privát kapcsolatai alakultak ki Hollandiában, melyeket a kommunista hatalomátvétel után is igyekezett fenntartani.

Jelen tanulmányban három nagy témakörben vizsgálom Forró hollandiai összeköttetéseit: az első a Stipendium Bernardinum támogatásával Utrechtben töltött diákévek, a második a hatvanas évekbeli kutatómunka, melyben kitérek a vízum és útlevel megszerzésének nehézségeire és Forró magyar tudományos közösséggel való kapcsolataira is, végül pedig a hollandiai barátokkal folytatott levelezésére és ennek következtében a magyar állambiztonsági szolgálatok megfigyelésére.

A kutatás elsődleges forrása Forró Imre hagyatéka, melynek egy részét a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára őrzi, a másik része a család tulajdonában van. Ezúton is nagyon köszönöm dr. Pethő Ferencné Forró Hajnalkának, hogy édesapja dokumentumait a rendelkezésemre bocsátotta.

TANULMÁNYOK

Forró Imre 1910. augusztus 26-án született Kenderesen, gazdálkodó családba. Elemi iskoláit szülőfalujában végezte 1916 és 1920 között, gimnáziumba Kisújszállásra járt 1920-tól 1928-ig. Az érettségi után Debrecenben iratkozott be az egyetemre, ahol teológiát és klasszika filológiát hallgatott. 1930-ban teológiai alapvizsgát tett, majd 1932-ben – hosszú és súlyos tüdőbetegség után – kápláni oklevelet szerzett.² Pihenés és nyelvtanulás céljából 1932 júliusában Klagenfurtba utazott.³

Forróat először 1930-ban, Kállay Kálmán professzor ajánlotta a holland reformeerd egyház zsinatának figyelmébe, és kérte, hogy egyik iskolájukban helyezték el.⁴ Ekkor még nem sikerült ösztöndíjat kapnia, de két évvel később, 1932. június 30-án, az utrecht-i Stipendium Bernardinum ösztöndíjbizottságától érkezett

2 Forró Imre önéletrajza, évszám nélkül, dr. Pethő Ferencné Forró Hajnalka magángyűjteménye (a továbbiakban: Magángyűjtemény).

3 Forró Imre német nyelvű önéletrajza. 1936. március 24. Tiszántúli Református Egyházkerület levéltára (a továbbiakban: TtREL) I. 27. b. Kéziratok, tanulmányok, levelek, 136–152, Forró Imre dokumentumai, 142. d.

4 Archief van het deputaatschap voor de steunverlening aan Hongaarse studenten, Forró Imre, Het Utrechts Archief (a továbbiakban: HUA) Nummer toegang 1455, Inventarisnummer 10.

egy levél, melyben a kuratórium nevében A. Noordtzij professzor értesítette Forró-t, hogy évente 1300 guldenes ösztöndíjat nyert el, melyet legfeljebb három éves időtartamra kaphat meg, amennyiben minden év végén a kuratórium megalégedésére teljesíti a korábban meghatározott tárgyakból a vizsgáit.⁵

Az ösztöndíjasoknak az első évben a nyelvet kellett megtanulniuk, miközben már holland nyelvű órákra is jártak, melyekből vizsgát is kellett tenniük. Forró a kor jeles holland tudósainál, Arie Noordtzij, Jan Anthony Cramer, Daniel Plooy és Johannes Severijn, Herman Theodorus Obbink, Cramer, Annéus Marinus Brouwer és Maarten van Rhijn professzoroknál tanult és vizsgázott.⁶

Itthon 1934. június 1-től szeptember 5-ig szülőfalujában, Kenderesen Csánky Benjámin mellett segédlelkészi gyakorlatot végzett,⁷ majd október 19-én Debrecenben megszerezte lelkészi képesítését.⁸ Ezt követően újra kiutazott Utrechtbe a harmadik ösztöndíjas évre. Ekkor kezdte el kutatni a holland–magyar egyházi-teológiai kapcsolatokat, amit a Stipendium Bernardinum kuratóriuma egy negyedik ösztöndíjas évvel is támogatott.⁹

A FRANEKERI PEREGRINÁCIÓ KUTATÁSA

Forró holland–magyar egyházi kapcsolatok iránti érdeklődése – önéletrajza szerint – utrecht-i tartózkodása harmadik évében kezdődött.¹⁰ Első kutatási anyagáról Van Rhijn professzor mondott véleményt még 1936-ban, aki azt javasolta, hogy ne a meglévő szakirodalmat foglalja össze, hanem inkább az újdonságokra koncentráljon. Gyűjtse össze a levéltári anyagokat, de tanulmány írásával még várjon, mert ehhez nem elegendő a holland nyelvtudása.¹¹

A franekeri peregrinációról készülő dolgozatát valamikor 1936 őszén plágiumvád érte. Forró élete későbbi szakaszában írt szövegében az esetet egyik diáktársa irigysége miatti lejáratásnak vélte, és Segesváry Lajost sejtette mögötte. Forró több más magyar teológustársához hasonlóan tagja lett a szakmai/világnézeti alapon létrejött diákegyesületnek, a Gereformeerde Theologen Studentenvereniging Voetius-nak (Református Teológusok Voetius Diákegyesülete). Létezett egy Voetius B-nek nevezett egyesület is, mely egyfajta evangelizációs célkitűzést fogalmazott meg.¹² A két világháború közötti időszakban Utrechtben tanuló 35 Stipendium

5 Stipendium Bernardinum kuratóriumának levele, 1932. június 21., Magángyűjtemény.

6 Forró Imre német nyelvű önéletrajza. 1936. március 24., TtREL I.27.b.142.d.

7 Uo.

8 Forró Imre önéletrajza. Magángyűjtemény.

9 TtREL I.27.b.142.d. 1936. március 24.

10 TtREL I.27.b.142.d. 1936. március 24.

11 Van Rhijn professzor levele Forró Imrénének, 1936. március 28., TtREL I.27.b.137.d.

12 J. H. VAN DE BANK: *Theologia reformata. 'Voetius' in de jaren 1899–1930*, in: H. van de Bank – A. J. Mensink – C. C. de Vreugd (szerk.): *Cantemus voetiani! 1899–1999. Geschiedenis van 100 jaar studentenleven binnen de Gereformeerde Theologen Studenten Vereniging 'Voetius te Utrecht, Zoetermeer*: Boekencentrum, 1999, 9–32, 19.

Bernardinum-ösztöndíjasból 26-an lettek a Voetius tagjai.¹³ Forró nem sokkal Utrechtbe érkezése után, még 1932-ben lett tag.¹⁴ Segesváry Lajossal a Voetius két szekciójában egyszerre kellett ugyanarról a témáról (Magyarország és a magyar református) előadást tartaniuk, de Segesváry mindkét szekcióban maga akart erről beszélni. Forró viszont ragaszkodott a saját előadásához, ezért Segesváry bosszúból plágiummal vádolta meg.¹⁵ A plágiumvád szerint Forró Hellebrant Árpád munkájából átvette a franekeri névsort. Mivel az utrechti professzorok aggódtak a plágium lehetősége miatt, Kállay Kálmán és Révész Imre elvállalták Forró munkájának összehasonlítását Hellebrantéval.¹⁶ Kiderült, hogy a vád alaptalan volt – Forró megrágalmazták –, és Révész mentette fel alóla. Ugyanakkor Révész úgy gondolta, hogy Forró nem hivatott arra, hogy egy tudományos sorozatot indítson el a peregrináció témájában, ahogyan azt a készülő munkája címében felvetette. Forró ez a megjegyzés nagyon bántotta, és ennek Révészhez írt levelében hangot is adott.¹⁷

Az ügy nem jutott nyugvópontra, ugyanis Forró meglepő levelet kapott Van Rhijn professzortól, aki levelezett a debreceni professzorokkal. Arra jutott, hogy bár a plágiumvád alól felmentették, de Révész végül elutasította munkáját és ebben Forró személyes sértettséget vélte felfedezni. Kérte Van Rhijnt, hogy ítélje meg ő az igazságát, és ha ő is elutasítja a munkáját, akkor nem folytatja tovább.¹⁸ Későbbi önéletrajzában úgy vélte, hogy amikor a Stipendium Bernardinum ki akarta adni a franekeri dolgozatát, akkor Révész nézte át, és azt írta, hogy Forró nem hivatott ennek a munkának az elvégzésére. Forró szerint viszont a professzora csak irigy volt, mert ő az utrechti Van Rhijn professzort kérte fel a bevezető megírására helyette.¹⁹ Az ügy következtében, illetve az életében történt változások miatt Forró évtizedekig nem foglalkozott tudományos munkával, és kéziratát is hosszú évekre félrerakta.

LELKÉSZI SZOLGÁLAT

Hollandiából hazatérve 1936 és 1943 között segédlelkész volt Kenderesen, Csökmön, Rétközberencsen, majd újból Kenderesen. Közben megnősült, 1941. július 8-án feleségül vette Giday Hajnalka tanítónőt, házasságukból három gyermek született: István, Hajnalka és Eszter. 1944. március 12-én a tiszagyendai gyülekezet lelkésznek hívta meg, egészen 1955-ig ott dolgozott, a család a feleségnek

13 István L. TUSKI: Voetius en de Hongaren, in: Uo., 34–44, 35–37.

14 C. C. de VREUGD: Leden der G. T. S. V. 'Voetius' vanaf 1899 tot 1999 naar jaar van aankomst, in: Uo., 117–122, 118.

15 Zeer persoonlijke woorden tot de „geschiedenis van het handschrift „Hong. studenten aan de Franeker Academie”, évszám nélkül, TtREL I.27.b.142.d.

16 Forró Imre levele Kállay Kálmánnak és Révész Imrének, 1937. február 25., TtREL I.27.b.137.d.

17 Forró Imre levele Révész Imrének, 1937. október 6., TtREL II.2.c. Dékáni hivatal iratai 34.d.

18 Forró Imre levele Van Rhijn professzornak, 1937. december 23., TtREL I.27.b.137.d.

19 Zeer persoonlijke woorden., TtREL I.27.b.142.d.

kiutalt szolgálati lakásban élt. A településen a reformátusok kisebbségben voltak, egy templomuk volt. Forró felépített 1948 és 1954 között egy új lelkészi hivatalt és néhány melléképületet, illetve egy kis parkot a gyülekezet segítségével. 1955. november 1-jével egészségügyi okok miatt visszaköltözött Kenderesre,²⁰ bár valószínűleg Gaál esperes mondatta le állásáról. Amikor 1960 nyarán Csánky Benjámint állása megüresedett, akkor Kenderesre Kormos Lászlót nevezték ki, ezért Forró rokkantnyugdíjba vonult.²¹

A STIPENDIUM BERNARDINUM ÖSZTÖNDÍJA

1954-ben a fríz T. Wever kiadó levélben kereste meg Forró. Van Rhijn professzortól tudták meg, hogy Utrechtben és Franekerben tanult diákok neveit és élettörténetét kutatja. A kiadót elsősorban a Franekerben tanult magyarok sorsa érdekelte. Felajánlották, hogy a kézirat áttekintése után esetleg tudnak belőle egy kiadványt csinálni.²² Forró nagyon megörült a lehetőségnek. Viszontválaszában megírta, hogy a szövegben elsősorban levéltári anyagok, oklevelek vannak, de az irodalom és a nyomtatott források összegyűjtése, illetve a híres magyar diákok sorsának kiadása még folyamatban van.²³

A franekeri kutatáshoz Forróknak anyagi támogatásra volt szüksége, hiszen rokkantnyugdíjából nem tudott volna hosszabb külföldi tartózkodást fizetni, és közben itthon a családját is eltartani. 1959 karácsonya előtt írt levelet a Stipendium Bernardinum ösztöndíjbizottságának, melyben ösztöndíjra pályázott.²⁴ Nem tudhatta, hogy kedvező lesz-e a bizottság döntése, ezért párhuzamosan a Fríz Akadémiától vagy a Franeker történetét kutató társaságtól szeretett volna támogatást szerezni, ha a Stipendium Bernardinum nem ítéli meg az ösztöndíját.²⁵

A Stipendium Bernardinum bizottsága nevében 1960. március 10-én W. C. van Unnik professzor közölte, hogy kérelmét pozitívan bírálta el a bizottság. Bár egykori tanárai közül már senki sem aktív, de a Van Rijn professzorral folytatott levelezésből kiderül, hogy érdekes egyháztörténeti kutatásról van szó, melyet csak helyben lehet elvégezni, és ez a Stipendium Bernardinum költségére történhet.²⁶ Forró tisztában volt azzal, hogy a kommunista Magyarországról nem lesz egyszerű kiutaznia Hollandiába. Van Unniknek meg is írta, hogy útlevele várni kell.²⁷ A magyar hatóságok felé igazolni kellett, hogy az ösztöndíjbizottság garantálja

20 1936. március 24., majd kiegészítés 1965. január 27. Forró Imre önéletrajza, TtREL I.27.b.142.d.

21 Forró levele Laci nevű barátjához, 1961. július 14., TtREL I.27.b.137.d.

22 T. Wever kiadó levele Forró Imrének, 1954. február 23., TtREL I.27.b.144.d.

23 Forró Imre levele a T. Wever kiadónak, 1954. március 4., TtREL I.27.b.137.d.

24 W. C. Van Unnik professzor levele Forró Imréhez, 1960. március 20., TtREL I.27.b.136.d.

25 Forró Imre levele dr. Kokhoz, 1960. február 11., TtREL I.27.b.136.

26 TtREL I.27.b.136.d., 1960. március 20.

27 Forró Imre levele Van Unnik professzorhoz, 1960. március 20., TtREL I.27.b.136.d.

Forró hollandiai tartózkodásának anyagi fedezetét, és igazolja, hogy munkája kizárólag történelmi-kultúrtörténeti irányú.²⁸

Ezek után évekig tartó huzavona kezdődött a kiutazás engedélyezése miatt. Zagyva Imre miniszterhelyettes azt tanácsolta Forróinak, hogy mivel magánszemélyként nem fog útlevelet kapni, ezért inkább az Akadémiától kellene hivatalos megbízást szereznie, hogy Hollandiában magyar vonatkozású levéltári kutatást végezhesen, így az útlevélkérdés is megoldódna.²⁹ Több szervhez is levélben fordult támogatásért. Kérte, hogy egyházi főhatósága és az *Egyháztörténet* folyóirat szerkesztő bizottsága is pártolói írásbeli véleménnyel legyen és támogassák külföldi kiutazását.³⁰ Ugyancsak írásban fordult az MTA Nyelv- és Felhasznált irodalomtudományi Osztályához, amelytől kérte, hogy hivatalosan is bízta meg a magyar irodalom- és kultúrtörténeti vonatkozású, 17. és 18. századi hollandiai levéltári kutatással 1961–1962-re.³¹ Ezt a kérését az elkövetkező hónapokban többször is megismételte Sőtér Istvánhoz,³² illetve az ügyével megbízott ügyintézőhöz, Bernáth Istvánnéhoz küldött leveleiben.³³ Először 1961 tavaszán értesítette az MTA Nyelv- és Felhasznált irodalomtudományi Osztálya Forróit, hogy a hollandiai kiutazása ügyébe nem sikerült kedvező döntést hozni.³⁴ Forró azonban nem adta fel, és kérte a Nyelv- és Felhasznált irodalomtudományi Osztályt, hogy ha lehet, egy évvel később mégis küldjék ki.³⁵ Szintén kérte az esperesét, hogy támogassa, illetve kérje meg számára a püspök és az Állami és Egyházügyi Hivatal előadójának támogatását is, mert az elővázumának ügyintézése már folyamatban van.³⁶ A Levéltárak Országos Központját szintén megkereste, hogy kutatásához hivatalos megbízást adjanak és útleveléről is gondoskodjanak.³⁷

Kérte továbbá a holland nagykövetet, hogy az ügyében vegye fel a kapcsolatot az Akadémiával, hiszen már megvan az ösztöndíja. Ő maga már nyugdíjas és ötven feletti, tehát nem nagy veszteség a magyar államnak.³⁸ A Holland Nagykövetség nagyon készséges volt, és igazolást adott ki arról, hogy amennyiben Forró

28 Forró Imre levele Quispel professzorhoz., TtREL I.27.b.136. 1960. április 6.

29 Forró Imre levele ismeretlen címzetthez, de talán Bán Imréhez, 1960. április 16., TtREL I.27.b.136.d.

30 Forró Imre levele név nélküli címzetthez, 1960 tavasza, TtREL I.27.b.136.d.

31 Forró Imre levele MTA Nyelv- és Felhasznált irodalomtudományi Osztályához, 1960. június 24., TtREL I.27.b.136.d.

32 Forró Imre levele Sőtér Istvánnak, 1960. december 9., TtREL I.27.b.137.d.

33 Forró Imre levele Bernáth Istvánnéhoz, 1961. március 18., TtREL I.27.b.137.d.

34 MTA Nyelv- és Felhasznált irodalomtudományi Osztály levele Forró Imréhez, 1961. március 30., TtREL I.27.b.137.d.

35 Forró Imre levele MTA Nyelv- és Felhasznált irodalomtudományi Osztályához, 1961 (hivatali szám: Akadémia 10078/1961) TtREL I.27.b.137.d.

36 Forró Imre levele név nélküli címzetthez, 1961. május 26., TtREL I.27.b.136.d.

37 Forró Imre levele a Levéltárak Országos Központjához, 1961. július 23., TtREL I.27.b.136.d.

38 Forró Imre levele a holland nagykövethez, 1961. szeptember 21., TtREL I.27.b.136.d.

Imre érvényes magyar útlevelet mutat fel, egyéves hollandiai tartózkodásra jogosító látogatási vízumot kaphat.³⁹

Úgy tűnt, hogy nem volt hiábavaló a sok levelezés. Bernáth Istvánné azzal bízta, hogy ha olyan orvosi bizonyítványt mutat be, miszerint a levéltári munkára alkalmas, nem lesz akadálya hollandiai kiutazásának. A hollandoktól ráadásul megkapta az egy évre szóló előzetes vízumot, már csak az akadémiai megbízatás és az útlevél hiányzott.⁴⁰ Januárban a körzeti orvosi bizonyítvány is meglett, amelyet járási tisztí főorvos megerősített.⁴¹

Hamarosan azonban elutasító válasz érkezett, mely szerint Forró főhatósága a Művelődési Minisztérium (Állami és Egyházügyi Hivatal) nem foglalt egyértelműen állást Forró mellett, és ezért az MTA Nyelv- és Felhasznált Irodalomtudományi Osztályának nem áll módjában az útlevélkérelmét a Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya felé továbbítani.⁴² Forró továbbra sem adta fel, Utrechtből kérte Quispel professzort, hogy járjon közben az érdekében Ilku Pál miniszternél a Művelődésügyi Minisztériumban,⁴³ illetve Prantner Józsefnél, az Állami és Egyházügyi Hivatal elnökénél, és fejtse ki, mennyire hasznos és szükséges lenne a hollandiai kutatása.⁴⁴ A nyáron Csánky Benjámín, Hollandiába disszidált egykori kenderesi lelkésznek küldött levelében megírta, hogy június 16-án felhívták az Állami és Egyházügyi Hivatalba, és Veres Pál főosztályvezető közölte vele, hogy a következő év áprilisában vagy később kimehet Hollandiába. Előbb Zugor István megy egy fél évre a holland–magyar szótár átfésülése érdekében, miután hazajött, Forró máris mehet.⁴⁵ Az útiköltség kérdése is elrendeződött, G. Quispel, a Stipendium Bernardinum kuratóriumának adminisztrátora német nyelvű levélben igazolta, hogy nemcsak Forró kint-tartózkodását fogják fizetni, hanem az oda-vissza útját is, és küldenek a Forró által kívánt időpontra egy Budapest–Utrecht vonatjegyet.⁴⁶ Közben az is kiderült, hogy Péter János külügyminiszter közbenjárt az érdekében, végül így kapott kiutazási lehetőséget.⁴⁷

Zugor István hazaérkezése után, 1963 márciusában vette fel Forróval a kapcsolatot.⁴⁸ Forró most már nagyon szeretett volna kiutazni, lehetőleg az ősszel, és erről a minisztériumban Veres Pálnak,⁴⁹ az Akadémián Sötér Istvánnak küldött leveleiben is részletesen írt, kérte ügye előmozdítását.⁵⁰ 1963 őszén már szállást

39 Holland nagykövetség igazolása, 1961. október 20., TtREL I.27.b.136.d.

40 Forró Imre levele Makkay Lászlóhoz, 1961. október 23., TtREL I.27.b.136.d.

41 Körzeti orvosi bizonyítvány, 1962. január 10., TtREL I.27.b.137.d.

42 Forró Imre levele név nélküli címzetthez, 1962. április 21., TtREL I.27.b.137.d.

43 Forró Imre levele Quispel professzorhoz, 1962. április 14., TtREL I.27.b.137.d.

44 Forró Imre levele Quispel professzorhoz, 1962. április 24., TtREL I.27.b.137.d.

45 Forró Imre levele Csánky Benjámínhoz, 1962. június 29., TtREL I.27.b.137.d.

46 Quispel igazolása, 1962. július 13., TtREL I.27.b.136.d.

47 Forró Imre levele Péter Jánoshoz, 1962. július 26., TtREL I.27.b.137.d.

48 Zugor István levele Forró Imréhez, 1963. március 13., TtREL I.27.b.139.d.

49 Forró Imre levele Veres Pálnak, 1963. március 21., TtREL I.27.b.137.d.

50 Forró Imre levele Sötér Istvánhoz, 1963. április 8., TtREL I.27.b.139.d.

is talált magának Utrechtben, C. A. de Ridder lelkészéknél, akik egy szobát bocsátottak Forró rendelkezésére, mely nem volt nagy, de központi fűtéssel volt felszerelve, ellátással együtt havi 140 guldent kértek érte.⁵¹

Forró az útlevét már valamikor november elején megkapta, de a vízumra és könyvek, illetve kéziratok engedélyére még várnia kellett.⁵² Sajnos a vízum késett, így csak 1964. január után utazhatott el. Mivel az útlevele egy évre volt érvényes, három hónapot máris elveszített az ösztöndíjából. Kérte az IBUSZ-tól az útlevele meghosszabbítását,⁵³ sőt még Péter János külügyminiszter közbenjárásában is bízott ennek érdekében.⁵⁴ Az adminisztratív előkészületek mellett praktikus kérdésekben is keresett segítséget. Kürti Lászlónak írt, aki nemrég tért haza Hollandiából, tőle érdeklődött, hogy milyen magyar ismerősökkel tartotta a kapcsolatot, illetve az útra vonatkozóan jó tanácsokat várt tőle.⁵⁵ Forró még indulás előtt szerte volna meghosszabbítani hollandiai tartózkodását 1965 decemberének végéig, amihez a Stipendium Bernardinum engedélyt kérte.⁵⁶ Quispel professzor viszont arról tájékoztatta, hogy több magyar is pályázott az ösztöndíjra, így nem sok remény volt a hosszabbításra.⁵⁷ 1964 nyarán végül sikerült az útlevét egy évvel meghosszabbítani.⁵⁸ A hollandoktól azt kérte 1964 kora őszén, hogy a tanév végéig (1965. július 30-ig) maradjon.⁵⁹

1965 nyarán lezárult utrechti kutatását az 1970-es években Forró szerette volna még folytatni. A Stipendium Bernardinum kuratóriuma nevében Prof. Dr. D. J. Hoens meghívta Forró Imrét 1973 augusztusában egy hollandiai látogatásra a Stipendium Bernardinum költségére.⁶⁰ Sajnos az utazásra nem kapott engedélyt, mivel a Szolnok megyei rendőr-főkapitányság visszavonatta vele az útlevíkérelmét, mert nem volt meg a kéziratkiviteli engedélye.⁶¹ Egy év múlva Fajcsek Magdának, az OSZK olvasószolgálat vezetőjének írt hollandiai Hungarica-kutatási tervéről, kérte, hogy mint megbízott hivatalos külső munkatárs, hivatalos útlevéllal utazhasson ki.⁶² Forró Köpeczy Béla MTA főtitkár támogató levelével írt a Stipendium Bernardinum kuratóriumának, melyben 1976-ra ösztöndíjat kért, hogy az 1964–1965-ös anyaggyűjtéséhez a bevezetőjét meg tudja írni.⁶³ Mivel nem kapott

51 C. A. de Ridder levele Forró Imréhez, 1963. november 9., TtREL I.27.b.139.d.

52 Forró Imre levele Quispel professzorhoz, 1963. november 14., TtREL I.27.b.139.d.

53 Forró levele Vas Zoltán Péterhez, 1964. január 8., TtREL I.27.b.136.d.

54 Forró Imre levele Péter Jánosnak, 1964. február 19., TtREL I.27.b.137.d.

55 Forró Imre levele Kürti Lászlónak, 1964. február 21., TtREL I.27.b.139.d.

56 Forró Imre levele Quispel professzornak, 1964. március 12., TtREL I.27.b.142.d.

57 Quispel professzor levele Forró Imréhez, 1964. március 19., TtREL I.27.b.139.d.

58 Forró Imre levele a Magyar Nagykövetségre, 1964. augusztusa, TtREL I.27.b.139.d.

59 Forró Imre levele De Graaf professzornak, 1964. szeptember 3., TtREL I.27.b.139.d.

60 Prof. Dr. D. J. Hoens levele Forró Imrének, 1973. március 14., TtREL I.27.b.136.d.

61 Forró Imre levele a MTA Filozófiai és Történettudományi Osztálynak, 1973. május 26., TtREL I.27.b.139.d.

62 Forró Imre levele Fajcsek Magdának, 1974. május 9., TtREL I.27.b.139.d.

63 Forró Imre levele a Stipendium Bernardinum kuratóriumának, 1975. március 20., TtREL I.27.b.144.d.

támogatást, két év múlva újból próbálkozott, ezúttal Mezey László, a Könyvtörténeti és Bibliai Munkabizottság elnökének ajánlásával írt levelet a Stipendium Bernardinum kuratóriumához, melyben a Hungarica-kutatás támogatására kért lehetőséget,⁶⁴ de ekkor sem járt sikerrel. Utoljára az 1979–1980-as tanévre nyújtott be pályázatot a Stipendium Bernardinum ösztöndíjára, hogy a franekeri akadémián tanult magyarokról szóló kéziratát – mely forráskiadvány lenne – kiadhasssa,⁶⁵ azonban ezt a kérelmét is elutasították.

Még egyszer sikerült kijutnia Hollandiába a bécsi központú Europäisches Pastorat für Ökumenische Beziehungen meghívására. A titkár, Katherine van Drimelen vette fel Forróval a kapcsolatot 1977 februárjában és hívta meg Forró és feleségét de Hezenbergbe (Hattem) és a barchemi református gyülekezet lelkészlakjába. Mind az útiköltséget, mind a hollandiai tartózkodásuk költségeit a meghívó fél vállalta magára, a meghívás négy hétre szólt.⁶⁶ 1977. július 13. és augusztus 15. között voltak Hollandiában, ahonnan még Londonba is elutaztak egy hétvégére Maarten den Dulk lelkész meghívására.⁶⁷

A FRANEKERI KUTATÁS

Forró még hollandiai útja előtt véleményezésre elküldte a franekeri levéltári gyűjtésről készült anyagát szakmai lektorálásra, mivel azt az *Egyháztörténet* című folyóiratban kívánta publikálni. A szerkesztőbizottságot arról értesítette, hogy Tóth Endre professzor kisebb pótlásokat, elrendezéseket, bő tartalmi ismertetést és rövid bevezető tanulmányt javasolt. Zugar István szerint a szövegek ódon nyelvezetűek, ezek önmagukért beszélnek.⁶⁸ 1960 nyarán Esze Tamás, az *Egyháztörténet* főszerkesztője Kenderesen járt és Forró franekeri kéziratát sürgette. Forró ekkor kezdte el átgépelni az anyagot. Később bevezető tanulmányt is szeretett volna írni, illetve irodalmat, biográfiát, név- és tárgymutatót is össze akart állítani.⁶⁹

Szakirodalom összegyűjtéséhez Bucsay Mihálytól kérte kölcsön a *Die Geschichte des Protestantismus in Ungarn* című könyvet, illetve érdeklődött, hogy a franekeri, a hollandiai, vagy általában a magyar peregrinációval kapcsolatban lennének-e adatai.⁷⁰ Szakmai tanácsért a kor neves tudósaihoz fordult, mind Makkay László-

64 Mezey László levele a Stipendium Bernardinum kuratóriumának, 1977. november 3., TtREL I.27.b.143.d.

65 Forró Imre levele a Stipendium Bernardinum kuratóriumának, 1979. február 3., TtREL I.27.b.144.d.

66 K. van Drimelen levele Forró Imréhez, 1977. február 23. Magángyűjtemény.

67 Forró Imre önéletrajza, 1980. augusztus. Magángyűjtemény.

68 Forró Imre levele az Egyháztörténet szerkesztőbizottságának, 1960. március 19., TtREL I.27.b.137.d.

69 Forró Imre levele az Egyháztörténet szerkesztőségi titkárának, 1960. augusztus 15., TtREL I.27.b.137.d.

70 Forró Imre levele Bucsay Mihályhoz, 1960. március 24., TtREL I.27.b.136.d.

tól,⁷¹ mind Bán Imrétől kérte, hogy ajánljanak neki magyar, német vagy holland nyelvű szakirodalmat.⁷²

Még kiutazása előtt felvette holland levéltárosokkal a kapcsolatot, hogy segítsenek neki magyarokra vonatkozó adatok összegyűjtésében. Egy holland kollégától azt kérte, hogy a halotti anyakönyvekből írja ki neki a Franekerben meghalt magyar diákok neveit, a matrikulában fellelhető formában pontos forrásmegjelöléssel. Érdeklődött, hogy vannak-e még régi sírok, és ott vannak-e nyomai a magyaroknak.⁷³ Szintén érdekelték a carmina gratulatoriák is, ezek katalógusszáma,⁷⁴ illetve kérdezte, hogy melyik disputációban vagy disszertációban lelhetőek fel.⁷⁵ A fríz levéltárosok nagyon készségesen segítettek is, mert a disszertációkban megjelent versekről listát is küldtek, de kölcsönözni disszertációkat nem tudtak.⁷⁶ Forróban már ekkor felmerült kéziratának kiadása, kérte a levéltárost, hogy érdeklődjön meg, lenne-e igény erre, a kiadásában esetleg a Fríz Akadémia, a Fríz Társaság vagy a Stipendium Bernardinum is részt vehetne.⁷⁷

Miután Hollandiába megérkezve bele tudott kezdeni a kutatásába, a Fríz Akadémia és a Frízlandi Levéltár teljes körű segítséget nyújtott neki. Még egy külön asszisztent is kapott, egy groningeni teológushallgatót, Pieter Tuinhofot, aki segített neki a kézírata javításában, nyelvi lektorálásában, a névjegyzék összeállításában.⁷⁸ Egykori professzora, Van Rhijn pedig ígéretéhez híven megírta a készülő kézírathoz az előszót.⁷⁹ Forró munkájának nyomtatásban való megjelentetését a Fríz Akadémia nagyon komolyan gondolta, ugyanis elkezdtek reklámozni a még kéziratban lévő könyvet, és előrendelést vettek fel rá.⁸⁰ Forró is igyekezett a könyvére vásárlókat találni egyrészt Hollandiában,⁸¹ az ottani barátai között,⁸² másrészt Magyarországon.⁸³

A könyv azonban nem jelent meg. Forró és Tuinhof tovább leveleztek, és dolgoztak a kézíraton. A kötetet magyar, holland és angol nyelven tervezték, hogy minél szélesebb közönséget tudjanak elérni. A holland szövegrészeket Tuinhof lektorálta, az angol részhez fordítót kerestek.⁸⁴ Forró mindig talált újabb érdekes adatokat, melyeket viszont még szeretett volna felvenni a munkájába, például Apáti

71 Forró Imre levele Makkay Lászlónak, 1961 végén? [nincs évszám] TtREL I.27.b.137.d.

72 Forró Imre levele Bán Imrének, 1961. november 14., TtREL I.27.b.137.d.

73 Forró Imre levele egy holland levéltárosnak, 1960. október 18., TtREL I.27.b.136.d.

74 Forró Imre levele Van Buijtenen levéltárosnak, 1960. október 19., TtREL I.27.b.136.d.

75 Forró Imre levele Van Rhijn professzornak, 1960. december 15., TtREL I.27.b.137.d.

76 Van Buijtenen levéltáros levele Forró Imrének, 1961. január 10., TtREL I.27.b.144.d.

77 Forró Imre levele Van Buijtenennek, 1961. április 29., TtREL I.27.b.137.d.

78 Forró Imre levele De Graaf professzornak, 1965. február 2., TtREL I.27.b.139.d.

79 Van Rhijn professzor előszava, 1965 márciusa, TtREL I.27.b.143.d.

80 Előrendelés szövege, 1965. március 31., TtREL I.27.b.144.d.

81 Forró Imre levele Stolk úrhoz, 1965. március 15., TtREL I.27.b.144.d.

82 Forró Imre levele Josénak és Mikinek, 1965. március 22., TtREL I.27.b.145.d.

83 Forró Imre levele Állami Könyvterjesztő Vállalat Könyvterjesztő Osztály Idegennyelvi Csoportjának, évszám nélkül, de kb. 1965 tavasza, TtREL I.27.b.145.d.

84 Pieter Tuinhof levele Forró Imréhez, 1967. március 8., TtREL I.27.b.144.d.

Miklós levelezését és életét,⁸⁵ majd írt még két rövid cikket, az egyik a holland–magyar egyházi kapcsolatokról szólt, a másikat az angol–magyar kapcsolatokról.⁸⁶ Mivel teológusként az orvosi témájú disszertációkhoz nem értett, Szodoray Lajos debreceni orvosprofesszort kérte meg, hogy 12 orvosi disszertációt készítő diák életrajzát, munkásságát és annak jelentőségét ismertesse majd könyvében.⁸⁷ Forró a hetvenes évek elején is újabb témákkal egészítette ki készülő munkáját. Úgy tervezte, hogy a doktoráltak névsorát, disszertációkat, carmina gratulatoriákat, függelékben életrajzokat, levelezéseket, Szepsi Csombor Márton Hollandiára és Fríziára vonatkozó leírását, a magyar–holland kapcsolatok eddig sehol meg nem jelent illusztrációit adná ki, de felvette volna Molnár József (a németországi Új Látóhatár szerkesztője) Misztótfalusi Kis Miklósról szóló tanulmányát is.⁸⁸

A könyv megjelenése azonban továbbra is csúszott. Forró Sivirsky Antal utrechti tanárnak 1975-ben arról írt, hogy a kézirat elkészült, megírta a bevezetőt, és mint forráskiadványt ki lehetett volna adni, mégis úgy tűnt, hogy a szövege darabos, nem olvasmányos egy kívülállónak. Ezért elkezdett egy általános bevezetőt írni 500 év történelméről, ez azonban újabb kutatást igényelt.⁸⁹ Utolsó fennmaradt levelében kérte a Fríz Akadémiát, hogy a franekerai magyar diákokról szóló kéziratáról 2-3 másolatot készítsenek neki, mert szüksége lenne rá, és a magyar tudományos köröknek is.⁹⁰

Forró halála után felesége írt (feltehetőleg) a hollandiai magyar nagykövetnek, férje magyar–holland kapcsolatokra és részletesebben a Franekerben tanult magyarokra vonatkozó kutatását említette, kérve, hogy a nagykövet segítse a munka kiadását.⁹¹ A Magyarországi Református Egyház Zsinatának Elnöksége, Dr. Tóth Károly püspök, a Zsinat lelkesi elnöke írt Forrónénak, hogy hajlandóak kiadni a kéziratot, ha a család állja a költségeket.⁹² Végül Tarr Kálmán zsinati tanácsos javaslatára Forró munkáját nem önálló kiadványként, hanem a *Theologiai Szemlében* jelentették meg.⁹³

STIPENDIUM BERNARDINUM ÖSZTÖNDÍJASAI

A franekerai kutatómunka mellett Forró már 1951-ben elhatározta, hogy összegyűjti az utrechti Stipendium Bernardinum ösztöndíjasainak életrajzait. Erről legelőször volt professzora, Révész Imre véleményét kérte ki, aki bár megbízott

85 Forró Imre levele De Vries igazgatóhoz és Pieter Tuinhofhoz, 1967. április 20., TtREL I.27.b.137.d.

86 Forró Imre levele a Fríz Akadémiához, 1968. február 14., TtREL I.27.b.136.d.

87 Forró Imre levele Szodoray Lajosnak, 1971. december 29., TtREL I.27.b.139.d.

88 Forró Imre levele Molnár Józsefhez, 1972. február 16., TtREL I.27.b.137.d.

89 Forró Imre levele Sivirsky Antalhoz, 1973. január 24., TtREL I.27.b.144.d.

90 Forró Imre levele K. de Vriesnek, 1980. március 17., TtREL I.27.b.139.d.

91 Forró Imréné levele a holland nagykövetnek, 1988. március 23., TtREL I. 27.b.136.d.

92 Tóth Károly levele Forró Imrénének, 1987. április 24., TtREL I.27.b.146.d.

93 Tarr Kálmán levele Forró Imrénének, 1988. november 18., TtREL I.27.b.146.d.

Forró szaktudásában, de az anyagi eszközök hiányára és a kutatómunka időigényes voltára hívta fel a figyelmét.⁹⁴ 1952-ben a Ráday utcában összegyűlő egyháztörténeti felolvasó ülésre is meghívták, sőt felajánlották, hogy segítséget nyújtanak az ösztöndíjasok neveinek összegyűjtésében.⁹⁵

Ezt követően hosszú ideig nincs a forrásokban arra vonatkozóan adat, hogy foglalkozott volna a témával. A Stipendium Bernardinum fennállásnak 200 éves jubileuma alkalmából viszont egy cikk megírására kapott felkérést. Ekkor már ő maga is újból megkapta az ösztöndíjat, bár a kiutazása még bizonytalan volt. Az ösztöndíj kuratóriumával viszont folyamatosan levelezett, így annak elnökét, Quispel professzort arról tájékoztatta, hogy *A 200 éves Stipendium Bernardinum és annak hatása Magyarországon* címmel készül tanulmánya, melyhez csatolni kívánta az ösztöndíjasok névlistáját. Ennek ellenőrzését és kiegészítését kérte a professzortól.⁹⁶ Ugyancsak a névlista kiegészítése ügyében kereste meg Tüski Istvánt, továbbá érdeklődött nála a doktori fokozatot szerzett volt ösztöndíjasok, illetve a Hollandiába emigrált magyarok sorsa felől.⁹⁷ 1961 tavaszán-nyarán az ösztöndíjasok névsorának és életrajzának összeállítása érdekében kiterjedt levelezést folytatott Magyarországon és külföldön élő egykori ösztöndíjasokkal.⁹⁸ A névsor összeállításában és a munka szakmai ellenőrzésében Tóth Endre professzor is részt vett.⁹⁹ A kiadvány eredeti tervek szerint az *Egyháztörténet* folyóiratban jelent volna meg, de annak megszűnése miatt Pákozdy László közbenjárására egy sokkal rövidebb megemlékező írás láthatott csak napvilágot a *Theológiai Szemle*ben.¹⁰⁰ Forró a dolgozatát Galambos Zoltán, Csehszlovákiában élő lelkésznek is eljuttatta, aki a szöveg alapján maga is írt egy megemlékezést.¹⁰¹

Forrót foglalkoztatták a jubileummal kapcsolatos kiadványok, és az ünnepségen való magyar részvétel. Már 1961 februárjában arról érdeklődött a Hollandiába emigrált egykori kenderesi lelkésznel, Csánky Benjáminnál, hogy milyen tervek vannak a megemlékezéssel kapcsolatban, és a Hollandiában élő magyarok közül ki fog elmenni oda.¹⁰² 1961 nyarán levélben kereste meg a magyarországi református egyház vezetőit, kérte őket, hogy ne feledkezzenek meg az évfordulóról.¹⁰³ A megemlékezés programját Forró megkapta Utrechtből, majd továbbította Csánky Benjáminnak, akit kért, hogy feltétlenül jelenjen meg egy magyar delegáció koszorúval és lehetőleg emléktáblával az ünnepségen. Csánkyval azt is

94 Révész Imre levele Forró Imréhez, 1951. december 28. Magángyűjtemény.

95 Ismeretlen személy levele Forró Imréhez, 1952. április 3., TtREL I.27.b.145.d.

96 Forró Imre levele Quispel utrechtli professzorhoz, 1961. május 1., TtREL I.27.b.136.d.

97 Forró Imre levele Tüski Istvánhoz, 1961. május 15., TtREL I.27.b.137.d.

98 Forró Imre levele ismeretlen személyhez, 1961. május 24., TtREL I.27.b.136.d.

99 Forró Imre levele egy meg nem nevezett professzorhoz, 1961. június 16., TtREL I.27.b.137.d.

100 FÖRRŐ Imre: A 200 éves Stipendium Bernardinum, *Theológiai Szemle* 5(1962/3–4), 104–106.

101 Forró Imre levele Galambos Zoltánnak, 1961. augusztus 16., TtREL I.27.b.136.d.

102 Forró Imre levele Csánky Benjáminnak, 1961. február 24., TtREL I.27.b.137.d.

103 Forró Imre levele Bartha Tiborhoz, 1961 július [nap nélkül]; Forró Imre levele a konventi elnökséghez. 1961. július 12., TtREL I.27.b.137.d.

közölte, hogy holland barátja, Adriaan Korevaar segítségével a Stipendium Bernardinumról írt tanulmányát megpróbálja a *Hervormd Nederland* hetilapban kiadni.¹⁰⁴ Szintén augusztusban tanulmányát eljuttatta a *Reformátusok Lapjához* is,¹⁰⁵ illetve Nagy Géza kolozsvári professzort is biztatta, írjon erdélyi protestáns lapba a jubileumról, kiegészítve erdélyi vonatkozású dolgokkal (például Kovács Ödönnel és nagyenyedi körével).¹⁰⁶

BARÁTI KAPCSOLATOK

Forró még egyetemi évei alatt ismerkedett meg Adriaan Korevaarral, aki társadalomföldrajzot¹⁰⁷ hallgatott abban az időben az utrechti egyetemen, amikor Forró is ott tanult, majd hollandként tagja, sőt vezetőségi tisztviselője lett a Nemzetközi Diákklubnak.¹⁰⁸ Levelezésük csak 1952-től kezdve maradt fenn. Korevaar már tudott arról, hogy Forró szeretné az utrechti ösztöndíjasok neveit összegyűjteni, de az országaik közötti nehéz politikai helyzet miatt erre nem sok lehetőséget látott.¹⁰⁹ Évekkel később, 1959 augusztusában, Adriaan és egy másik régi barát, Nel van der Spek kisasszony eljöttek Magyarországra a debreceni Nyári Egyetemre tanulni.¹¹⁰ Adriaan olyan barát volt, akivel tudományos kutatással kapcsolatos kérdések mellett¹¹¹ megosztották egymással a hétköznapi történéseit, nyaralásokat, gyerekek iskolai előmenetelét, majd később azok családi életét is. A hiánygazdasággal küzdő Magyarországra Hollandiából próbált Forró Adriaan és más holland ismerősök segítségével alkatrészt szerezni a fia motorjába¹¹² és rádiójába.¹¹³ Amikor Hollandiába készült a Stipendium Bernardinummal, akkor is barátjától érdeklődött a szobaárak felől, illetve megkérte Korevaart, hogy papírpénzt küldjön neki, mert itthon nem jutott guldenhez.¹¹⁴ Aktuális világpolitikai kérdésekről, magyar történelemről és közös ismerősükről, a Kenderesről emigrált Csánky tiszteletes úrról is írtak egymásnak.¹¹⁵ Forró jóban volt Adriaan testvérével, a lelkész Corral is, aki rendszeresen elküldte neki a *Hervormd Nederland* példányait.¹¹⁶ Nel

104 Forró Imre levele Csánky Benjáminnak, 1961. augusztus 5., TtREL I.27.b.136.d.

105 Forró Imre levele a Reformátusok Lapja szerkesztőjének, 1961. augusztus 18., TtREL I.27.b.136.d.

106 Forró Imre levele Nagy Gézának, 1961. augusztus 20., TtREL I.27.b.136.d.

107 Sz. n.: Utrechtsche studenten almanak voor 1933, Utrecht, P. den Boer, 1932, 484.

108 Sz. n.: Internationale club van studeerenden, *Utrechtsch Niemsblad*, 1936. január 22., *Derde Blad*, 11.

109 Adriaan Korevaar levele Forró Imréhez, Rotterdam, 1952. július 7. Magángyűjtemény.

110 Forró Imre levelezőtársai a debreceni Nyári Egyetemen, 1959. augusztus. Magángyűjtemény.

111 Forró Imre levele Adriaan Korevaarnak, 1960. február 29., TtREL I.27.b.136.d.

112 Forró Imre levele Adriaan Korevaarnak, 1961. augusztus 16., TtREL I.27.b.136.d.

113 Forró Imre levele a Veerman családnak, 1960. december 15., TtREL I.27.b.136.d.

114 Forró Imre levele Adriaan Koervaarhoz, 1961. november 14., TtREL I.27.b.137.d.

115 Forró Imre levele Adriaan Korevaarnak, 1962. augusztus 31., TtREL I.27.b.137.d.

116 Forró Imre levele Cor Korevaarnak, 1960. december 14., TtREL I.27.b.136.d.

van der Spekkel is folyamatosan levelezett, aki 1972-ben járt újból Magyarországon, Forrónak holland nyelvű szövegei korrigálásában segített.¹¹⁷

AZ ÁLLAMBIZTONSÁG LÁTÓKÖRÉBEN

Forró a leeuwardeni kutatása során ismerte meg a franekeri nyugdíjas tanárt, Dirk Vermeulent, akivel szintén jó baráti kapcsolatot alakított ki. Vermeulen segített a franekeri kutatásban is, illetve családjával többször járt Magyarországon, ami felkeltette az Állambiztonság érdeklődését.¹¹⁸

Környezetéből egy lelkész volt az, aki rendszeresen jelentett Forró hollandiai kapcsolatairól. A besúgó – akinek személyazonossága ismert, de Forró családjának kérésére nem fedem fel a kilétét – 1967-ben találkozott először Vermeulennel, akinek külsejéről részletes leírást adott, együtt szétnéztek a helyi piacon, találkoztak más lelkésszel. Megtudta, hogy Forró még hollandiai útján ismerte meg Vermeulent. A holland elmondta, hogy minden nagyon érdeklő Magyarországon, az emberek életmódja, anyagi helyzete, gondolkodásmódja, erről otthon barátai kérésére be is kívánt számolni. Érdekelte a magyarországi gyülekezeti élet, illetve az arab–izraeli helyzetről is beszélgettek. A jelentés az állambiztonság azonnali gyanúváltójává váltotta ki, a hollandot hírszerzőgyanúsna minősítették, aki ellenséges tevékenységet fejtett ki, és további információt kértek róla.¹¹⁹ A besúgó már néhány napon belül tájékoztatta a tartótisztet, kiderült, hogy Forró hollandiai tartózkodása idején náluk lakott és a tanár segített neki más utazásaiban is.¹²⁰ Vermeulen 1968-as látogatása újból gyanút keltett a tartótisztben, mivel úgy látta, hogy nem magánemberként, hanem egy segélyszervezet megbízásából érkezett, és gyógyszert, illetve ruhát hozott magával. Az is gyanús volt, hogy sokat érdeklődött a hitélet felől és alaposan szemügyre vette a piaci árakat.¹²¹ Később a besúgó azt is megtudta, hogy Vermeulen a magyarországi útja során rengeteg fényképet készített, melyeket Hollandiában előadások keretében bemutatott, és itt adományt gyűjtött, melyből pénzt juttatott Magyarországra. 1969-ben a fia készült látogatóba, akiről feltételezték, hogy szintén Forró Imrénél kap szállást. Forróék fia ugyanekkor Hollandiába akart utazni, az útlevelével kapcsolatban a tartótiszt további lépéseket akart tenni.¹²² 1969-ben Forróékat Vermeulen testvére és fia látogatta meg, akik Kisújszálláson a templomot és az iskolát nézték meg, de többfelé is utaztak, akár Forró kísérete nélkül is.¹²³ Később az is kiderült, hogy még Romániába, Nagybányára is elutaztak egy lelkészhez, akinek Forró mutatta be

117 Nel van der Spek levele Forró Imréhez, Utrecht, 1972. augusztus 14. Magángyűjtemény.

118 Nagy Imre levele Dirk Vermeulenhöz, Törökszentmiklós, évszám nélkül. Magángyűjtemény.

119 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (a továbbiakban: ÁBTIL) – 3.1.2-H-37277, 1967. szeptember 1.

120 1967. szeptember 11., Uo.

121 1968. augusztus 13., Uo.

122 1969. január 31., Uo.

123 1969. augusztus 11., Uo.

a Vermeulen családot még egy évvel korábban.¹²⁴ Vermeulenék fiának magyarországi látogatása, illetve Forró fiának hollandiai útja különösen is érdekelte a titkosszolgálatot, több ügynöktől is maradt fenn erre vonatkozó jelentés.¹²⁵

Vermeulen 1970 nyarán újból járt Magyarországon, ahova egy segélyszervezet megbízásából hozott adományokat, minden évben ugyanazokat a helyeket és személyeket kereste föl.¹²⁶ A besúgó azt is kiderítette, hogy nemcsak Hollandiában, hanem más országokban (Kanada, Egyesült Államok) is gyűjtenek rászoruló magyaroknak, főleg szeretetszolgálatoknak, de magánszemélyeknek is juttatnak adományt, így például Forró Imre családjának is.¹²⁷ 1971-ben is jönni akartak Vermeulenék, újból Forró vendégeiként, aki már előre szervezte a meglátogatni kívánt útvonalon a szállást és ebédet.¹²⁸ Végül Vermeulenék fia jött el,¹²⁹ mivel az apja 1971 nyarán nem kapott vízumot. Ezzel kapcsolatban Forró írt a püspöknek, és kérte, hogy nézzen utána miért nem kapott holland barátja beutazási engedélyt.¹³⁰ Erről a besúgó is tudomást szerzett, és tájékoztatta a tartótisztjét, akinek elmondta, hogy az esperes szerint nem kívánatos ennek a holland állampolgárnak a magyarországi látogatása. A tartótiszt most már ellenségesnek minősítette Forró tevékenységét és a besúgónak további parancsot adott megfigyelésére.¹³¹ 1972 nyarán Megyeri Béla nyugalmazott kabai lelkészhez érkezett egy holland nő, aki később Forró is meglátogatta. A kilétéről maga a besúgó sem tudott sokat, feltételezte, hogy Kerekes János, Hollandiába emigrált lelkész özvegye lehetett.¹³² Valószínűbb, hogy Forró régi barátja, Nel van der Spek volt az, mivel ő is éppen ekkor járt újra Magyarországon. Az utolsó bejegyzések már nem foglalkoztak Vermeulenékkel, úgy tűnik, hogy 1974 után már nem keletkezett érdemi állambiztonsági információ ebben az ügyben.

VÉGKÖVETKEZTETÉSEK

Forró Imrét kiváló tanulmányi eredményei tették érdemessé az utrechti Stipendium Bernardinum ösztöndíjas helyére. Az első Hollandiában töltött évek alatt kezdett bele a franekeri kutatómunkájába és kötött életre szóló barátságokat. Saját bevallása szerint egészségi állapota miatt került az egyházi élet perifériájára, hiszen lelkési kinevezést csak Tiszagyenda és környékének tanyavilágába kapott. Valójában lehet, hogy évtizedekig fenntartott nyugati kapcsolatai és leveleiből is vilá-

124 1969. szeptember 10., Uo.

125 ÁBTIL – 3.1.5 – O-13586/3/280. 1969. június 4., 1969. június 27., 1969. augusztus 11.

126 ÁBTIL – 3.1.2 – H-37277, 1970. július 28.

127 1970. augusztus 28., Uo.

128 1971. július 13., Uo.

129 1971. augusztus 24., Uo.

130 Forró Imre levele Barta Tiborhoz, 1971 karácsonya, TtREL I.27.b.137.d.

131 ÁBTIL – 3.1.2 – H-37277, 1972. január 14.

132 1972. szeptember 21., Uo.

gosan kiérezhető polgári nézetei szintén hozzájárultak ahhoz, hogy nem tartozott a rendszer kegyeltjei közé.

Hollandiával a tudományos kutatómunkáján keresztül folyamatosan kapcsolatban volt. A franekeri magyar peregrinációval még egyetemi évei alatt kezdett el foglalkozni, majd az 1960-as években újból megkapott Stipendium Bernardinum ösztöndíjának köszönhetően folytathatta a munkát. Bár ezek után is még évekig kutatott a témában, nagy műve soha nem jelenhetett meg nyomtatásban. Ennek az is oka lehetett, hogy mindig újabb és újabb érdekes témákat talált, melyeket nem szeretett volna dolgozatából kihagyni, így viszont soha nem ért a végére. Halála után dolgozatának csak egy kis része látott napvilágot.

Holland barátaival folyamatosan levelezett, legközelebbi barátja Adriaan Korevaar volt, akivel életük minden apró történést őszintén megosztották egymással. Rajta kívül is sok holland ismerőse volt, akikkel legalább képeslapokon kapcsolatot tartott. Dirk Vermeulen franekeri tanárral való ismeretsége az állambiztonság gyanakvását is felkeltette, a hollandot hírszerzőgyanús személynek tekintették és minden látogatásáról ügynöki beszámolókat írtak.

Forró életpályája azért is rendkívül érdekes, mert megmutatja, hogy egy olyan ember, aki az egyházon belül soha nem kapott jelentős beosztást, a kor lehetőségei között képes volt boldogulni. Nagy nehézségek árán, és szűkös anyagi körülmények ellenére saját szívósságának köszönhetően maga és családja javára tudta fordítani külföldi kapcsolatait. A gyerekeit is eljuttatta nyugati országokba, nyugati nyelvekre taníttatta őket, és akkor, amikor ez teljesen lehetetlennek tűnt, maga is hónapokig dolgozott ösztöndíjjal Hollandiában.

BIBLIOGRÁFIA

- BANK, J. H. VAN DE: Theologia reformata. 'Voetius' in de jaren 1899–1930, in: H. van de Bank – A. J. Mensink – C. C. de Vreugd (szerk.): *Cantemus voetiani! 1899–1999. Geschiedenis van 100 jaar studentenleven binnen de Gereformeerde Theologen Studenten Vereniging 'Voetius te Utrecht*, Zoetermeer: Boekencentrum, 1999, 9–32.
- TÜSKI, István L.: Voetius en de Hongaren, in: H. van de Bank – A. J. Mensink – C. C. de Vreugd (szerk.): *Cantemus voetiani! 1899–1999. Geschiedenis van 100 jaar studentenleven binnen de Gereformeerde Theologen Studenten Vereniging 'Voetius te Utrecht*, Zoetermeer: Boekencentrum, 1999, 34–44.
- VREUGD, C. C. de: Leden der G. T. S. V. 'Voetius' vanaf 1899 tot 1999 naar jaar van aankomst, in: H. van de Bank – A. J. Mensink – C. C. de Vreugd (szerk.): *Cantemus voetiani! 1899–1999. Geschiedenis van 100 jaar studentenleven binnen de Gereformeerde Theologen Studenten Vereniging 'Voetius te Utrecht*, Zoetermeer: Boekencentrum, 1999, 117–122.

*Kecskés D. Gusztáv*¹

KOVÁCS BÁLINT MEGEMLÉKEZÉSE CSIA LAJOSRÓL,
HALÁLÁNAK TIZEDIK ÉVFORDULÓJÁN (1972) (FORRÁSKÖZLÉS)

ABSTRACT

Bálint Kovács's Memorial Notes about Lajos Csia on the Tenth Anniversary of his Death (1972)

Lajos Csia (1887–1962) was a Hungarian Reformed (Calvinist) pastor, church writer, Bible translator and Bible scholar. His profound knowledge of the biblical languages, many other Eastern and European languages, his in-depth study of the Bible and his overview of universal cultural history, enriched Hungarian theological literature with unique works of great value for today's readers, too. Lajos Csia left behind a vast oeuvre: some 300-400 writings, among them dozens of book-length works. In his works, he does not simply comment on and explain the Bible, but also provides explanation of the world based on the Bible.

This paper that is an overview of the life and work of Lajos Csia deals with the document, which Bálint Kovács, a Reformed pastor wrote for the 10th anniversary of Csia's death. Bálint Kovács produced two documents about his friend: a four-page, biography and a commemorative speech. The two currently known documents are the most abundant sources on the life of Lajos Csia. The text of the commemorative speech, which is longer and contains numerous comments, is published in this paper. Additional information provided by the biography is embedded in the text in square brackets.

The author's recollection is particularly authentic thanks to the first-hand data based on their conversations and Csia's correspondence with others preserved by Bálint Kovács.

Keywords: Lajos Csia, Bálint Kovács, biblical theology, Calvinist Church, Free Christian movements

1 *Kecskés D. Gusztáv* (PhD, DSc), történész-kutató, a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos tanácsadója. Kutatási területe: nemzeti kapcsolatok története. kecskes.gusztav@abtk.hu

Csia Lajos (1887–1962) magyar református lelkész, egyházi író, Biblia-fordító és Biblia-kutató volt. A bibliai nyelvek, valamint több más keleti és európai nyelv alapos ismeretének birtokában, a Biblia elmélyült tanulmányozása és az egyetemes kultúrtörténet áttekintése révén olyan különleges művekkel gazdagította a magyar teológiai irodalmat, amelyek a mai olvasók számára is nagy értékkel bírhatnak. Csia Lajos hatalmas életművet hagyott maga után: mintegy 3-400 írást, melyekből több tucat, könyv terjedelmű. Műveiben nem egyszerűen kommentálja, magyarázza a Bibliát, hanem a Bibliára támaszkodva világmagyarázatot ad.²

Az alábbiakban közreadott dokumentum Kovács Bálint református lelképásztor visszaemlékező áttekintése Csia Lajos életéről és munkásságáról, amelyet Csia halálának tizedik évfordulójára írt. Kovács Bálint két iratot készített barátjáról: egy négyoldalas, tagolt életrajzot (Csia Lajos református lelképásztor életrajza) és egy megemlékező beszédet („Az igaznak emlékezete áldott.” Emlékezés Csia Lajos életére és szolgálataira. Elmondta: 1972. február 5-én).³ A két irat a – jelenleg ismert – legbőségesebb forrás Csia Lajos életéről. A két szöveg a közölt adatok nagy részében megegyezik, azonban számos, egymást kiegészítő adalékot is tartalmaz. A legtöbb adat megismertetésére törekedve a hosszabb terjedelmű és számos kommentárt is tartalmazó megemlékező szövegét közöljük, de ott, ahol az életrajz további adalékokkal szolgál, annak szövegét szögletes zárójelben a kiadott dokumentumba ágyazva közöljük.

Kovács Bálint visszaemlékezését különösen hitelessé teszik a barátjával folytatott beszélgetésekből, valamint Csia Lajossal történő levelezéséből származó primer adatok.⁴ Csia Lajos egykori Biblia-körének tagjai évi rendszerességgel tartottak megemlékező összejöveteleket, amely alkalmakra felkérték egy-egy társukat visszaemlékezés írására. Így fennmaradt dr. Szentmihályi Gyula (1976) és dr. Furka Sándor (1987) beszéde is.

„Az igaznak emlékezete áldott”
Emlékezés Csia Lajos életére és szolgálataira
Elmondta: 1972. február 5-én Kovács Bálint

Tíz év nem nagy idő, de arra mégis elegendő, hogy egy ember életével és szolgálataival kapcsolatos gondolataink és élményeink tisztázódjanak, elmélyüljenek

- 2 Független kezdeményezés keretében 2020 óta folytatunk kutatásokat Csia Lajos életéről és munkásságáról. Lefényképeztük a Ráday Levéltárban és Könyvtárban, valamint a sárospataki és a debreceni református teológia könyvtáraiban őrzött Csia-kéziratokat és 1947 előtt kiadott könyveket. Felkutattuk Csia Lajos egykori tanítványait, rokonait (főként unokáit), és interjúkat készítettünk velük, továbbá lefényképeztük a náluk lévő Csia-anyagokat is (kéziratok, fényképek, néhány levél). Visszaemlékezésüket – későbbi dokumentumfilm tervével – filmre is rögzítettük. Ezek felhasználásával 2022-ben honlapot létesítettünk (<https://csialajos.hu/>), amelyről letölthető Csia Lajos számos megjelent és eddig kéziratban maradt műve (jelenleg mintegy 200 tétel).
- 3 A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (Budapest, a továbbiakban: RL): C/158, Csia Lajos iratai, 1. doboz.
- 4 Kovács Bálintról: A német megszállás, a front átvonulása és az azt követő időszak Kecskeméten. Interjú Kovács Bálint református lelkésszel. Az interjút készítette, lejegyezte és jegyzetekkel ellátta RIGÓ Róbert, *Forrás* 41 (2009/6), 22–37.

és rendeződjenek. Tíz évvel ezelőtt vettünk búcsút Csia Lajostól, akire a példabeszédek ígéje valóban illik. Mint igaz, vagyis mai értelemben vett hívő emberre Isten iránti hálával és személye, szolgálata iránti tisztelettel és megbecsüléssel emlékezünk. Emlékezünk azért, hogy az emlékezés által hitünk erősödjék, és szeretünk tisztább legyen.

Tudomásunk szerint Csia Lajos életét nem foglalta össze sem ő maga, sem senki a tanítványai közül. Ő maga bizonyosan tiltakoznék az ellen. Hiszen még azt sem engedte meg, hogy egyik előadását magnetofonszalagra vegyék, és így hangját megőrizték. Annyira Jézus Krisztust, az ő urát állította előtérbe, hogy ő a maga személyében teljesen háttérben akart maradni. Úgy érzem azonban, hogy a legfontosabb állomásait életének röviden szükséges összefoglalni, mert ennek ismeretében értünk meg sok mindent jobban, mint eddig. A század elején indult pályafutása, és ez egybeesik egyházunk életének azzal az időszakával, amikor nagy kezdeményezések és megmozdulások voltak az egyház megújulása érdekében. Ez a keret adta az ő életének külső és belső lehetőségeit, és ezek szabták meg élete útját.

A CSALÁD, AHONNAN INDULT

A Csia család Erdélyből származik, és magukat mindig székelyeknek vallották. Édesapja Csia Sándor MÁV tisztviselő volt, és így az ország különböző pontjain megfordult. Édesanyja Mayerszky Ida evangélikus volt. A családban öt gyermek született: Sándor, Lajos, Ilona, Zoltán és Károly. Jelenleg már csak egy él a testvérei közül: Csia Ilona.

Csia Lajos 1887. február 18-án Királyházán⁵ (Ugocsa m.) született. Elemi iskoláit Nyíregyházán, Debrecenben és Budapesten végezte. Édesapja gyermekei tanulása miatt Budapestre igyekezett, és az elemi iskola 3–4. osztályát már Budapesten végezte. Vallástanára Csűrös István⁶ volt, akinek evangéliumi hite és szerepette mély hatást gyakorolt az egész családra.

KÖZÉPISKOLAI TANULMÁNYOK ÉS MEGTÉRÉSE

A budapesti református gimnáziumban végezte mind a nyolc osztályt. Kitűnt matematika és algebra tanulásával. Középiskolai tanulmányai alatt neki személy szerint és a családnak az volt a terve, hogy mérnök lesz, és anyai nagybátyja nyíregyházi gyárába megy, majd pedig azt átveszi és igazgatja.

- 5 Királyháza, ukránul Королеве [Koroleve] városi jellegű település Ukrajnában, Kárpátalján, a Beregszászi járásban.
- 6 Csűrös István (1870–1947): a Budapesti Református Főgimnázium vallástanára volt. Aktívan részt vett Szabó Aladár ébredési mozgalmában, mint az Ébresztő című lap alapítója és hat éven át szerkesztője. Eredményesen hirdette az evangéliumot az ifjúság körében. Értékes munkát végzett az ifjúság evangelizálásában. <https://htk.kre.hu/index.php/karunkrol/tanszekek/egy-haztorteneti-tanszek.html> (Letöltés: 2024. február 10.)

A család és az ő elhatározásán túl és felül Isten másként döntött őfelőle. A Csia család Csűrös István révén kapcsolatba került dr. Szabó Aladárral⁷, és részt vettek a Hold utcai német templomban tartott evangélikáló összejöveteleken. Tagjaivá váltak a Szabó Aladár által alapított Bethánia Egyesületnek is. A fiatal Csia Lajos az utolsó gimnáziumi évben megtért, és Isten hívásának engedve a lelkészi pályát választotta hivatásául. Erről ő maga az ötvenéves érettségi találkozóán elmondott bizonyágtételében a következőképpen vall: „Ebben a teremben egy nagy változás ment végbe életemben. Engedjétek meg, hogy erről a változásról most meggyónjak nektek. Csaknem nyolc éven át gépészmérnöknek készültem, és megvolt az őrhely számomra, melyet el kellett volna foglalnom. Többek szomorúságára nyolcadik gimnazista koromban a lelkészi pályát választottam, s az érettségit követő két hónapot azzal kellett töltenem, hogy görög-pótlós érettségi bizonyítványomat görög érettségi vizsgával egészítsem ki. Családomnak úgy tetszett ez az elhatározás, mint az élet magasabb szintjéről alászállás egy alacsonyabb szintre, szegénységbe és eredménytelen életharcba. A szegénység nem maradt el, de szegénységem oly kincset hozott nekem, melyet soha a gyárigazgatóság meg nem adott volna. Én most is tavaszi szemmel nézek bele ebbe a világba. Tavaszi szemmel, mint 50 évvel ezelőtt. Gépészmérnök helyett papnak menni, sokaknak úgy tűnhetik fel ez a csere, mint elhagyni a valóságok világát, és elmenni a ködös fantomok világába. Az a nyolcadik osztályos gimnazista akkor a valóságot kereste, nem ködös fantomokat. S a valóságot a férfi nem a szavak világában találta meg, hanem a szenvedések kohójában. Hála legyen a gondviselésnek, hogy utam nehéz út volt, hogy a terhek alól mindig könnyebb vállal kerültem ki, a szenvedések kohójából mindig mosolygó arccal.

Elhatározása mellett kemény családi viták között is rendíthetetlenül megmaradt.

THEOLÓGIAI TANULMÁNYAI

1905-től 1909-ig mindvégig jeles eredménnyel végezte el tanulmányait. Kápláni vizsgát 1909. szeptember 15-én, papi vizsgát 1911. szeptember 13-án tett jeles eredménnyel.

A budapesti teológián ekkor már nem tanított Szabó Aladár. Az akkori teológiai tanárok jelentős része a történet-kritikai iskola és a liberális teológia képviselői voltak.

7 Dr. Szabó Aladár (1860–1944): református lelkész. 1891-től 1905-ig a Budapesti Református Teológiai Akadémia tanára. 1892-től magyar vallásos estéket szervezett a református skót miszsió imatermében. Szorgalmazta vasárnapi iskolák felállítását. 1903-ban megalapította a Bethánia együletet. 1905-től 1938-ig a Budapest-Józsefvárosi Református Egyházközség vezető lelkésze volt. Lásd: [https://hu.wikipedia.org/wiki/Szab%C3%B3_Alad%C3%A1r_\(lelk%C3%A9sz,_1860%E2%80%931944\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Szab%C3%B3_Alad%C3%A1r_(lelk%C3%A9sz,_1860%E2%80%931944)) (Letöltés: 2024. május 17.) A protestáns hitélet elmélyítését szolgáló példamutató tevékenységéért a „belmisszió atyja” jelzőt érdemelte ki. Lásd Millisits Máté A belmisszió atyja című írását (<https://regi.reformatus.hu/mutat/a-belmisszio-atyja/>) (Letöltés: 2024. május 17.).

Theológiai tanulmányairól egy 1957-ben kelt levelében ezeket írja: a theológián idegen volt nekem a teológusok érdektelensége az ige iránt. Mélységes csalódást okozott, hogy egyik tanárom hitelenséggel szötte át az Újszövetség ismertetését – mint később megtudtam – tagadta Jézus feltámadását – bár tudományos segítségért hálával tartozom. Más tanárok előadásán sajátos bizonytalanság uralkodott, amikor a hitvallásos jelleget a racionalista világnézettel összeegyeztetni igyekeztek. Lassanként kétségeim támadtak afelől, hogy az egyházban lehetséges egész lélekkel az ige hirdetésének élni. Sok teológus vallotta, hogy hazuról hozott hitét a theológián vesztette el.

Theológiai tanulmányainak nehézségeit csak fokozta, hogy válságba került a Bethániával, és megromlott viszonya dr. Szabó Aladárral is.⁸ Családi kapcsolatai révén lendő felesége családja, majd későbbi sógora Schimmert Gusztáv⁹ a szabadkeresztyén mozgalmakkal is érintkezésbe hozta. Az útkereső fiatalemberre sokféle hatás áramlott. Mindenesetre theológiai tanulmányai hitbéli fejlődésében nem vitték előbbre.

SEGÉDLELKÉSZI ÉVEK

Oklevele birtokában – noha a dunamelléki egyházkerülethez tartozott – mégis az erdélyi egyházkerületbe nevezték ki segédlelkésznek, Marosvásárhelyre. Vallo-másában ezeket mondja: „Bizonytalanságomat növelte az a nem várt intézkedés is, hogy segédlelkésznek egy más egyházkerületbe, az ország végére helyeztek. Később megtudtam, hogy a Bethánia első elnöke járta ezt ki tudtom nélkül az illetékes püspöknél. Marosvásárhelyen nézeteltérései támadtak főnökével, és onnan Dévára helyezték. Rövid dévai tartózkodás után Pécsre került segédlelkésznek, majd Érsekcsanádra helyettes lelkésznek. Érsekcsanádról ezeket írja: „Az egyházközség legjobbjai a nazarénus istentiszteleteket látogatták, a templom üres volt. Hétköznap is kétszer prédikálni kezdtem, és a nazarénus imaház ürülni és a templom telni kezdett. Ez a változás nem kicsinyemertű volt ebben a színma-gyar nemes községben. Lelkész társaim azonban, kikről ezt később megtudtam, Baksay püspök úrnál feljelentést tettek ellenem, és kérték, hogy tiltsa el a hét-köznap predikálást, mert esetleg az ő híveik tőlük is hasonlót fognak követelni. A lelkészek közül egyel sem volt alkalmam találkozni. Az áthelyezés szívembe vágott, és fokozta bennem az idegenség tudatát. Siklóson már nem volt szabad az egyháztaggokkal érintkezni. Itt érlelődött meg bennem az elhatározás, hogy a lelkészi megbízásról lemondok... Elhatározott szándékom volt, hogy lelkészi

8 Ifj. Victor János a Bethánia vezetésének fellépését azzal magyarázta, hogy ezáltal ki akarták védeni azt az egylettel kapcsolatban többször megfogalmazott vádat, hogy tagjaikból új egyházat kívánnának formálni. Lásd VICTOR JÁNOS: *Reformkivánságok a Bethánia Egyesület célját, munkamód-szerét és szervezetét illetően*, Budapest, 1917. RL: C/99.

9 Dr. Schimmert Gusztáv (1894–1955): dunántúli származású orvosprofesszor, eredetileg felekezeten kívüli értelmiségi volt, aki 1920-ban baptizált, sőt a baptista hitközségbe is belépett 1938 végén. Később „keresztyén testvérek” szabad felekezeti csoportjához csatlakozott, dr. Kiss Ferenc mellé. (Szebeni Olivér információ)

állásom elhagyása után is az egyházban maradok, és egyesületi vonalon munkálkodom. Ezt a várakozásomat megsemmisítette a Bethánia Egylet választmányi határozata. Míg püspököm szeretetteljes és bölcs elbocsátó levele lehetővé tette, hogy a lelkészi állásba bármikor visszatérjek, addig a Bethánia Elnöke azt a határozatot fogadtatta el, hogy engem a tagok közül kizárnak.”¹⁰

Érdemes Baksay püspök¹¹ 1912. október 8-án kelt levelét szó szerint idézni: „Beterjesztett kérelmére Tiszteletes Urat dunamelléki református egyházkerületünkől Istennek áldó kegyelmével ezennel elbocsátom”. Ennek az elbocsátó levélnek bölcs hangjára halála előtt nem sokkal hálásan emlékezett előttem. Úgy tekintette, mint nyitott ajtót a későbbi visszatérésre.

ÚTKERESÉS ÉVEI

Az 1912-től 1923-ig terjedő idő az útkereséseknek, az egyéni próbálkozásoknak, családi tragédiáknak, szolgálati sikertelenségeknek, írói és kiadói vállalkozásoknak és a továbbtanulásoknak a sorozatát jelentette.

„Sógorom külföldi összeköttetéseivel kérésem nélkül és tudtomon kívül kiszolgált, hogy a berlini Allianz Bibelschule¹² előadónak meghívott... [görög nyelvet, stb.] Feleségem családjának unszolására el kellett fogadnom az állást, de a mozgalom elveit soha magamévá nem tettem. Ennek a következménye az volt, hogy míg a ref. egyházban soha senkivel nyílt összeütközésbe nem kerültem, és az ellenem foganatosított intézkedések mind meglepetésszerűen értek, addig a berlini iskola szellemével nyíltan szembe kerültem, azt az iskolai év végén – bár nem barátságosan elválással – elhagytam. Akkori eszményképeim: Binde Frigyes,¹³

10 Csia Lajos Siklóson meghozott döntésének hátterét Baksay Sándor püspökhöz írt 1912. október 6-i levele világítja meg (részlet a levélből): „Elbocsátásom kérésére fő indokom az volt, hogy kellő megfontolás után arra az eredményre jutottam, hogy számomra a zsinati törvényekből előírt esküforma letétele lehetetlen. A hivatalos eskü a Biblia tanulmányozását és az igazság keresését oly irányelvekhez köti, melyeknek én magam alávetni nem tudom. Igaz, hogy a legfőbb dolgokban a heidelbergi kátéval és a helvét hitvallással teljesen megegyezem, de nem mindenben. A Biblia vizsgálatát nem volna szabad az ember fejlődésének egy bizonyos korban elért részleges álláspontjához kötni. Mivel én sem tanulmányozásomban sem ígéhirdetésemben emberi nézeteknek magamat alá nem vettem, ezért a református lelkészi pálya, melynek kapujánál ez az eskü van, az én számomra bezárult. Tudom, hogy sokan, kik belsejükben megtagadják a váltságot, Jézus istenségét, habozás nélkül leteszik az esküt, én azonban egy szót sem ejthetek ki hazugul ajkamon. Ebben az elhatározásban tántoríthatatlan vagyok.” RL: Püspöki levéltár, 1912. évi iratok, A/1.b 2357.

11 Baksay Sándor (1832–1915): református püspök, szépiró, költő, műfordító, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. 1904-től 1915-ig a Dunamelléki Református Egyházkerület püspöke volt.

12 1905-ben Berlinben alapították az „Allianz Bibelschule-t” az oroszországi és kelet-európai keresztények teológiai képzése céljából.

13 Fritz Binde (1867–1921): német keresztény prédikátor és evangélista.

Stockmayer Ottó,¹⁴ Viebahn tábornok¹⁵ [mind hívő evangélisták] voltak, kikkel odakint tárgyaltam is, és akik tanácsokkal láttak el.”

Erről az időszakról nem sokkal halála előtt mondta el nekem, hogy a kinti szabadkeresztyén közösségben ugyanazokat a bajokat találta meg, mint itthon az egyházban. Ekkor határozta el, hogy igyekszik visszatérni, és szolgálatát az egyházi keretében folytatni.

Egy ideig a baptista gyülekezetekben prédikál, majd Pestújhelyen próbál missziót végezni, később a Ferenc körúton volt kisebb gyülekezete. Közben a nyíregyházi hagyatékából rá jutó részből Berea néven¹⁶ könyvkiadó vállalatot létesített, és egymásután adta ki saját műveit és fordításait. Vállalkozásai azonban kevés sikerrel jártak.

Mint lelkész, önként jelentkezett katonának. Katonai szolgálata alatt akaratlanul is „hőstettet” hajtott végre, ezért kitüntetés, majd később vitézi címet kapott.¹⁷ Sebesülése is volt. Majd később a háború után beiratkozott az egyetemre, és négy féléven át hallgatott történelmet, latint, ókori irodalmat, majd angol és germán filológiát. Olyan világhírű tudósokat hallgatott, mint Mahler.¹⁸ Bizonyára ezek a tanulmányai nagyban hozzájárultak nyelvismerete bővüléséhez és mélyüléséhez, valamint az ókori irodalom ismeretéhez. 1924-ben egy félévet a kölni egyetemen is hallgatott, ahol német és angol irodalmi előadások és gyakorlatok képezték tanulmánya tárgyát.

Erről az időszakról az 1957-ben espereséhez írt levelében ezeket írja: „Elhagyatva, árván csak egy célt láttam magam előtt: Binde, Stockmayer, Viebahn szellemében minden keresztyén előtt nyitva lenni, és tökéletes Alliance-t szolgálni. A reformátori igazságok egy pillanatra sem halványodtak előttem. (...) Sohasem tagadtam meg a reformátori elvet és a történelmi reformált egyházat. Ezt mutatja következő lépésem.”

VISSZATÉRÉS AZ EGYHÁZI SZOLGÁLATBA

1923-ban Ravasz László akkori püspöktől kihallgatást kért. Ennek eredményeképp 1923. szeptember 1-től budapesti hitoktatói beosztást kapott. Nyugalomba vonulásáig mindig ebben a munkakörben dolgozott.¹⁹

14 Otto Stockmayer (1838–1917): német prédikátor, lelkész, keresztyén író, evangélista. Erőteljesen hangsúlyozta a megszentelődés és a bibliai alapú gyógyulás fontosságát.

15 Friedrich Karl Hermann Georg von Viebahn (1840–1915): porosz tábornok és evangélista. A testvérek mozgalmanak nagy tekintélyű igehirdetője. 1905-ben egyik alapítója volt a berlini Allianz-Bibelschule intézményének.

16 Utalás a béreabeli hívőkre: „A béreabeliek nemesebbek voltak a tesszalónikabelieknél: teljes készséggel fogadták az Igét, és naponként megvizsgálták az írásokat, hogy azoknak megfelelnek-e ezek a dolgok.” (Apostolok cselekedetei 17,11)

17 1922-ben Horthy Miklós kormányzó Csia Lajosnak és bátyjának Csia Sándornak vitézi címet adományozott.

18 Mahler Ede (1857–1945): orientalista, egyiptológus, csillagász, történész, régész. 1898-tól az egyiptológia és assziológia magántanára a budapesti egyetemen, 1910-től nyilvános rendkívüli tanár: észak-sémi, ó-egyiptomi és kopt nyelveket, valamint ókori keleti régészetet és kultúrtörténetet oktatott.

19 A hitoktatói állásból való megélhetésének nehézségeire, ugyanakkor hivatásszeretetére is rámutat Csia Lajos Ravasz László püspökhöz írt 1925. november 2-i levele (részletek a levélből):

Egyházi szolgálatában sokan szeretettel fogadták, de sokan gyanakodással és támadásokkal. A sok tehetséggel megáldott és nagy munkakedvvel rendelkező Csia Lajost nem elégítette ki a hitoktatói munka. Emellett előbb korházi lelkészi szolgálatot vállalt, majd amikor a kórházi lelkészi állásokat megszervezték, akkor a javító intézetbe tette át működése területét. Ezzel egyidejűleg és ezt követően börtönmissziót szervezett. Figyelme a külvárosi nyomortelepek elhagyott gyermekeit sem kerülte el. A köztük végzett szolgálatra munkatársi gárdát szervezett.²⁰

Fényképek bizonyítják, hogy jelentős gyermekcsoportokat tudott összegyűjteni, és számukra szeretetet, kenyeret és igét tudott adni.

Hitoktatói munkájával függ össze a Bibliai Múzeum gondolata és kivitelezése, amely előbb az Izabella utcai kereskedelmi iskolában kapott helyet, majd a Skót Misszióban, később Miskolcon az Avasi templomban és 1963 óta a Salétrom utca 5. szám alatt.²¹ A fűrő-faragó tevékeny székely tehetsége nyilvánult meg ebben is éppúgy, mint a műegyetemi tanár kérésére elkészített Mátyás korabeli királyi vár makettjeiben is.

[A második világháború előtt még behívták a Belügyminisztériumba, ahol közölték velem, hogy szociális témájú írásait (Utcalány,²² stb.) cenzúrázzák, részeket kihagynak, mivel túl élesen vetette fel az idő szociális és erkölcsi nyomorúságait. Később – a nyilas rémuralom alatt, de még előtte is – szóban és írásban fellépett a zsidók letartóztatása és elhurcolása, embertelen bánásmódok alkalmazása miatt. Így 1944 áprilisában Szabó László akkori várkapitányon keresztül felterjesztést tett az akkor meginduló nagyobb zsidóüldözésről, melyről, mint toloncházi lelkész tudomást vett. Ennek eredményeképpen Horthy Miklós kabinetirodája értesítette Csia Lajost, hogy Horthy a jelentést tudomásul vette és külön parancsot adott, hogy a két zsidóvonatot a határról visszafordítsák.²³ Éliás József zsidó szár-

„Csak a kényszerűség hajt rá, hogy elfoglaltságában zavarjam. Nagyon kérem, hogy néhány percet szenteljen nyomorúságom és panaszaomé megértésére. (...) Mikor az egyházhoz visszajöttem, bár most 39. életévemben lévő többgyermekes családapa, ugyanolyan elbánásban részesültem, mint a most végző fiatal segédlelkészek, akik a fővárosban nyertek alkalmazást. Belenyugodtam ebbe, büntetésnek vettem. A most kezdődő iskolai évben ellenben még az említett fiataloknak is mögéje vettem, s egy utánam jövő fiatalember, ki nálamnál kb. 15 évvel fiatalabb, nőtlen és máshonnan is jövedelmet húz, tétetett az én helyembe. A változtatás igen nagy szívfájdalmat okozott, azért főleg, mert iskoláimhoz s növendékeimhez hozzánőtt a lelkem. (...) Mostani besorozásomban is örömmel végzem a sokkalta fáradtságosabb munkát, mert szinte minden órám megtartására más iskolába kell rohannom, nagy távolságokban lévő iskolákba. E megerőltetett nagyobb munkateher mellett azonban oly csekély lett a fizetésem, hogy teljesen katasztrofális helyzetbe jutottam. (...)”. RL: Elnöki iktatású iratok, A/1.c 1405-1925.

20 Lásd még erről: Csia Lajos: *Az utcagyerek*, Budapest, Berea, 1941. <https://csialajos.hu/2023/09/06/az-utcagyerek-kiadasert-felelos-csia-lajos/> (Letöltés: 2024. február 10.)

21 Jelenleg szakszerűen felújítva, kiváló kiállítási körülmények között a Debreceni Református Nagytemplomban látható.

22 Csia Lajos: *Az utcalány*, [Budapest], Berea. <https://csialajos.hu/2023/04/23/az-utcalany/> (Letöltés: 2024. február 10.)

23 A kérdés feltárására további kutatások szükségesek.

mazású ref. lelkész²⁴ kérésére 1944. október 13-án a budapesti központi ügyeletes és politikai rendőrségen feljelentette Rajnis Ferenc²⁵ apját és Szöllősyt, a későbbi miniszterelnök-helyettest²⁶ zsidók elleni pogrom előkészítéséért.²⁷ Saját élete kockáztatása mellett Berliner Hugó zsidó Standard gyári tisztviselőt²⁸ feleségével és hűgával együtt lakásán rejtegette a deportálások idején. Zsidó származású és csillagot viselő bibliaköri tagjaival vagy barátaival együtt sétált a nagy forgalmú utcákon is. Gálos Mihály volt Vadász-féle papírnagykereskedő cégvezetője igazolásakor tanúsította, hogy a zsidó lezárt (gettó)házakban látogatásokat végzett, hogy élelmiszert és gyógyszert vigyen be nekik.

Amikor a Szálasi-féle nyilasrendszer uralomra került hazánk német megszállása után, a nyilas vitézi rend tagjai esküt követeltek tőle is. Akkor annak nem tett eleget, hanem ajánlott levélben lemondott „vitézi” rendben lévő tagságáról. Annyira ismert volt e téren véghez vitt emberbaráti segítségéről, hogy a háborút követő időkben a mindenki számára kötelező politikai „igazolást” 1945. május 8-án a Budapesti Zsidó Hitközségtől kérte, melynek másolata ma is olvasható.²⁹

Állandóan szolgált különböző gyülekezetekben, egyesületekben és közösségekben. Tanításainak jó híre személyről személyre terjedt, és lassan külön tanítványi kör alakult ki. A tanulmányi körben külön foglalkozott a lelkészekkel [felekezetre való tekintet nélkül], a jogászokkal, az orvosokkal. 1945 után Balatonszárszón [a ref. diáküldülőben] bibliai heteket rendeztek. Ezek keretében hangzott el a nyomtatásban megjelent *Kegyelem* című előadásorozata.³⁰ [Egyik legmélyebb tanító jellegű írása sokak szerint a *Kegyelem* c. (...) munkája. Amíg a hivatalos református egyház és annak teológiája Barth Károly világhírű svájci teológus tanításaiból élt – szinte észrevétlenül dolgozott csendben Csia Lajos, és Barhtól függetlenül és külön vonatvezetésben, magyarul hirdette ugyancsak a predesztináció tanítást, amely a Krisztusban való kiválasztást tárja elének teljesen

24 Éliás József (1914–1995): zsidó származású református lelkész. A Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje Jó Pásztor Missziói Albizottsága 1942 nyarán Éliás József református lelkész vezetésével alakult a protestáns hitre áttért zsidók támogatására.

25 Rajnis Ferenc Jakab (1893–1946): szélsőjobboldali magyar újságíró, lapszerkesztő, politikus, az Új Magyarország és a *Magyar Futár* című hetilap főszerkesztője; a Szálasi-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztere.

26 Szöllősi Jenő (1893–1946): nyilaskeresztes politikus, országgyűlési képviselő, a Szálasi-kormány miniszterelnök-helyettese.

27 A kérdés feltárására további kutatások szükségesek.

28 Berliner Hugó (1890–1965) *Visszaemlékezés* című emlékirata a Magyarországi Szabad Egyházak közleményeiben jelent meg (*Szabad Egyház* című ad hoc folyóirat, 1946).

29 Az Ideiglenes Nemzeti Kormány adta ki az igazoló bizottságok felállítására vonatkozó 15/1945. ME. sz., 1945. január 4-én kelt rendeletet, amely kimondta, hogy minden közalkalmazottat igazoló eljárás alá kell vonni „...annak megállapítása végett, hogy az 1939. szept.1. napját követőleg tanúsított magatartása sértette-e a magyarság érdekeit”. Az igazoló bizottságok a következő határozatokat hozhatták: igazoltnak nyilváníthatott, népbíróság elé utalhatott, és fegyelmi büntetésben részesíthetett.

30 Csia Lajos: *A kegyelem*, Budapest, Új Bercia, 2007 [1947]. <https://csialajos.hu/2023/07/11/a-kegyelem/> (Letöltés: 2024. február 10.)

elkülönülve a régi kálvini predesztináció tantól, mely a külön üdvösségre és a kárhozatra való eleve elrendelést bizonygatta a történelmi reformáció korszakában.] Egy másik bibliai héten a szentség fogalmát bontotta ki.

Allandóan foglalkozott a bibliafordítás és a bibliai könyvek magyarázatával. Fordítói munkájában az Újszövetség teljes fordítását elkészítette.³¹ A bibliafordítók közül talán ő az egyetlen, aki magyar nyelven a lélek és a szellem fogalmának fordítását következetesen keresztülvitte. Úgy tudjuk, hogy Ószövetség-fordítása csak részletekben készült el. Külön feladat lesz majd ennek pontos megállapítása.³²

Elkészíti a bibliai lélektan nagy munkáját. Magyarázza a Jelenések Könyvét olyan felkészültséggel, amilyennel magyar ígéhirdető nem magyarázta még. Nagy kár, hogy a Bibliái lélektan és a Jelenések Könyve nem jelenhettek meg nyomtatásban.³³ A Jelenések könyvéből csak ízelítőt kaphatott a nagyobb nyilvánosság az Utolsó idő [helyesen az Utolsó napok] megjelenésével.³⁴ Általában bibliamagyarázataiban olyan kérdéseket boncolgatott, amelyek az egyházi tanításban elhanyagolódtak, és sok bizonytalanság, tévelygés forrásai lettek. Kéziratban maradt kisebb és nagyobb tanulmányainak száma 231. Lehet, hogy ennél több is van. [... pontos regisztrálása nem volt lehetséges, mivel ezt ő sem végezte el sohasem, és szinte szétszórta hívei és barátai között az egyes egyéni kérésekre is megírt tanító jellegű írásait.] Mindenesetre a nagyobb lélegzetű kéziratokkal együtt egész könyvtárra való anyagot jelent.³⁵

- 31 Csia Lajos Újszövetség-fordításának előszavát 1939-ben írta. A teljes szöveg először Ausztriában nyomtatva, illegális terjesztéssel 1978-ban kerülhetett a magyar olvasók kezébe (*A pusztza létnél többet. Az Új testamentum Csia Lajos fordítása szerint*). A rendszerváltást követően pontosabb szövegváltozatban négy további kiadásban jelent meg az Új Berea kiadó gondozásában. Részlet az előszóból: „Ez a bibliafordítás... [egyszerű próba arra, hogy lehete a Bibliát köznapi, díztelen magyar nyelven megszólaltatni, hogy egyedül a gondolatok fensége kapja meg az olvasót. Hiszen az a görög nyelv, melyen az apostol írt, szintén cikornya és keresettség nélkül szól az olvasóhoz; nincsen abban semmi régieskedés vagy kenetelenség...” <https://csialajos.hu/2023/12/13/ujszovetseg/> (Letöltés: 2024. február 10.)
- 32 Csia Lajos az Ószövetség számos könyvét lefordította (például Mózes öt könyve, Zsoltárok, Dániel könyve). Lásd: <https://csialajos.hu/category/irasmuvek/biblia-forditasok/>. (Letöltés: 2024. február 10.)
- 33 Csia Lajos: *Bibliái lélektan*, Budapest, Százszorszép Kiadó, 1994. <https://csialajos.hu/2023/06/21/bibliai-lelektan-2/>. (Letöltés: 2024. február 10.); Csia Lajos: *A Jelenések könyve a mai kor tükrében*. Budapest, Százszorszép, 2001. <https://csialajos.hu/2022/11/19/a-jelenesek-konyve-a-mai-kor-tukreben/> (Letöltés: 2024. február 10.); Angol nyelven: *The Book Of Revelation In The Mirror Of Our Age*. Budapest, Új Berea, 2010. <https://csialajos.hu/2022/11/05/the-book-of-revelation/> (Letöltés: 2024. február 10.)
- 34 Csia Lajos: *Utolsó napok. A Biblia apokaliptikus részeinek, különösen a Jelenések Könyvének rövid magyarázata*, Budapest, Berea, [1940]. <https://csialajos.hu/2022/11/30/utolso-napok/> (Letöltés: 2024. február 10.)
- 35 A pártállami körülmények között Csia Lajos művei nyilvánosan nem jelenhettek meg, de a kézzel gépelt és sokszorosított példányok „szamizdat” formában terjedtek. Mintegy 3-400 hosszabb-rövidebb terjedelmű írásról tudunk. Egyszerre 9 példányban gépelt indigóval. Ezek túlnyomó többsége egyes bibliai könyvek alapos magyarázata. Könyv terjedelmű, még ki nem adott művei között szerepel az Ószövetségből Mózes I. és II. könyvének, Józsué könyvének,

Egy ideig albertfalvai lakásán gyűjtötte össze tanítványait. Lakása mindenki számára nyitva volt. Így jellemezte valaki: Csia Lajos otthona Noé bárkája volt és mindenkit befogadott. 1959-ben Pestimrére költözött. Egy keresztyén közösség képe lebegett előtte. Úgy gondolta, hogy több hívő testvérrel együtt [bibliai] közösségi formában [– természetesen a jelen követelményeihez alkalmazkodva –] élhetnek majd. Életének ez az utolsó kísérlete is sikertelen lett. Nem valósult meg, amit remélt. Élete végén is tehát a sokat kezdeményező ember újabb súlyos csalódáson ment át. Mint mindig, ez a csalódás nem bénította meg, hanem közelebb vitte urához, és elmélyítette tanítói szolgálatában.

Élete hetvenes éveit többször nehéz betegséggel látogatták meg. Súlyos betegségében szívbeli vágya volt, hogy mindenkivel, akivel nézeteltérése, feszültsége, küzdelme volt, megbéküljön. Ennek egyik fontos állomása volt Kiss Ferenc [anatómiai] professzorral [a Szabadegyházak vezetőjével] és annak tanítványi körével való megbékélése és a pestimrei házban közös úrvacsoravétellel való megpecsételése.³⁶ 1962 januárjában újabb súlyos betegség látogatta meg. Kórházba került. [(...) csak későn fedezték fel az igazi diagnózist – az urémiát, amely aztán a halálát is okozta.] A kórházban is sokan áldást vettek a vele való találkozásból. Ez a kórházi tartózkodása testi gyógyulást számára nem hozott. Nekem adatott meg az, hogy a súlyosan beteg Csia Lajost feleségén kívül utoljára én látogathattam meg. Rövid beszélgetésünket igeolvasással és imádkozással zártuk le. A Losung³⁷ erre a napra kijelölt igéje Nehémiás, 9:31 volt: „nagy irgalmasságod szerint meg nem emészted őket, sem el nem hagyod őket, mert Te könyörülöl és irgalmas Isten vagy.” E könyörölöl és irgalmas Isten nem sokkal azután hazahívta hűségese szolgáját. Szobatórsái bizonyosága szerint utolsó szavai ezek voltak: Vigyetek az első sorba! Ő földi életében valóban Isten országában az első sorokban harcolt. Hitünk, s meggyőződésünk szerint ott van az ő ura előtt, és megnyugodva földi küzdelmeitől elvette az örök élet hervadhatatlan, romolhatatlan és szeplőtlen koronáját. [1962. február 10-én temették el az óriási számú végső tisztességet adó hívei és barátai nagy részvétele mellett az Óbudai temetőben. A sírnál felemelő beszédet mondott egy magas beosztású rom. kath. pap, aki az ő lelkészi bibliakörének is tagja volt,³⁸ dr. Kiss Ferenc professzor megemlékezése másnap gyülekezetében különösen

Sámuel I. és II. könyvének és Ézsaiás könyvének magyarázata. Az Újszövetség könyvei közül az evangéliumok magyarázatán kívül említhető példaként az Apostolok cselekedetei és az Efézusiakhoz írt levél magyarázata. A szerző igyekezett munkáiból küldeni a budapesti, a sárospataki és a debreceni teológia számára. Csia Lajos művei 1947-től szamizdatként illegálisan terjedtek. Danyi Gábor *Az írógép és az utazótáska. Szamizdat irodalom Magyarországon 1956–1989 című könyvében* (Pécs, Kronosz Kiadó, 2023, 128) a Vallási szamizdat című alfejezetben említi Csia Lajos vonatkozó tevékenységét.

36 Kiss Ferenc (1889–1966): orvosprofesszor. Nemzetközileg elismert tudós és hitvalló keresztyén.

37 Losung: rövid bibliai szövegek gyűjteménye az Ó- és Újszövetségből. Nem felekezeti, mert minden keresztyén számára írták azokat. Az első nyomtatott változat 1731-ben jelent meg.

38 Bíró Bertalan: plébános, szakíró. A *Vigília* folyóirat egyik alapítója.

szép volt. Írásban is fennmaradt. Legnagyobb munkájának a bátor bibliafordítását nevezte, és ebben így fejezte ki magát: „ebben a nemzedékben ilyen ember nem volt”. De ezzel nem csak a maga véleményét mondta ki, hanem mindenkiét, akik őt jól ismerték és szerették...]

Vázlat ez az életrajz. Sok lényeges adat benne van, sok bizonyosan kimaradt. Együttes feladatunk, hogy a vázlatból teljesebb mű lehessen, és kialakuljon előttünk áldásokban gazdag életének minden jellemző vonása, és sok jó szolgálatának gyümölcseit szedjük egybe. Nyilván azzal az egyetlen helyes gondolattal, hogy ezáltal is annak az Istennek legyen nagyobb dicsősége, akit ő mindhaláláig hűséggel szolgált. Nekünk azonban ez is szolgáljon épülésünkre, sőt az utánunk jövőknek is. Higgyük el, hogy az ő munkája nem volt hiábavaló az Úrban, de a miénk se lesz az, ezen a téren sem.

E vázlatos életrajzhoz fűzzünk még néhány vonással egy egyéniségét is felidézõ vázlatot is.

Csia Lajos gimnazista korában történt megtérése óta élő hitben járó ember volt. Ennek az élő hitnek minden ajándékát és feladatát elfogadta. Ez a hit harcra volt kezdettől fogva. Harcolt, hogy hitét engedelmességgé tehesse, mikor a lelkesítő szolgálatot választotta. Harcolt, mikor új utakat keresett sok kísértés és sok próbatétel között. Családi és szolgálati életében ennek a hitnek sok próbát kellett kiállnia. Ő valóban kipróbált embere volt az Úrnak.

Ez a hit szenvedések között tisztult és mélyült. Családi kérdések, gyászok, betegségek, szolgálati csalódások, sikertelenségek, és minden, ami csak vele járt a két háborúval, az egyház nagy átalakulásával, szenvedéseket hozott számára. De ezek tették érzékennyé őt a szenvedők iránt. Ezért kereste a betegeket, a nyomorultakat, a bűn áldozatait, és irgalmas szívvel vitte az egyetlen segítséget, Jézus Krisztust! Hite szeretettel kapcsolódott össze. Adta és várta a szeretetet. Nagy szíve volt, és sokakat magához ölelt, s ahol őszinte élő hitet és szeretet talált, ott testvér tudott lenni. Sok különböző felekezeti embert ölelt keblére.

Nagy ellentétek egyesültek jellemében. Hívő és harcra, szenvedő és derűs ember, kezdeményező és elbukó, de mindig újra kezdő és kísérletező. Nagy ajándékok, fényes talentumok tulajdonosa, de nagy kísértéseket átélő ember is. Támadó, kritizáló, de ugyanakkor érzékeny. Küzdő, de mindig megbocsátani kész hívő lélek. Sok ilyen vonást sorolhatnánk fel, és szinte mindegyiket életének egy-egy eseményével illusztrálhatnánk, de nem feladatunk teljes képet adni róla. Legyen annyi elég, Istennek áldott eszköze volt úgy, ahogyan élt közöttünk. Ami Istentől való volt jelleméből és munkájából, az ugyanis megmarad, ami emberi volt, azt Jézus vére elfedezte és mi is elfelejtjük, mert nem a gyarló emberi vonások voltak a dominálók benne!

Legyen igaz, amit megemlékezésünk elejére írtunk: „Az igaznak emlékezete áldott!”

Végül hátra van még, hogy a tanítás ajándékával megáldott férfiú tanításának néhány jellemző vonását kiemeljük. Csia Lajos teológiája külön nagy téma. Tesztet követően igénylő fáradozás eredményeként állhatna előttünk. Erre itt most nincsen idő. De néhány nagyon jellemző tanítást azért jelöljük meg.

Csia Lajos a szó valódi értelmében teológus volt. Az Istenről szóló tudomány fáradhatatlan művelője. Isten nagyságát, Jézusban megjelent kegyelmét gazdagabban nem igen fejtette ki senki. Az Ige teológusa volt. Míg a hivatalos egyház Barth Károly kétségtelenül nagy jelentőségű tanításaiból élt, azalatt itthon is élt, írt és dolgozott az Ige mélységeinek kutatója Csia Lajos személyében. Nem tudom, ismerte-e pl. Barth predesztináció tanítását úgy, hogy az Krisztusban való kiválasztás. De hogy Csia Lajos így tanította, és a *Kegyelem* c. művében így fejtegeti, azt készülés közben kimondhatatlan örömmel és csodálkozással fedeztem fel.

Az Ige teológusa az eredeti nyelveken olvasta, s azokból maga fordította magyarra a Bibliát egyedülálló módon. Nagy kár, hogy csak szemelvények jelentek meg a Római levél c. könyvecskéjében. Nagy ajándék lett volna számunkra, ha legalább az Újszövetség-fordítása megjelenhetett volna!

Az Ige teológusa kimondott tanító volt. Úgy magyarázni az Igét, ahogyan ő tette, magyar nyelven talán senki meg sem közelítette. Külön kedvét lelta a legnehezebb bibliai helyek és kérdések magyarázatában. Kevesebb lenne a tévelygés és több lenne az élő egészséges hit, ha írásai nyomtatásban, széles körben ismertek lehetnének.

Az Ige teológusa az egy egyetemes egyház mély értelmének kutatója, sákramentumainak értelmezője és az állandó reformációnak bátor hirdetője volt. „A reformáció örökké tart, mert szüntelen működnek az Istentől elsodró és az Istenhez visszavezérlő erők.” (Az Úr közel, 6. o.) Az utolsó idők egyházáról rajta kívül senki másnál nem olvastam. És ezzel azt is kimondtam, hogy nemigen volt a református lelkészek között, aki a végső dolgokkal, teológiai nyelven az eschatológiával [eszkatológia] annyit és úgy foglalkozott volna, mint ő. Ebben a Jelenések könyve magyarázata nagyon sokat jelent. Az isteni titkok világába, mind a teremtés előtti, mind a Krisztus visszajövetele utániakba csodálatos, mély és megrendítő módon hatolt be. Ezek az írásai is egyedülállók.

Mint az ige teológusa, féltékenyen vigyázott a tiszta tanításra, és finom, de éles kritikával illette a tévelygőket egyházon belül és egyházon kívül. Itt nem ismert kíméletet, és az Ige igazságát mindenkivel szemben bátran képviselte. Mindent és mindenkit az Ige mértéke alá állított, önmagát is.

Tanítói munkájának még sok vonását emelhetnénk ki, de legyen ennyi elég most. De legyen egyik feladatunk tanításainak rendszerezése és hozzáférhetővé tétele.

Az Isten szerint való teológiából élet fakad. Éppen ezért őt a missziói munka teológusának és gyakorlati megvalósítójának is nevezhetjük. Már felsoroltuk, most csak utalunk, hogy milyen sokágú munkát, és pedig gyakorlati munkát végzett. Igen, ő élte is, amit tanított.

Az igazi teológia ébreszt és tovább terjed. Csia Lajos sokszor nagyon mély és valljuk nagyon nehezen követhető tanításai sokakat az Ige szeretetére, tanulmányozásra, sőt annak szolgálatára indítottak. Így alakult ki olyan tanítványi kör, amelyik 10 évvel a halála után is együtt van, és 10 év alatt se tudta kimeríteni a gazdag forrást. Igazán szól a *Kegyelem* című könyve előszava, mikor ezt mondja: „Az volt a csodálatos, ahogyan Isten lángra lobbantotta az igazságokat, s táplálékká, vigasz-

talássá, reménységgé, bátorítássá lettek számunkra”. Így van ez most és minden alkalommal, ha az ő tanításai megszólalhatnak közöttünk, vagy magános csendességünkben tanulmányozzuk azokat. Ilyenféle akar lenni ez a megemlékezés is. És ha ezt elérhette, akkor Csia Lajos nemcsak érzelmeinkben él drága emlékként, hanem az általa elindított munka tovább folyik bennünk és általunk. Az igazi emlékezés tevékeny emlékezés, vagyis élet.

Zárjuk le a vázlatos megemlékezést a 118. Zsoltár 17. versével: „Nem halok meg, hanem élek és hirdetem az Úrnak cselekedeteit!” Igen, mi nem halottra emlékezünk, mert hiszen aki hitben hal meg, az Úrnál él, és aki hitben végezte a maga szolgálatát, annak szolgálatát a hitben élők tovább folytatják. Az ilyen megemlékezésből élet fakad és fakadjon is mindenütt, ahova csak Isten helyezett bennünket! Néhány javaslatot is szeretnék tenni azzal a reménységgel, hogy a jelenlévők megszívlelik és elfogadják.

Legyen feladatunk Csia Lajos életére vonatkozó adatok és emlékek összegyűjtése. Írások, képek, esetleg tárgyi emlékek mind értékes adatokat szolgáltathatnak egy gazdag élet teljesebb megismeréséhez és megértéséhez.

Csia Lajos nyomtatásban megjelent munkáiból, lehetőleg mindenből egy-egy példányt helyezünk el a könyvtárakban. Gondolok itt elsősorban a Széchenyi Könyvtárra, majd a Ráday Könyvtárra. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban pl. egyetlen műve sincs meg. Nem teljes a meglévő művek jegyzéke sem a Széchenyi [Széchenyi] sem a Ráday könyvtárban.

Csia Lajos kéziratban lévő műveiből egy-egy példányt helyezünk el a Ráday Gyűjtemény levéltárába, hogy a kutatók hozzáférhessenek. A levéltár nagy örömmel venné, mert nincsen egyetlen példányuk se Csia Lajos kézírataiból.³⁹

Ezekre a célokra, ha szükséges, ne riadjunk vissza áldozatoktól se!

BIBLIOGRÁFIA

- CSIA Lajos: *Az utcalány*, [Budapest], Berea.
- CSIA Lajos: *Utolsó napok. A Biblia apokaliptikus részeinek, különösen a Jelenések Könyvének rövid magyarázata*, Budapest, Berea, [1940].
- CSIA Lajos: *Az utcagyerek*, Budapest, Berea, 1941.
- CSIA Lajos: *A kegyelem*, Budapest, Új Berea, 2007 [1947]
- CSIA Lajos: *Bibliai lélektan*, Budapest, Százszorszép Kiadó, 1994.
- CSIA Lajos: *A Jelenések könyve a mai kor tükrében*. Budapest, Százszorszép, 2001.
- DANYI GÁBOR: *Az írógép és az utazótáska. Szamizdat irodalom Magyarországon 1956–1989*, Pécs, Kronosz, 2023.
- VICTOR JÁNOS: *Reformkivánságok a Bethánia Egyesület célját, munkamódszerét és szervezését illetőleg*, Budapest, 1917.

39 A Ráday Levéltár jelenleg négy doboznyi iratanyagot (főként kéziratokat) őriz: Csia Lajos iratai, C/158, 1–4. A Ráday Könyvtárban és a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában Csia Lajos számos 1947-ig megjelent könyve megtalálható.

*Petrőczy Éva*¹

A MAGYARVALKÓI TEMPLOM ÉS PARÓKIA KISVILÁGA
JÉKELY ZOLTÁN ÉLETMŰVÉBEN

ABSTRACT

The Small World of the Parish of Magyarvalkó in the oeuvre of Zoltán Jékely

Zoltán Jékely, poet, essayist, novelist and literary translator, son of the poet Lajos Aprily, spent the summers of 1933-1936 in Magyarvalkó, in Transylvania, as a guest of his uncle, the local pastor, and his aunt, the famous embroiderer. Numerous Jékely writings document these summers, the daily life and the holy events of the parish of Magyarvalkó. In my paper, I intend to analyse the novel “Medardus”, published in 1936, and especially its holy supper-episode. I will also comment on Jékely’s essay “The Confession of the Death Record”, in which the poet, like his self-styled double in the novel, Iván Tenger, becomes familiar with the death records of the two Reverends Miháltz, father and son, and is amazed by the personal voice of these two noble souls. Analysing the relationship between Magyarvalkó and Jékely, I have also used a study by Lujza Tari, a professor at the Academy of Music. The comparative part of my investigation presents some parallels between “Medárdus” and Pál Szabó’s novel “Priests, Sundays”. Finally, I will present two Jékely-poems evoking Magyarvalkó, which can easily be related to the world-famous American poet Edgar Lee Masters’ poetic cycle “The Spoon River Anthology”.

Keywords: Kalotaszeg, pastor, apple-garden, death-register, Holy Supper, embroidery

Dolgozatom fő célja az, hogy bemutassam a hatalmas Jékely-életműben az ez-úttal központi témául választott, egyik legfontosabb és legkeresztyénibb elemet. Kiemelten azt, hogy mit is jelentett, hogyan is formálta, gazdagította már na-

1 *Petrőczy Éva* (Dr. habil., PhD) a Károli Gáspár Református Egyetem BTK nyugalmazott egyetemi docense. Fő kutatási területe a magyar és angol puritanizmus irodalma. betpetty@hungarnet.hu

gyon ifjú korától kezdve Jékely Zoltán hitét, egyéniségét, erdélyi gyökereit három, számára sorsdöntő, különösen a *Medárdus* című regényében,² továbbá a *A matricula vallomása* címet viselő, tanulmány-mélységű esszéjében, s számos versében megörökített kalotaszegi nyár, ezek közül különösen az 1936-os. E régóta vallott felismerésem megerősítése érdekes módon nem egy irodalmárnak köszönhető, hanem egy nemzetközi hírű, a Zeneakadémián mindmáig tanító, kiváló és szép ráadásként rendkívül segítőkész, a *Parlando* című zenepedagógiai lap révén megismert, népzenekutató docens asszonynak, Tari Lujzának, Ő az a jeles kutató, aki az Erdélyi Múzeum 2016. február 1-jei számában egyrészt témánk szempontjából páratlanul fontos és alapos, irodalmi körökben jelentőségéhez képest nem igazán ismert, s nem túl gyakran idézett tanulmányt közölt, s aki, gyönyörű, Isten-adta ráadásként, történetesen annak a neves muzsikusnak, Miháltz Gábornak a felesége, akinek ősei, Miháltz Elek és Miháltz Ákos nagytiszteletű urak voltak. Vagyis, azok az írói tehetséggel és nagy-nagy emberszeretettel megáldott egykori magyarvalkói lelkészek, akiknek Jékely Zoltán (és mindnyájunk!) számára oly fontos „matriculái”, halotti anyakönyvi bejegyzései nem száraz feljegyzések, hanem megrázó sors-történetek. Valóságos kis dramolettek, amelyek jelzik e két magyarvalkói lelkész, lelkész, apa és fia szinte zsigeri, mondhatnám szülői erejű kötődését a rájuk bízottakhoz. Olyanformán, mint a 17. századi kassai gályarab-prédikátor, Czeglédi István és felesége, akik gyülekezetük „szakajtónyi”, pontosan negyvenegy gyermekének nemcsak lelkigondozói, de szükség esetén „pótszülei”, keresztszülőkként gyámolai is voltak.³ Tari Lujza tanulmányának már a címe is sokat ígérő: *Vikár Béla nyomában Magyarvalkón*.⁴ E páratlan értékű, mert hitelesen testvérmúza-szemléletű, az irodalom és a zene elszakíthatatlan kapcsolatára utaló, s egyértelműen hiánypótló dolgozat első oldalán a szerző egy méltatlanul ritkán citált, rendkívüli bölcsességű Mikszáth Kálmán-mondatot idéz: „Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy mindennemű művészre nézve mily fontos a népeletnek és népléleknek rendszeres és tudatos tanulmányozása és a néprajzzal való tüzetes foglalkozás.” Legnagyobb örömünkre a mikszáthi örök bölcsességet híven, pontosan követő és felidéző lapokon máris Magyarvalkóra érkezünk, amely idézem Tari Lujzát: „...jeles néprajzkutatók részéről, majd Jékely Zoltánnak köszönhetően irodalmi szempontból is figyelmet kapott... 1900 után csak 1973-ban járt Valkón népzenekutató, személyemben. Elsősorban családi okokból mentünk, mert nem jártam még ott, ahol férjem apai déd- és nagyszülei, Miháltz Elek és fia, Ákos élt a családjával. Azon személyek, akik önzetlenül segítettek a náluk megforduló néprajzi gyűjtők munkáját, s akik maguk is sokféle formában járultak hozzá Kalotaszeg népművészeté, nyelvi dialektusa és történelmé megismeréséhez.”⁵

2 JÉKELY Zoltán: *Medárdus*, Budapest, Franklin Társulat, 1938.

3 PETRÓCZI Éva: Czeglédi István, a kassai mártír prédikátor, in: PETRÓCZI Éva: *Prédikátorok és poéták*, Komárom, Szlovákai Református Keresztyén Egyház, 2015, 32–66.

4 TARI Lujza: Vikár Béla nyomában Magyarvalkón, *Erdélyi Múzeum* 78(2016/2), 1–23.

5 Uo. 2, 6.

Tari Lujzának nem csupán számos, a Miháltzokat érintő információért vagyok hálás, hanem azért is, mert kiváló tanulmánya arra indított, hogy a könyvtárnyi Kalotaszeg-szakirodalomból legalább hárommal egy kicsit közelebről is megismerkedjek. Ezek közül számomra talán a legfontosabb Vasas Samu és Salamon Anikó *Kalotaszegi ünnepek* címet viselő, hiánypótló, jelentős műve, amely egy civilben biológia szakos, idősebb tanár, s egy nagyon tehetséges, fiatalon elhunyt hivatásos néprajzkutató hölgy közös munkája volt, s kettejük összesen tizenhat évig tartó, elszánt kutatásainak és témaszeretetének, továbbá a különböző generációk és szakterületek mifelénk elég ritka együtt-munkálkodni-tudásnak ritka gyümölcse. E „kalotaszegi kalauz” szép előszava, vagyis Nagy Olga sorai, pontosabban egy általa találóan kiválasztott Páskándi Géza idézet, fényt deríthet arra is, hogy Jékelyt a családi kötelek és hitéleti élmények, megrázó felismerések és nagy pillanatok mellett mi tette e varázslatos, sok szempontból archaikus régió sok műfajú rajongójává: „A gépi civilizáció egyébként hasznos rengetegegében, [emlékezzünk: a *Medárdus* egyik epizódja éppen egy arról szóló megemlékezés, hogy a hímzéseket remeklő és generációkat hímezni tanító nagynéni, s az estét végig író-olvasó lelkész nagybácsi a falu két rádiójának egyikét birtokolja, s hallgatja, már 1933-ban] az elidegenítő látomásoktól tűzdelt létben – a népművészet természetközelt, emberközelt, humánus meleget áraszt...na természettel való szövetség megnyerhetőségét hirdetve... a maga örökös, bensőséges csodáival képes oldani a gyakori emberi szorongást.”⁶ Márpedig a *Medárdus* Tenger Ivánja, aki sok szempontból Jékely Zoltán ifjúkori, gyakran zaklatott énjének hasonmása, ugyancsak szorongásokkal telítődve érkezik a paplak nyugalmat, feloldódást ígérő kis vendégházába! Erről olvasva mi, nem kevés számú mai szorongók igazi testvériséget érezhetünk Jékelyvel!

E szavakon eltöprengve, azonnal eszünkbe juthatnak az írói és papi, majd püspöki tisztség terheit egyszerre (e kettős becsvágy szorításában többször bizony egészen a megbetegedésig sodródva) viselő Makkai Sándor szavai, amelyek 1926-ban, tehát éppen tíz évvel a *Medárdus* megjelenése előtt, egy rangos egyházi lapban, a *Protestáns Szemlé*ben láttak napvilágot: „Az erdélyi magyar szellem arra van hivatva, hogy kicsiny lehetőségek között, nagy erőfeszítéssel *egyetemesen* emberi szellemmé legyen. Erdély legkiválóbb fiai [így köztük a Miháltzok, majd méltó utódaik, Jékely Zoltán ugyancsak Magyarvalkót gyarapító nagynéne és nagybátyja] mindig érezték, hogy olyan magaslatokra kell emelkedniök és emelniök népüket, hogy onnan ők megláthassák a nyugati kultúra palotáinak és bástyáinak ormait, de őket is megláthassák onnan azok, akik az emberi szellem haladásának határvonalát figyelik. A vallás, a tudomány, a művészet és az erkölcsi jellem csúcsai azok, amelyeken elérhetjük Európa látószintjének vonalát, s egyúttal egy vonalba kerülhetünk mindazokkal, akik az emberiség jobb jövőjéért küzdenek.”⁷

6 VASAS Samu – SALAMON Anikó: *Kalotaszegi ünnepek*, Budapest, Gondolat, 1986, 11.

7 MAKKAJ Sándor: Az erdélyi szellem, *Protestáns Szemle*, 35(1926/3), 129–134, 134.

Az általam olvasott Kalotaszeg-monográfiák sorában az időrendben legkorábbi Jankó János *Kalotaszeg magyar népe* című, először 1891-ben megjelent, s már a Jékely Zoltán által oly nagyra becsült pomológus-tiszteletes, az almák közhiedelem szerint egyértelműen bibliai gyümölcsének tudora és nagylelkű ajándékozója, Mihályt Elek értékes kutatásait is felhasználó könyve. Azt magától Jékelytől tudom, hogy ez a hasonmás kiadásban 1993-ban megjelent mű az ő könyvtárában még annak régi kiadásában állt a polcon, s egész életében gyakran forgatott olvasmánya volt. Ebbe a kiadásba egyik nála tett látogatásomkor bele is olvashattam, s így a Mihálytök világába bele is kóstolhattam (mint egy illatos kalotaszegi almába) sok évtizeddel ezelőtt. Házigazdám az új kiadást már nem érte meg!⁸ De ne feledkezzünk meg Péntek János *A kalotaszegi népi hímzés és szókincse* című, rendkívüli gazdagságú, egyszerre textil- és nyelvjárástörténeti gyűjteményéről sem, amelynek lapjairól a *Medárdus* szókincsének annyi eleme visszaköszön, hogy a huszonegyedik századi olvasók akár segédkönyvként, háttérolvasmányként is jó hasznát veszik Jékely szövegeinek teljesebb megértése érdekében e Magyarvalkót fontossághoz mértén kiemelten szerepeltető, fontos publikációnak.⁹

Mielőtt a *Medárdus* az én olvasatomban legfőbb témájából, egy kalotaszegi papi család, s elődeik kisvilágának ábrázolásából idéznék néhány döntő fontosságú részletet, s természetesen Jékely további, Magyarvalkó ihlette műveiből is néhány, ide illő részletet, van egy semmiképpen el nem mulasztható feladatomban. Az, hogy dolgozatom e pontján citáljam a legifjabb Jékely-unoka, *Péterfy Sarolt* irodalomtörténész nem mindennapi szép és empatikus, megértő és szeretetteljes megnyitójának néhány részletét, amely a 2018-as Ars Sacra Fesztiválon hangzott el, a Petőfi Irodalmi Múzeum *Muzsikáló, rézszárnyú égi hinták – Jékely Zoltán és a szakralitás* című kiállításán: „Ha Jékely Zoltánnal kapcsolatban a »szakralitás« szót hallom, eszembe jutnak verssorok, naplórészletek, tárgyi emlékek. Szakrális terekkel, templomokkal, temetővel, harangokkal teli versek, naplóban titokzatos átolmleírások... És ott van mellette mennyi profán... Persze a két fogalom, a szent és a profán mindig és mindenhol kölcsönös feltételezettségben áll, és elválaszthatatlan egymástól, nincs ebben semmi meglepő, Jékelynél azonban különleges egységben ábrázolódik a ket-
tő... aminek köszönhetően szakrális titokzatossággal telnek meg a legegyszerűbb tárgyak, helyzetek... Ugyanakkor a leginkább szakrális verseiben, többek között a *Psalmsban*, amelyben a kiállításnak címet adó sor szerepel [a „Muzsikáló, rézszárnyú égi hinták”], is mindig megjelenik egy-egy sor vagy kifejezés, amely épp profán jellegével és a már említett finom, jékelys iróniával ellenpontozza és töri meg a kialakulni készülő pátoszt.” Ez a pátosztalan szakralitás, a szent témákat is a játékoság, sőt, a gyermekség-közeli lét terébe vonás teszi felejthetlenné és minden sorában hitelessé azt az 1936 nyarán, a kalotaszegi Magyarvalkón készült képet, amelyen Jékely – lelkes házaspár nagybátyja, Kónya Gyula és felesége, Schéfer Lissette vendégként – kalotaszegi legénynek öltözve támaszkodik a cinterem egyik

8 JANKÓ János: *Kalotaszeg magyar népe*, Budapest, Néprajzi Múzeum, 1993.

9 PÉNTÉK János: *A kalotaszegi népi hímzés és szókincse*, Bukarest, Kriterion, 1979.

régi kopjafájára. Ha ezt a felvételt nézzük, felejtethetlen, belénk égett olvasmány-
 emlékek sokasága rebben fel bennünk: a Valkón írott versek csokra, az új kiadásra
 rég megérett, ott játszódó önéletrajzi ihletésű regény, a *Medárdus*, s az ugyancsak
 1936 nyarán, néhány szobába szorult, esőáztatta és sárba fulladt, igazán „medárdus-
 sos” napon szárba szökkenett esszé, *A matrikula vallomása*.¹⁰ Sajnálatos, hogy a Jékely
 Zoltánról kismonográfiát és számos értékelést író Pomogáts Béla – a parókiák kis-
 világát valószínűleg az írónál, de akár bármely „civil” egyháztagnál jóval kevésbé
 ismerve – ezt a regényt, s valószínűleg Jékely minden Valkó-ihlette írását az er-
 dőntúli mélabú „termékeként”, nosztalgia, esetleg danse macabre szerű írásokként
 könyvelte el. Ez azért is fájdalmas, mert a „halálközpontúság” vádjá volt az egyik,
 amellyel a Rákosi-korban Jékelyt méltatlannak találták arra, hogy az Írószövetség
 tagja legyen. S talán mondanom sem kellene, hogy az itt következő Páskándi idézet
 idejében már réges-régen visszafogadták a hazai „hivatalos” tollforgatók közé, bár
 a Bajza utcai székházban e békésebb időszakban is elég ritkán fordult meg: „Erdélyi
 tapasztalatai sem tudták megbékíteni. Ahogy járta kettészakított szülőföldjét, olyan
 elkeseredés lett úrrá rajta, mint korábban *Medárdus* című kedvetlenségről árulkodó
 regényében.”¹¹ Számomra ez a költészetet realitással vegyítő „parochális regény”
 bármi egyébnek tekinthető, csak éppen nem a kedvetlenség, nem a borongás köny-
 vének. Sokkal inkább a magára találás, a gyökerek föllelése, a mélységes spirituális
 megtisztulás írásos létbizonylata, s a szereteté, nemcsak az őt oly természetességgel
 befogadó, 1933-ban, 1935-ben és 1936-ban is vendégül látó rokoni lelkészházas-
 pár iránt, hanem egyszersmind főhajtás a nyelvi és formai színekkel teli falu élői
 és holtjai előtt. Számomra a regény legfelemelőbb részlete az az alább idézendő
 úrvacsorai jelenet – 1985 késő őszen tartottam is erről egy előadást Amerikában,
 a connecticuti Fairfield magyar református gyülekezetében, dr. Havadtöy Sándor
 meghívására. Havadtöy nagytiszteletű úr egy ároni család sarja, Sepsiszentgyörgy,
 majd Kolozsvár nevelte volt, nagy tudású teológus és ugyanakkor jeles és jellemes
 emberjogi harcos. Egyházunk életének 2019 szomorú és baljós novemberében pe-
 dig széles körben, Erdélytől Amerikáig és Magyarorszáig meggyászolt halottja.
 Hosszú, mindig nemes céloknak odaszánt élete során ő volt többek között Ignác
 Rózsa, Jékely Zoltán és Jancsó Adrienne népszerűsítője az Újvilágban, sőt, Rózsa
 (Makkai Sándor unokahúga!) és Adrienne amerikai körútjának szervezője, s mind-
 nyájuk közeli barátja. A *Medárdus*ban szereplő „Havadtöy”-síremlékről akaratlanul
 is a „Havadtöy” családnév juthat az eszünkbe.

Ezek után ideje felidézünk azokat a pillanatokat, amikor a pesti életétől gyak-
 ran megcsömörlött, s egyre idegenebbnek érzett hétköznapiját felemelő élmé-
 nyekkel gyógyítani akaró ifjú bölcsész, Tenger Iván pünkösdi vasárnapján úrva-

10 PETRÓCZI ÉVA: Muzsikáló, rézszárnyú égi hinták, Jékely Zoltán és a szakralitás, *Mértékadó*, 2018. szeptember 30, <https://ujember.hu/muzsikalo-rezszarnyu-egi-hintak/> (Letöltés: 2024. január 31.) – Az idézet első felében Péterfy Sarolt tárlatnyitó szavaival.

11 POMOGÁTS BÉLA: A hazatérés öröme és konfliktusai, Jékely Zoltán háborús éveit Kolozsváron, *Nyelvünk és kultúránk*, 43(2013/1–4), 13–28, 21.

csorát vesz. A regény e negyedik fejezetének már a címe, „*Emlékezetnek köve...*” is hat a lelkünkre, és sejteti a folytonosság, s a hit minden körülmények között megtartó erejét: „Ott állott a kóruson, jobbra az orgonától. A kántortanító, akire arról a kamaszkori nyárról jól emlékezett, már a billentyűkön tartotta hatalmas, nehéz házimunkákban edzett kezét... Koppant sírással, zokogással, sóhajtozással szólalt meg az orgona... A vékonydongájú, szőke legátus, akivel csak az imént ismerkedett meg, s aki már pár perce ott szorongott a pap oldalán, halálsápadtan emelkedett fel padjából. Talárját elől megigazította reszketeg ujjával. Balkezeiben derekához fogva bibliát szorongatott... Miért nem fújja, kolléga úr? [Ez célzás volt Iván budapesti bölcsészeti, tanárjelölti stúdiumaira] – fordult hozzá suttogva az orgonázó kántortanító – fújja bátran... Alleluja, Alleluja! – most már együtt énekelte vele, [s egy titokzatos, valahonnan mégis ismerős, feketeruhás lánnyal] s megeresztette jó baritonját, mint a hegyek között, diákkori kirándulásokon... Az úrvacsora-vevő férfiak lassan megindultak az úrasztala felé. A legátus is leereszkedett a szószékről. Már ott állott a tiszteletessel együtt a régi, aranszálakkal hímzett terítőjű asztal előtt. Valami mélyrőljövő fájdalom csapott bele hirtelen Ivánba: az, aki ezt a terítőt hímezte, Havadfőy Judit – a neve rajta van, az évszám is, 1730 – itt pihen alattuk, lent, a kriptában... Hát egyszercsak látja, hogy a feketeruhás leány is indul, s megy-megy nénjével együtt az Úrasztala felé. Éppen felnézett rá a nagynénje, s erősen integetett, hívta a szemével. Száját is kitátotta, mintha mondaná: gyere, fiam, együtt menjünk... Az úrvacsora-osztó ének elkezdődött... Harmadiknak ő került sorra... Így, élők között, régi halottak felett, zsongó ének hullámaiban, úgy találta, hogy életének kimondhatatlanul gazdag pillanatát éli most, s erő, lélek dagadt benne, örökkévalóságba kíváncsozó energia.”¹² Voltaképpen ez a mélyen átértzett közösségi hitéleti élmény folytatódik a regény VI., *Azokról, akik nincsenek* című fejezetében, amikor a Medárdus, június 8-a körüli esőáztatta napokban, hogy szorongató bezártságát enyhítse, a Pestről érkezett fiatalember a magyarvalkói halotti anyakönyvek olvasásába merül: „Iván, (már negyednapos volt a szakálla) – aki ezelőtt hat nappal [az imént idézett, tündöklő és felemelő pünkösdi vasárnapi úrvcsoravételkor] még világot átölelő, tündéri kalandokat szimatolt a verőfényből, az orgonazenéből, a lányok ruhájából, a levegőből, most XVIII. századi halotti beszédek olvasásával töltötte idejét, melyeket az eklézsia koporsószagú könyvei között fedezett fel.”¹³

Érdekes, hogy még ugyanakkor, 1936 nyarán, s ugyancsak Magyarvalkón vetett Jékely papírra egy, ugyanezt a témát egészen másként megközelítő felfogású írást, *A matrikula vallomását*. Ebben nagy gyöngédséggel, elismerő szeretettel ír ugyanezekről a halotti beszédekről, anyakönyvi feljegyzésekről. Azokról a valóságos portré-drámákról, amelyek nem adják át a valkói temető kopjafái alatt nyugvókat a végső feledésnek, s így a teljes, végleges halálnak, a megsemmisülésnek és a feledésnek. Áldott lelkészi kezek rótták ezeket a sorokat: időrendben először az illatozó almafái

12 Jékely: Medárdus, 35–45.

13 Uo. 59.

közt örök álmodni kívánó Mihály Elek nagytiszteletű úr, majd Ákos fia, aki egyben apja elhivatott, méltó utóda is volt: „Mint annyi más falusi temetőben, a magyarvalkóiiban is nyomtalanul elkorhadnak egy emberöltő alatt a kopjafák. De mégsem fogynak el! Újak teremnek a kidőlték helyébe, mint szülők helyébe a gyermekek. A falu él lenn a völgyben, s itt fenn, a hegyoldalon csakúgy él a temetője. ... A nagy többség, nemzedékek megújuló százai, ezrei, csak élnek egyik napról a másikra, a föld emberéhez méltón, bátran az örök névtelenség küszöbén, természetesnek tartván a nagy eltűnést. ... A matrikula az ő mauzóleumuk, panteonjuk, volt és való papjaik egykor üvegpóros gubacstinta, ma antracéntinta betűi minden aranyvésetű márványnál értékesebbek. Ott őriztetik a matrikula az eklésia hétzáros szekrényében... A falu váltakozó papjai voltak azok a műszerek, melyek a mindennap sivárságától egy hajszállal eltérő jelenségeket felfogták, s lejegyezték. S tették ezt minden időben az utókorra kacsintván, az elkövetkező »maradvák«-ra [utódokra], kiknek legyen miből okulniok.”¹⁴

A *Medárdust*, s Jékely több műfajban visszaköszönő Magyarvalkó-élményét elemezve azonban, minden, a szerzőhöz való személyes kötődésünk, szeretetünk megőrzése mellett, nem szabad hálátlanul megfeledeknünk a Móricz Zsigmond által felfedezett és támogatott, valóban nagy tehetségű, paraszti származású Szabó Pálról sem, aki biharugrai földműves családba született, sok ifjúkori írásának tanúsága szerint meglehetősen hívő emberek közé. A rendszerváltást követő diáknemzedékek – köztük az enyém, az ötvenes évek nagyszámú szülőitje is – már egyáltalán nem erről az Isten-közeli Szabó Pálról tanult, csupán a magyar agrármozgalmak elszánt harcosáról. Hitben megélt korábbi alkotó éveinek szép tanúságtétele a Franklin Kiadónál a *Medárdussal* csaknem egy időben megjelent *Papoké, vasárnapoké*, amely egy ifjú segédlelkész, Zákány István beilleszkedését hozza elénk, ezúttal nem Erdélyben, hanem egy Duna menti, férjhez menni vágyó papkisaszszonyokban bővelkedő családban. Itt a szakrális elemek egyáltalán nem a folklorisztikusokkal és a költőiekkel keverednek, hanem az egészen földközeli, köznapi realitásokkal. Dús ebédekkel és mohó dunai strandolásokkal. Ezzel együtt még ebben a könyvben is van egy kifejezetten „medárdusi”, vagy legalábbis Jékely regényével rokonítható jelenet, amelyet vétek volna itt és most nem idéznünk, már csak Szabó Pál református énjének, gyökereinek jó emlékezetére is, írói énjének elhallgatott része iránti, őszinte megbecsülésünk jeléül: „Híre volt a faluban az új segédlelkésznek és meglehetősen tele volt a templom... Az öreg tiszteletes mellette ült [ama soklányos apa], s halk, sok énekléstől megfakult hangon énekelt, és az orgona mintha őhozzá igazodna... Lelke andalogva kóborolt a zoltárokkal... Most úgy látta, hogy az egész gyülekezet egy roppant nagy zoltár, amelyből mind felé néznek a levelek... Elmondotta a bevezető imát, de még egy kicsit reszketett a hangja. Aztán felnyitotta a Bibliát és ettől eltöltötte a lelkét egy nagy, nagy nyugalom. Minden keresztyűlgázoló szeretettel símogatta meg tenyerével a meg-

14 JÉKELY Zoltán: A matrikula vallomása, in: Jékely Zoltán: *A Bárány Vére*, Budapest, Szépirodalmi, 1980, 104–112, 104–105.

jelölt helyet, mintha vérébe, lelkébe sugároztak volna át a betűk: az arca kipirult, szeme a gyülekezet lelkét kereste Isten kegyelméből ... Soha nem érzett hit fűtötte a lelkét, hogy íme, megadatott néki Isten ingyen való kegyelméből a megszentelt alkalom, hogy ezt a népet a sír mellől visszaölelhesse. [Az idős korban szült Rákhele, a Mózes 1, 30 példájával intve a falu lakóit az ott is tragikusan eluralkodó, majdnem-ormánsági méretű egykézés abbahagyására.] Ifjúságának el nem pazarolt erői nyiladoztak, amint megkezdte beszédét.¹⁵ Ugy vélem, ez a párhuzam csak megerősíti a *Medárdus* legtöbb üzenetét, s a költőiség hiányát a realitások, ha nem is pótolják, méltó módon kiegészítik.

Ezt a magyarvalkói bolyongást, s az iménti kis dunántúli kitérőt mi mással fejezhetnénk be, mint két, egyaránt 1933 nyara ihlette Jékely-verssel. Az első egy komoly, de a gyászt enyhítő, az örök házastársi szerelmet is felidéző, mélységes hittel teli pillanatkép:

Valkói temetés¹⁶

A tíz öreg halálkórusa szól:
kihullt foguk helyén árad az ének;
már a kaszást ott érzik valahol
nyakuk mögött, s rezgetnek a vének.
Táskája nőtt már mind a nők szemének,
– tán ezredik könnyüknél tartanak –,
vígasztalják egymást? „ilyen az élet”.

A koporsóból hosszúujjú ing,
kék keszkenő, s írásosdíszű pendely
lobog elő; testetlen búcsút int,
s mesél az asszonyról, ki vele ment el,
hogy ölelkezzék földdel és a csenddel.
Ma kezdi meg. Boldogan alszik és
nem érzi, mert kútnál mélyebb a szender,
hogy morzsolja majd szét az ölelés...

Magyarvalkó, 1933

Ennek a siratónak egyszerre ellentéte, de ugyanakkor több szempontból egyenes ági rokona *A Spoon River-i boltak* hangulatát idéző második, jóval rövidebb, ámde Jékelyre ugyancsak rendkívül jellemző módon az életet és a halált összekötő sírfelirat vers. Ez a költemény egyáltalán nem szándékoltan, mindössze szép, megható,

15 SZABÓ Pál: *Papok, vasárnapok*, Budapest, Franklin Társulat, 1933, 28–29.

16 JÉKELY Zoltán: *Valkói temetés*, <https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/JEKELY/jekely00001/jekely00022/jekely00022.html> (Letöltés: 2024. január 31.)

szívderítő véletlenként lett amerikai „modelljének”, Edgar Lee Masters könnyeket mosollyal vegyítő, bátran világhírűnek mondható sírvers-ciklusának vitathatatlanul méltó magyarvalkói párja.¹⁷ Egy olyan „iker-vers” ez, amely szinte szomszédvárra avatja a kis kalotaszegi falut és egy tengerentúli, Erdélytől távoli települést:

Sírfelirat

Imitt a vén Csukás csordás alussza
Krisztusában örökös álmait.
Hűn őrizé faluja barmait,
ötven évig a szemét be se hunyta!
De most immár békével alhatik,
ki sem zavarja vackán.

Ez a jussa.¹⁸

Magyarvalkó, 1933

Nekünk pedig, legyünk bár papok, vagy tanítók, az a jussunk, sőt, legszentebb kötelességünk, hogy ezzel a nemes örökséggel méltón gazdálkodjunk, sok lélek és sok ránk bízott elme javára.

BIBLIOGRÁFIA

- JANKÓ János: *Kalotaszeg magyar népe*, Budapest, Néprajzi Múzeum, 1993.
 JÉKELY Zoltán: *Medárdus*, Budapest, Franklin Társulat, 1938.
 JÉKELY Zoltán: A matrikula vallomása, in: Jékely Zoltán: *A Bárány Vére*, Budapest, Szépirodalmi, 1980, 104–112.
 MAKKAI Sándor: Az erdélyi szellem, *Protestáns Szemle*, 35(1926/3), 129–134.
 MASTERS, Edgar Lee: *A Spoon River-i holtak*, ford. és vál. Gergely Ágnes, Budapest, Európa, 1970.
 PÉNTÉK János: *A kalotaszegi népi himzés és szokáncse*, Bukarest, Kriterion, 1979.
 PETRÓCZI Éva: Czeglédi István, a kassai mártír prédikátor, in: PETRÓCZI Éva: *Prédikátorok és poéták*, Komárom, Szlovákai Református Keresztyén Egyház, 2015, 32–66.
 PETRÓCZI Éva: Muzsikáló, rézszárnyú égi hinták, Jékely Zoltán és a szakralitás, Mértékadó, 2018. szeptember 30.
 POMOGÁTS Béla: A hazatérés öröme és konfliktusai, Jékely Zoltán háborús éveit Kolozsváron, *Nyelvünk és kultúránk*, 43(2013/1–4), 13–28.
 SZABÓ Pál: *Papok, vasárnapok*, Budapest, Franklin Társulat, 1933.
 TARI Lujza: Vikár Béla nyomában Magyarvalkón, *Erdélyi Múzeum* 78(2016/2), 1–23.
 VASAS Samu – SALAMON Anikó: *Kalotaszegi ünnepek*, Budapest, Gondolat, 1986.

17 Edgar Lee MASTERS, *A Spoon River-i holtak*, ford. és vál. Gergely Ágnes, Budapest, Európa, 1970.

18 JÉKELY Zoltán: A vén csordás temetése – Sírfelirat, <https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/JEKELY/jekely00001/jekely00023/jekely00023.html> (Letöltés: 2024. január 31.)

